

О. М. ТРЕГУБЕНКО

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”**

О. М. ТРЕГУБЕНКО

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013**

УДК [911 : 37] (076)

ББК 74. 262.6 р 3

Т66

Рецензенти:

- Побірченко Н. С.** – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки, ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
- Пустовіт Г. П.** – доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України;
- Сорокіна Г. О.** – доктор педагогічних наук, професор кафедри туризму та готельного господарства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Трегубенко О. М.

Т66   Методика викладання географії : навч. посіб. /
О. М. Трегубенко ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені
Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во „ДЗ ЛНУ імені
Тараса Шевченка”, 2013. – 340 с.

У навчальному посібнику розкрито теоретичні та прикладні питання методики викладання географії. Посібник містить теоретичний виклад матеріалу, питання і завдання для самоконтролю, орієнтовну тематику курсових робіт, список літератури, додатки. Навчальний посібник стане в нагоді і майбутнім учителям географії, і досвідченим педагогам-практикам.

УДК [911 : 37] (076)

ББК 74. 262.6 р 3

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 8 від 29 березня 2013 року)*

© Трегубенко О. М., 2013
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013

Зміст

Вступ.....	5
I. Методика викладання географії як наука та її основні категорії.....	7
1.1. Методика викладання географії як наука й навчальний предмет.....	7
1.2. Зв'язок методики навчання географії з іншими науками	9
1.3. Методи й етапи наукового дослідження в методиці навчання географії.....	12
II. Історія розвитку методики викладання географії..	30
2.1. Розвиток шкільної географії та методики її викладання наприкінці XVI – на початку XX століть.....	30
2.2. Розвиток шкільної географії та методики її викладання за радянських часів (1920 – 1991).....	48
2.3. Розвиток шкільної географії та методики її викладання в незалежній Українській державі.....	59
III. Зміст і структура шкільної географічної освіти...	64
3.1. Географічні знання як компонент змісту географічної освіти.....	64
Психолого-педагогічна характеристика процесу засвоєння знань.....	66
Формування емпіричних знань.....	74
Формування теоретичних знань.....	84
3.2. Географічні уміння як компонент змісту географічної освіти.....	91
3.3. Емоційно-ціннісне відношення до навколишньої дійсності як компонент змісту географічної освіти.....	93
3.4. Досвід творчої діяльності як компонент змісту географічної освіти.....	102
3.5. Покурсова структура шкільної географії	109
IV. Процес навчання географії в школі.....	116
4.1. Цілі навчання географії	116
4.2. Принципи навчання географії.....	118
4.3. Планування процесу навчання географії.....	125

V. Засоби навчання географії.....	132
5.1. Класифікація засобів навчання географії.....	132
5.2. Методичні особливості використання засобів навчання географії.....	134
5.3. Комп'ютер як засіб навчання географії.....	151
VI. Методи навчання географії в школі.....	155
6.1. Методи навчання географії за джерелом знань...	155
6.2. Методи навчання географії за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів.....	171
VII. Форми організації навчання географії в школі...	178
7.1. Урок як основна форма організації навчання географії в школі.....	178
7.2. Підготовка вчителем методичної розробки уроку географії.....	181
7.3. Лекції та семінари як форма організації навчання географії.....	190
7.4. Практичні роботи як форма організації навчання з географії.....	196
7.5. Позаурочні форми організації навчання географії в школі.....	199
VIII. Контроль і оцінювання результатів навчальної діяльності учнів з географії.....	216
8.1. Основні форми та методи контролю результатів навчальної діяльності учнів.....	216
8.2. Оцінювання результатів навчальної діяльності учнів.....	227
IX. Нові технології в методиці викладання географії	231
9.1. Технологія проблемного навчання.....	231
9.2. Метод проектів.....	234
9.3. Технологія групового навчання.....	239
9.4. Ігрова технологія.....	244
X. Шляхи реалізації виховного потенціалу шкільної географії.....	256
Орієнтовна тематика курсових робіт.....	266
Питання для підготовки до модульної конт. роботи..	269
Список використаних джерел.....	271
Додатки.....	278

Вступ

Реформування сучасної освіти вимагає якісного оновлення системи професійно-педагогічної підготовки вчителя. Активне входження України в міжнародний освітній простір, обумовлене впровадженням основних ідей Болонського процесу, визначає оновлення змісту, форм, методів організації навчально-виховного процесу, пошук нових концептуальних підходів до управління ним, контролю та аналізу отриманих результатів.

На сучасному етапі розвитку освіти існує нагальна потреба здійснення системи заходів з підвищення якості професійної підготовки вчителів з фахових дисциплін та методики навчання предмету їх викладацької діяльності. Першочерговим напрямом вирішення цієї проблеми є гуманізація вузівської освіти – створення сприятливих умов для розвитку здібностей майбутнього вчителя-географа, які забезпечать якість його роботи, закладуть основу навчально-виховної та науково-дослідної діяльності педагогів у вітчизняних загальноосвітніх закладах.

Одним з шляхів вирішення проблеми забезпечення індивідуально орієнтованого підходу до підготовки майбутніх вчителів географії виступає розробка системи науково-методичного забезпечення курсу „Методика викладання географії”.

Основні завдання курсу:

- забезпечення усвідомлення студентами теоретичних основ методики навчання географії;
- розвиток науково-методичного мислення, яке характеризується ознаками системності, оперативності, гнучкості, прогностичної спрямованості;
- формування у студентів умінь самостійно визначати оптимальні поєднання форм, методів, прийомів, засобів навчання в цілісному педагогічному процесі з географії.

Основною вимогою до викладання курсу є раціональне поєднання теоретичних знань з уміннями студентів застосовувати їх на практиці, творчо підходити до організації навчального процесу, бо в методиці викладання географії тісно переплітаються наука й творчість. В основу структури й змісту

цього посібника покладена концепція розвитку ініціативи та методичної творчості у майбутніх фахівців у процесі оволодіння основами методики викладання географії.

У навчальному посібнику розкриваються загальні питання методики викладання шкільної географії: висвітлюються предмет і завдання методичної науки, її структура та зв'язок з іншими науками, аналізуються методи науково-педагогічних досліджень у галузі методики, експериментальної роботи, розкриваються основні проблеми географічної освіти, визначається специфіка компонентів змісту шкільної географічної освіти. Особлива увага приділяється аналізу шляхів реалізації принципів навчання географії, визначенню можливостей оптимального добору методів, форм та засобів навчання географії.

До складу навчального посібника крім теоретичного викладу матеріалу за основними модулями також входять питання і завдання для самоконтролю, що стимулюють повсякденну роботу студентів і надають можливості для створення більш прогресивної системи обліку їх успішності.

Завдання для самостійної роботи студентів передбачають три рівні інтелектуальної активності: репродуктивний, що вимагає відтворення знань з метою їх застосування для виконання стандартних завдань; евристичний, що потребує від студентів пошуку нового підходу до рішення конструктивних завдань; творчий, що характеризується креативним підходом до їх вирішення нестандартних, проблемних завдань.

Методична підготовка базується на засвоєних студентами основах географічної науки, педагогіки та психології. Важливим завданням курсу слід вважати установаження міжпредметних зв'язків з курсом краєзнавства.

I. Методика навчання географії та її основні категорії

1.1. Методика викладання географії як наука й навчальний предмет

Пріоритетним завданням реформування вітчизняного освітнього простору є досягнення нової сучасної якості й ефективності системи шкільної освіти. Вирішення цього завдання висуває особливі вимоги до методичної підготовки вчителя географії, який у сучасних умовах модернізації загальноосвітньої школи має забезпечити не тільки засвоєння учнями системи географічних знань, умінь і навичок, а й залучити учнів до географічної культури, яка відбиває соціальний досвід пізнання, освоєння й перетворення географічного простору, що з одного боку, сприяє гармонізації взаємин дитини з природою, а з іншого стимулює її самовизначення й творчу самореалізацію.

Зміни, що відбуваються у системі вітчизняної освіти, вимагають від педагогічної науки відповідей на гострі шкільні питання: як вирішити задачі, поставлені суспільством перед школою? Яким повинен бути зміст шкільної географічної освіти? Як, завдяки ефективній організації процесу навчання географії розширити можливості орієнтації дитини в просторі й часі, звільнити її дії від обмеженості безпосередньою ситуацією, відкрити шлях до певної свободи дій? Відповіді на ці й багато інших питань дає методика викладання географії.

Методика викладання географії – це наука, яка розкриває цілі, задачі й зміст шкільної географії, висвітлює особливості організації навчання, виховання й розвитку учнів у процесі вивчення цієї шкільної дисципліни.

Предметом МВГ виступає шкільна географія, яка є складником системи загальної освіти й індивідуальної культури людини загалом і містить комплекс взаємопов'язаних елементів, кожен з яких має свій упорядкований структурний склад.

Основними завданнями методики викладання географії є:

- визначення критеріїв і принципів відбору змісту географічної освіти, постійне вдосконалення змістовної

складової, коректування цілей і завдань шкільної географії відповідно до розвитку географічної науки й запитів сучасного суспільства, визначення вимог до географічної підготовки учнів, як основи світосприйняття учнів та їх адаптації в природному та суспільному середовищі;

- формування творчої особистості вчителя, озброєння його методичними знаннями й уміннями, що забезпечують досягнення цілей навчання, виховання й розвитку учнів.

Структура методики викладання географії. Методика викладання географії складається з:

- *загальної методики* (дидактики географії) – теоретичного розділу науки, який висвітлює загальні закономірності процесу навчання географії та розкриває питання цілепокладання, змісту, методів і форм організації програмної та позапрограмної роботи з географії;
- *приватних методик*, які розкривають особливості вивчення окремих курсів шкільної географії та конкретизують основні положення загальної методики на матеріалі різних курсів фізичної та економічної географії.

Основні напрями наукових досліджень у методиці викладання географії пов'язані з проблемами модернізації середньої географічної освіти, вдосконаленням навчального процесу в загальноосвітніх установах, з підготовкою вчителя географії для роботи в сучасній школі. До найбільш актуальних теоретичних питань методики навчання географії відносяться: предмет та методи наукового дослідження; історія розвитку методики навчання географії; процес навчання географії як дидактична система й як одна з підсистем цілісного педагогічного процесу; структура, цілі, результати й шляхи модернізації середньої географічної освіти; єдність освітньої, виховної й розвиваючої функцій навчання географії; наукові основи й принципи відбору змісту географічної освіти; психолого-педагогічні основи навчання предмету; взаємозв'язок

освіти й самоосвіти особистості в навчально-виховному процесі з географії; навчання географії як співтворчість учителя й учня тощо.

Результати дослідження теоретичних проблем розширюють можливості вирішення питань удосконалення практики шкільної географічної освіти, серед яких можна виділити: створення навчально-методичних комплексів з окремих курсів географії; розробка методичних прийомів формування систем наукових географічних знань і спеціальних географічних умінь; пошук методичних шляхів інтеграції шкільної географії з іншими областями знань; особистісно-орієнтоване навчання на уроках географії; створення інноваційних моделей навчання географії та ін.

Переводячи теоретичні положення, які розвиваються на основі задач, поставлених суспільством перед школою, у способи практичних дій, методика викладання географії не висуває комплексу догм, на яких будуються методичні рекомендації для шкільної практики. Це наука, основні постулати якої, сприяють вдосконаленню професійних якостей кожного вчителя, надають широкі можливості для розвитку творчості фахівця – здатності, на основі накопиченого їм педагогічного досвіду, предметних знань, загальних і спеціальних умінь, продукувати нові методичні ідеї, знаходити й застосовувати оригінальні рішення основних проблем навчально-виховного процесу, пропонувати новаторські форми й методи організації програмної та позапрограмної роботи з географії.

1.2. Зв'язок методики викладання географії з іншими науками

Методика викладання географії функціонує в співдружності з іншими науками. Особливе значення для методики викладання географії має зв'язок з *географічними науками*, бо саме він відіграє основну роль у розробці змісту шкільної географії. Зміст шкільної географії включає систему відомостей, які розкривають основні положення фізичної та соціально-економічної географічних наук. Так, наприклад,

висвітлення основних закономірностей географічної оболонки та їх конкретизація на прикладах природно-територіальних комплексів різних розмірів чітко простежується в шкільних курсах „Загальна географія”, „Географія материків” та „Фізична географія України” (поєднання загальноземлезнавчих знань з регіональними). У курсах „Економічна географія України” та „Соціально-економічна географія світу” відображені провідні демографічні, соціальні, економічні процеси, пов'язані з розвитком і розміщенням населення й господарства світу та окремих його регіонів, що є адекватним відображенням особливостей сучасної соціально-економічної географічної науки.

При розробці змісту шкільної географії не тільки здійснюється відображення в ньому основ географічних наук, а й реалізується взаємозв'язок курсів фізичної та економічної географії. Якщо розглянути систему понять і закономірностей у шкільній програмі з географії, то чітко простежується послідовність формування фізико- і економ-географічних знань. Так, наприклад, формування цілісної картини сучасного господарства України можливе тільки на основі знань учнів про особливості компонентів природи й природних комплексів нашої країни.

Зв'язок методики з географічними науками прослідковується також у методах вивчення навколишньої дійсності. У процес навчання географії широко впроваджені адаптовані для навчально-виховного процесу школи такі методи, як картографічний, статистичний, порівняльний, метод спостережень, метод польових географічних досліджень тощо.

Специфіка змісту шкільної географії обумовлює зв'язок методики з *біологією*. У процесі вивчення певної території, певна увага приділяється формуванню відносно цілісної картини живої природи цього регіону – вивчається видовий склад і життєві форми рослин, основні типи рослинних угруповань, надається характеристика їхньої просторової структури, сезонних змін; вивчаються різні види тварин та особливості їхнього пристосування до умов навколишнього середовища, з'ясовуються взаємозв'язки між умовами існування

та живими організмами, тобто здійснюється розвиток знань, основи яких закладаються в різних курсах біології.

У зв'язку з постійним удосконаленням змісту шкільної географії, методика розширює зв'язки з такими науками як *економіка та соціологія*. У новій програмі з географії оновлені формулювання, які посилюють соціальний (аналіз просторових процесів і форм організації життя людей, взаємного впливу між суспільством і природним середовищем) і економічний (висвітлення проблеми розміщення господарства з урахуванням природних умов та ресурсів у тісному зв'язку з дією об'єктивних економічних законів, визначення тенденцій розвитку економічних процесів) аспекти.

Методика викладання географії є педагогічною наукою, тому її становлення й розвиток тісно пов'язані з досягненнями різних галузей *педагогіки* (дидактики, теорії виховання). Зв'язок методики навчання географії з педагогікою двостороння. З одного боку, методика в своєму розвитку спирається на загальні закони, закономірності й принципи процесу навчання, реалізує цілеспрямований вплив на формування особистості учня, використовуючи основні засоби, методи й підходи до організації навчально-виховного процесу. З іншого боку, спираючись на загальні положення дидактики й теорії виховання, методика викладання географії збагачує педагогічну науку новими, прогресивними ідеями, принципами та прийомами навчання й виховання, які формуються в процесі модернізації географічної освіти, модифікації й раціоналізації структурних компонентів навчання і виховання з географії.

Необхідність забезпечення раціональної організації та ефективності навчально-виховного процесу з географії вимагає врахування психологічних особливостей різних вікових груп учнів, що обумовлює тісний зв'язок методики викладання географії з *психологією* (педагогічною й віковою). Психологічна наука забезпечує методика даними про особливості формування пізнавальної діяльності учнів і розвиток суспільно значущих якостей особистості дитини, вікову динаміку психічних процесів школярів і вплив умов навколишнього середовища на їх індивідуальний розвиток. Знання психології розширюють можливості методики викладання географії з оптимального

підбору методів, прийомів і засобів навчання, виховання та розвитку особистості дитини; конструювання педагогічно грамотного процесу формування в учнів компонентів змісту географічної освіти та основ географічного мислення; створення гармонійних взаємин між педагогом і учнями та рішення психологічних питань педагогічної діяльності вчителя географії.

В умовах модернізації сучасного процесу навчання географії, його орієнтації на загальне розуміння учнями світу природи, суспільства й самої людини, яка живе в цьому світі особливого значення набуває питання оптимізації способів і технологій організації інтелектуальної пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх логічного мислення, що посилює зв'язок методики викладання географії з *логікою*. Використання в процесі навчання оптимального поєднання завдань, спрямованих на активізацію основних прийомів логічного мислення (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, аналогія, абстрагування, узагальнення тощо), забезпечує високий рівень засвоєння учнями географічного матеріалу.

1.3. Методи й етапи наукового дослідження в методиці навчання географії

Одним з чинників розвитку методики викладання географії виступає активна інтелектуальна творча діяльність науковців і вчителів-новаторів, спрямована на отримання й використання нових методичних знань з метою підвищення ефективності організації та функціонування навчально-виховного процесу з географії. У межах науково-дослідницької діяльності педагога розробляють нові й використовують вже відомі **методи наукових досліджень** – способи вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Специфіка наукового дослідження в області методики викладання, полягає в тому, що різноманітний спектр методів дослідження не обмежений лише сферою наукового пізнання, він обов'язково включає в свою орбіту й сферу практики. За характером і поставленими пізнавальними завданнями методи наукового дослідження можуть бути класифіковані на **експериментально-емпіричні та теоретичні**.

Експериментально-емпіричні методи дослідження є базою отримання й фіксації даних про зовнішні прояви процесів і подій педагогічної дійсності, їх зв'язки та взаємозалежності. До цієї групи методів відносяться:

- *Педагогічне спостереження* – спеціально організоване сприйняття педагогічної практики, з метою вивчення досліджуваного об'єкту, процесу або явища й фіксації фактичних даних. Педагогічне спостереження буде ефективним за наявності об'єкту, завдань, програми спостереження, схеми фіксації результатів, обов'язкової обробки отриманих даних. Педагогічне спостереження є одним з найбільш доступних і поширених методів вивчення педагогічної дійсності. Але слід зазначити, що використання цього методу не може забезпечити цілковиту об'єктивність інформації, бо спостереження лише надає емпіричні дані, а не розкриває суттєві якості й внутрішні взаємозв'язки педагогічного процесу, тому педагогічне спостереження повинно застосовуватися у поєднанні з іншими методами педагогічного дослідження.

- *Масовий опит учасників педагогічного процесу* – метод масового збору цілеспрямованої інформації з різних методичних проблем за допомогою спеціально розроблених опитувальників, які складаються за певним планом. Опитування може бути усним (інтерв'ю) або письмовими (анкетування). Наприклад, у дослідженні „Формування в учнів 5–6 класів уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності” [71] анкета для вчителів мала такі питання:

1. Чи вважаєте Ви необхідним формування на уроках уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності? Чому?

2. Які види діяльності Ви використовуєте для формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності?

3. Як часто в процесі формування уявлень Ви організуєте безпосереднє сприйняття досліджуваних об'єктів і явищ?

4. Чи вважаєте Ви необхідним розвиток сенсорної сприйнятливості учнів? Чому?

5. Чи використовуєте Ви наочні засоби навчання з метою формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності? Якщо так, то які?

6. Чи апелюєте Ви при формуванні уявлень до особистого досвіду учнів?

7. Які інтелектуально-практичні вміння, на Вашу думку, необхідні для ефективного формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності?

8. Чи вважаєте Ви необхідним розвиток уяви учнів? Чому?

9. Які прийоми й засоби навчання Ви використовуєте для розвитку уяви учнів?

10. Чи використовуєте Ви для формування уявлень про досліджувані об'єкти й явища таку форму навчання, як інтегровані уроки? Чому?

11. Чи вважаєте Ви доцільним включення учнів у художню діяльність з метою формування наочних образів об'єктів і явищ навколишньої дійсності? Якщо так, то які види художньої діяльності Ви використовуєте на своїх уроках і в позаурочній роботі з цією метою?

12. Чи вважаєте Ви уявлення базою для подальшого формування понять?

13. Чи продовжуєте Ви формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності в позаурочний час? Якщо так, то які форми роботи для досягнення цієї мети Вам здаються найбільш доцільними?

14. Чи вважаєте Ви необхідним стимулювання емоційно-ціннісного ставлення дитини до навколишнього світу? Чому?

15. Які способи стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишнього світу Ви використовуєте в своїй педагогічній діяльності?

16. У процесі вивчення яких навчальних дисциплін, на Вашу думку, переважно відбувається формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності?

Метод масових опитувань приваблює дослідників завдяки можливості швидкого й масового отримання інформації від учнів, учителів і батьків, дешевизною методики й можливістю автоматизованої обробки зібраного матеріалу, проте слід враховувати, що отримані результати опитувань не завжди достовірні, що пов'язано з недостатньою відвертістю відповідей на питання, тому метод анкетування повинен використовуватися в поєднанні з іншими методами дослідження.

- *Бесіда* – метод бесіди від інтерв'ю відрізняється тим, що зміст питань може змінюватися залежно від ситуації й особливостей досліджуваного. За допомогою методу бесіди дослідник може отримати інформацію про погляди, ціннісні орієнтації, причини дій співрозмовника, про його ставлення до досліджуваної проблеми тощо. Ефективність бесіди безпосередньо залежить від урахування особистісних якостей співрозмовника при складанні плану бесіди, формулюванні й обговоренні її питань. Безперечний плюс бесіди, як методу дослідження, – це свобода проведення процедури, можливість у невимушеній обстановці отримати доступ до необхідної інформації. Недоліком цього методу є його ненадійність і суб'єктивність. Найбільш доцільним є використання бесіди для уточнення даних, отриманих при застосуванні інших методів педагогічного дослідження (спостереженні, анкетуванні).

- *Педагогічне тестування* – метод дослідження, який дозволяє в строго контрольованих умовах об'єктивно оцінити характеристики педагогічного процесу, що досліджуються. Найбільш поширеними тестами для учнів є тести на визначення рівня сформованості основних компонентів змісту географічної освіти (географічних знань, спеціальних географічних умінь, досвіду творчої діяльності, емоційно-ціннісного відношення до довколишньої дійсності) і тести на визначення успішності вживання методів викладання й організації навчального процесу. Для вчителів використовуються тести на визначення рівня їх професійної компетентності (наявність фахових і методичних знань, уміння застосовувати їх на практиці, володіння способами самовираження й саморозвитку, готовність до професійного росту). Позитивною стороною вживання методу педагогічного тестування є об'єктивність, доступність, точність, надійність тестів, можливість автоматизації процесу тестування. Недоліком тестування є формалізована й заздалегідь визначена форма відповідей, що, наприклад, виключає можливість перевірки рівня сформованості основ методичного мислення й практичної діяльності вчителів з навчання і виховання школярів.

- *Вивчення продуктів навчальної діяльності учнів* – передбачає вивчення домашніх і класних письмових робіт (з

виконаними учнями навчальними завданнями), графічних робіт (контурних карт, малюнків, схем, діаграм, таблиць, графіків), календарів погоди, польових звітів, результатів виконання навчальних проєктів, зошитів і словників з географії, рефератів, моделей, результатів дослідницької діяльності, продуктів творчості школярів. Вивчення цих робіт може дати необхідну інформацію про рівень сформованості географічних знань, умінь і навичок, надати відомості про індивідуальні особливості учнів, їх схильності, інтереси, мотивацію навчальної діяльності. При використанні цього методу дослідник повинен відповідально підійти до планування своєї роботи, проявити коректність у вивченні продуктів навчальної діяльності учнів. Результативність використання методу зросте в його поєднанні з методами спостереження, бесіди, анкетування.

• *Вивчення шкільної документації* – це метод педагогічного дослідження, який полягає в аналізі дослідником класних журналів, календарно-тематичних і поурочних планів-конспектів вчителів, звітів предметників і адміністрації школи про виконану навчально-виховну роботу за певний період, книг протоколів зборів і засідань педколективу (методичного об'єднання), розкладу навчальних занять, правил внутрішнього розпорядку, стенограм уроків, їх аналізів і самоаналізів. Метод вивчення шкільної документації, залежно від мети й завдань дослідження, дозволяє познайомитися й узагальнити педагогічний досвід загальноосвітніх закладів, виявити типові помилки й творчі досягнення педколективу, проаналізувати особливості навчально-виховного процесу школи, зібрати необхідні статистичні дані з проблеми дослідження, встановити причинно-наслідкові залежності й взаємозв'язки між педагогічними явищами. Так, наприклад, вивчення документації дозволить виявити зв'язки між формами, методами і прийомами роботи, що використовуються вчителями географії й успішністю учнів з цього предмету. Ефективність вживання цього методу безпосередньо залежить від чіткості цілей і програми дослідження, об'єктивності дослідника. Метод вивчення шкільної документації використовується в поєднанні з методами спостереження, бесіди, анкетування.

- *Узагальнення педагогічного досвіду* – є організованою пізнавальною діяльністю, спрямованою на встановлення основних законів і закономірностей навчально-виховного процесу, виділення характерних особливостей структурних елементів системи географічної освіти в різні історичні періоди, визначення причин поступових змін програмної та позапрограмної роботи з географії в загальноосвітніх закладах, осмислення прорахунків і досягнень вітчизняних вчителів, аналіз шляхів вирішення конкретних методичних проблем, прийняття зважених висновків про доцільність використання позитивного педагогічного досвіду в нових умовах, виявлення перспектив подальшого удосконалення педагогічного процесу. Один з розповсюджених напрямів використання цього методу є вивчення передового досвіду вчителів-новаторів або педагогічних колективів з метою освоєння цінних ідей з досягнення високих результатів навчання й виховання школярів, вдосконалення технології навчання географії.

- *Педагогічний експеримент* – це науково обґрунтована система організації педагогічного процесу, спрямована на виявлення дієвості й ефективності, висунутих дослідником гіпотез. До педагогічного експерименту пред'являються певні вимоги: він повинен бути ретельно спланований, спиратися на методологічно обґрунтовану гіпотезу, яка витікає з теоретичного й практичного аналізу проблеми дослідження, яка, в свою чергу, за думкою І. Матрусова: „...повинна містити суперечності з раніше відомими положеннями й мати елемент новизни, що вимагає доказу” [37, с. 16].

За поставленою метою розрізняють констатуючий, формуючий і контролюючий експерименти. Виділені види експерименту застосовуються комплексно, складають цілісну взаємозв'язану, послідовну модель дослідження. На конкретному прикладі дисертаційного дослідження „Формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності” [71] чітко прослідковується взаємозв'язок між етапами дослідження й послідовністю та змістом діяльності дослідника в процесі проведення різних видів експерименту (табл. 1.1).

Табл. 1.1.

Послідовність та зміст діяльності дослідника в процесі проведення різних видів педагогічного експерименту

Назва експерименту	Зміст діяльності дослідника	Висновки
Констатуючий	Якісний і кількісний аналіз реальної практики формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності на підставі виділених критеріїв з метою визначення рівнів розвитку показників процесу формування уявлень у молодших підлітків контрольних та експериментальних класів	Аналіз реальної практики формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності показав, що практична реалізація цієї проблеми в умовах школи поки що не є пріоритетною. Якісний і кількісний аналіз результатів реальної практики формування уявлень у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи дозволив зробити висновок про недостатню сформованість уявлень й на підставі виділених критеріїв визначити рівні розвитку показників процесу формування уявлень у молодших підлітків контрольних та експериментальних класів переважно як „середній” або „низький”. У цьому зв'язку особливо актуальною стає розробка й обґрунтування комплексу дидактичних

		умов формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в учнів 5 – 6 класів у навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи
Формуючий	<p>Відбувається експериментальне впровадження в реальний процес формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності (експериментальні класи) дидактичних умов:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Створення системи інтегрованих уроків, які забезпечують формування цілісних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності. 2. Стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності шляхом створення відповідних освітніх ситуацій. 3. Розробка й включення в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на 	Процес упровадження розроблених дидактичних умов і спостереження за двома групами (експериментальною й контрольною) здійснювався впродовж двох років

	формування уявлень про навколишню дійсність.	
Контролюючий	<p>Аналіз упровадження розроблених дидактичних умов формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності. Учні експериментальної і контрольної груп протестовані за виділеними критеріями. Одним із головних завдань цього етапу дослідно-експериментальної роботи було виявлення розбіжностей між учнями обох груп за низкою показників кожного з критеріїв.</p>	<p>Порівняння рівня розвитку показників виділених критеріїв у експериментальній і контрольній групах та аналіз отриманих фактичних даних дозволив зробити припущення, що підвищення рівнів розвитку показників сформованості в учнів уявлень пов'язане з активним використанням у процесі впровадження дидактичних умов. Проведене дослідження дозволило експериментально підтвердити принципову можливість педагогічного впливу на процес формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в учнів 5 – 6 класів. Установлено, що існує залежність між показниками сформованості уявлень і дидактичними умовами їх формування, які вводяться в навчально-пізнавальну діяльність загальноосвітньої школи.</p>

Результатами педагогічного експерименту в методиці викладання географії можуть бути: розробка концепцій навчання, виховання школярів у процесі отримання географічної освіти; обґрунтування педагогічних умов підвищення ефективності навчально-виховного процесу з географії; виявлення чинників, що впливають на ефективність засвоєння географічних знань і спеціальних умінь; постановка нових методичних проблем; підтвердження або спростування гіпотез за шляхами удосконалення навчального процесу; розробка нових форм, методів навчання географії та їх класифікацій; аналіз передового досвіду вчителів-географів тощо.

Емпіричні методи педагогічного дослідження нерозривно взаємопов'язані з *теоретичними методами*, за допомогою яких дослідник обробляє, аналізує, інтерпретує й систематизує накопичений емпіричний матеріал з метою здійснення певних теоретичних узагальнень.

До теоретичних методів досліджень у методиці викладання географії відносяться:

- *Аналіз* – дозволяє вивчити окремі компоненти або сторони, ознаки, особливості педагогічних явищ, процесів, систем і визначити їх підпорядкованість (*системно-структурний аналіз*); виявити логічну структуру й оптимальну послідовність викладання навчального матеріалу, визначити причинно-наслідкові залежності між вживаними методами й прийомами впливу на учнів і результатами навчання і на основі цього внести корективи та визначити тенденції розвитку навчально-виховного процесу та його складників (*структурно-логічний аналіз*).

- *Синтез* – передбачає створення нового продукту (цілого) унаслідок комбінування елементів (складових частин). У методичних дослідженнях – це може бути план вирішення тієї або іншої методичної проблеми; схема, таблиця, що упорядковує фактичні дані; послідовність дій з досягнення відповідних навчальних результатів тощо.

- *Конкретизація* – дає можливість у процесі дослідження, з одного боку, проілюструвати, конкретним прикладом підтвердити теоретичне положення, загальну закономірність, а,

з іншого, виявити й пояснити причини прояву особливих одиничних явищ у загальній системі цілісного педагогічного процесу.

- *Абстрагування* – передбачає уявне відвернення від низки другорядних, несуттєвих властивостей предметів і стосунків між ними й виділення їх істотних ознак. Використовується з метою поглибленого вивчення педагогічного процесу та його складових.

- *Моделювання* – у педагогічних дослідженнях може бути представлено вивченням особливостей компонентів навчально-виховного процесу на прикладі їх моделей – уявно представлених або матеріально реалізованих. Вивчення моделі дозволяє створити цілісне уявлення про предмет дослідження й отримати нову інформацію з метою вирішення завдань: зміни змісту освіти, поліпшення планування навчальної діяльності, оптимізації навчально-виховного процесу, діагностики, прогнозування, проектування процесу навчання. Прикладом може служити моделювання особистості вчителя географії, як орієнтир для досягнення цілей вищої географічної освіти. Цей метод дозволяє виділити істотні сторони методичної підготовки майбутнього фахівця й визначити її конкретні особливості. Ефективність моделювання безпосередньо залежить від точності відтворення моделлю дійсності.

- *Вивчення літератури* – науковий аналіз першоджерел: нормативно-правових актів, що регулювали систему географічної освіти та методичну діяльність у досліджуваній період; архівних документів (проекти і положення в справі організації й управління освітою загалом, законопроекти та постанови Міністерства освіти про організацію навчання географії в загальноосвітніх школах, листування керівних органів з відділами народної освіти, програми з географії навчальних закладів, інформаційні довідки об'єктно про стан і досвід навчально-виховної роботи з дітьми); праць з методології наукового знання; публікацій на сторінках періодичної преси, дисертацій, монографій, підручників, навчальних посібників, науково-популярної літератури, програмно-методичних матеріалів, збірок наукових статей з проблеми дослідження різних років видання. Вивчення літератури дозволяє відібрати

матеріал для висвітлення сутності, витоків і послідовності розвитку тієї або іншої проблеми, розкрити теоретичну сторону явища, скласти уявлення про практичний стан досліджуваного питання.

- *Історичний метод* передбачає хронологічну послідовність дослідження розвитку шкільної географії та методики її викладання, виділення етапів їх генезису та виявлення специфіки кожного із них залежно від конкретних історичних умов. Історичний метод дозволяє представити процес розвитку шкільної географії як елемента системи народної освіти через призму історичних подій у країні в конкретний період часу, виявити закономірності динаміки теоретичних основ і реальної практики географічної освіти в процесі комплексного аналізу характеру епохи, умов існування й діяльності педагогічної громадськості, її переконань, які певною мірою обумовлювали розвиток вітчизняної освітньої системи. Особливе значення історичного методу виявляється в можливості не лише пояснити розвиток шкільної географії та методики її викладання з позиції аналізу соціокультурних умов трансформації цього педагогічного феномену, але й виявити підходи, значущі для розуміння ступеня й умов її ефективності, причин невдач і промахів. Узагальнення досвіду її прогресу допомагає пролити світло на майбутній стан цієї галузі знань, оскільки використання історичного методу передбачає не лише теоретичне освоєння й пояснення загальної картини змін системи шкільної географічної освіти в єдності всіх її складових, а й формулювання узагальнених висновків щодо передбачення практичної діяльності, спрямованої на її подальший розвиток.

- *Порівняльний метод* дозволяє явище, процес, об'єкт, що вивчаються, зіставити з вже відомими з метою встановлення їх загальних і специфічних рис та відмінностей. У дослідженнях з методики викладання географії порівняння може бути використане для: зіставлення планованих і фактичних показників рівня успішності учнів з метою визначення ступеня ефективності засобів, способів, методів, прийомів, форм організації навчання географії; порівняння стану компонентів сучасної системи географічної освіти з практикою навчання

минутих років для визначення тенденцій розвитку навчально-виховного процесу з географії; зіставлення окремих систем знань у шкільному курсі географії для виділення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків у змісті шкільної географічної освіти; порівняння реального процесу навчання географії загальноосвітнього закладу з методичними досягненнями й передовим досвідом роботи інших шкіл для пошуку можливостей його модернізації; зіставлення різних методичних прийомів навчальної роботи з метою вибору найбільш оптимального з них у конкретних умовах; порівняння результатів навчальної діяльності до й після застосування педагогічної технології для з'ясування її впливу на навчально-виховний процес з географії.

• *Статистико-математичні методи* використовуються в методичних дослідженнях у двох основних напрямках. По-перше, для обробки результатів спостережень і експериментів педагогічних досліджень, перевірки ефективності того або іншого методичного підходу до рішення поставленого в дослідженні завдання, виявлення обґрунтованості висновків. По-друге, для діагностики та прогнозування результатів навчання, що дозволяє визначити оптимальність та ефективність вживаних форм, засобів, методів, прийомів навчання.

Вибір методів безпосередньо залежить від завдань наукового дослідження.

Дослідження в методиці викладання географії складається з декількох етапів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Етапи методичного дослідження:

Етапи методичного дослідження	Приклади
1. Обґрунтування актуальності вибраної теми (здійснюється на основі аналізу історії розвитку та сучасного стану розробки проблеми дослідження, вивчення основних теоретичних положень та реальної практики загальноосвітньої школи).	Тема: „Формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об’єкти й явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школі”. Складається план-проспект дослідження, який визначає шлях вирішення дослідницької

<p>2. Встановлення основної проблеми дослідження, вибір об'єкту й предмету дослідження.</p>	<p>проблеми.</p> <p>Об'єкт дослідження – процес формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності.</p> <p>Предмет дослідження – дидактичні умови формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.</p>
<p>3. Формулювання цілей і завдань дослідження, висунення гіпотези, від якої залежить побудова плану експериментальної роботи.</p>	<p>Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності дидактичних умов формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи.</p> <p>Гіпотеза дослідження – процес формування уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності буде більш ефективним, якщо в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи враховуватимуться такі дидактичні умови:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Створення системи інтегрованих уроків, які забезпечують формування цілісних уявлень про об'єкти й явища навколишньої дійсності. 2. Стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності шляхом створення відповідних освітніх ситуацій. 3. Розробка й включення в позаурочну діяльність з учнями

	сукупності форм і методів роботи, максимально орієнтованих на формування уявлень про навколишню дійсність.
4. Вибір методів дослідження.	<i>Теоретичні:</i> аналіз літератури з проблеми дослідження, міждисциплінарний синтез, порівняння, класифікація, аналогія й систематизація для обґрунтування сутності й змісту процесу формування уявлень і для розробки дидактичних умов підвищення ефективності цього процесу; <i>емпіричні:</i> вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, анкетування, педагогічне спостереження, аналіз продуктів діяльності, методи математичної статистики, педагогічний експеримент – констатуючий та формуючий, якісний аналіз наукової обробки результатів педагогічного експерименту з метою з'ясування ефективності розроблених дидактичних умов.
5. Підготовка експериментальних матеріалів і сам експеримент у ході якого перевіряється доцільність розроблених положень, варіантів організації навчально-пізнавального процесу.	Розробка педагогічних технологій, дидактичних матеріалів, навчальних завдань тощо.
6. Формулювання висновків проведеного дослідження, розкриття практичної значущості одержаних результатів.	Висновки про ті результати, що підтверджують гіпотезу дослідження, яка полягає в припущенні, що ефективність процесу формування уявлень залежить від певних дидактичних умов.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення поняттю „методика викладання географії”.

2. Що є предметом вивчення методики викладання географії?

3. Які основні завдання вирішує методика викладання географії?

4. Чому методику викладання географії називають приватною дидактикою?

5. Скласти схему „Зв'язок методики викладання географії з іншими науками”.

6. Скласти схему „Методи дослідження в методиці викладання географії”.

7. Обґрунтувати роль методів наукового дослідження в педагогічній діяльності вчителя географії.

8. Схарактеризувати етапи методичного дослідження.

9. Відповісти на тестові питання:

1. Наука про цілі, задачі та зміст географії як шкільного предмету, про методи й форми організації навчання географії називається:

а) педагогіка	б) методика викладання географії
в) суспільна географія	г) психологія

2. Завданнями методики викладання географії є:

а) формування творчої особистості вчителя
б) озброєння вчителя методичними знаннями та вміннями, що забезпечують виконання його функціональних обов'язків
в) розкриття освітніх і виховних завдань шкільної географії
г) вироблення державних стандартів навчання
д) удосконалення змісту навчання географії
є) формування цілісної та всебічно розвиненої особистості

3. Методика викладання географії має зв'язок з науками:

а) педагогіка	в) географічні науки	д) математика
б) логіка	г) психологія	є) біологія
ж) фізика	з) філософія	к) естетика

4. Вибір методів дослідження залежить від:

- а) цілей і завдань дослідження
- б) актуальності методичної проблеми
- в) особистості дослідника
- г) об'єкта дослідження

5. Для обґрунтування актуальності методичної проблеми використовують:

- а) теоретичний аналіз літературних джерел
- б) педагогічний експеримент
- в) спостереження
- г) статистико-математичні методи

6. Для обробки результатів експериментальної роботи використовують:

- а) теоретичний аналіз літературних джерел
- б) педагогічний експеримент
- в) спостереження
- г) статистико-математичні методи

7. Наукове дослідження навчання й виховання, яке дозволяє спостерігати педагогічне явище в контрольованих умовах називається:

- а) спостереження
- б) логіко-дидактичний метод
- в) педагогічний експеримент
- г) узагальнення передового педагогічного досвіду

8. З перерахованих видів педагогічного експерименту знайти зайвий:

- а) контролюючий
- б) формуючий
- в) констатуючий
- г) пошуковий

9. Привести у відповідність теоретичні та емпіричні методи наукового дослідження:

- 1. Теоретичні методи дослідження
- 2. Емпіричні методи дослідження
- а) порівняльний

- б) статистичний
- в) педагогічне тестування
- г) анкетування
- д) педагогічний експеримент
- є) спостереження
- ж) бесіда
- з) узагальнення передового педагогічного досвіду
- к) абстрагування

10. Розташувати етапи методичного дослідження в логічній послідовності:

- формулювання висновків дослідження, розкриття практичної значимості отриманих результатів.
- вибір методів дослідження
- обґрунтування актуальності обраної теми
- формулювання цілей і завдань дослідження його гіпотези
- постановка проблеми дослідження, вибір об'єкту і предмету дослідження
- підготовка експериментальних матеріалів і проведення експерименту

11. Теоретичний метод дослідження, який передбачає уявне відвернення від низки другорядних, несуттєвих властивостей предметів і стосунків між ними й виділення їх істотних ознак:

- а) аналіз, б) абстрагування, в) моделювання, г) конкретизація

12. Експериментально-емпіричний метод дослідження, який передбачає сприйняття педагогічної практики, з метою вивчення досліджуваного об'єкту й фіксації фактичних даних:

- а) бесіда
- б) педагогічне тестування
- в) вивчення педагогічної документації
- г) педагогічне спостереження

II. Історія розвитку шкільної географії та методики її викладання

2.1. Розвиток шкільної географії та методики її викладання наприкінці XVI – на початку XX століть

Наукова розробка сучасних положень методики викладання географії можлива тільки за умови історико-педагогічного підходу, який сприяє висвітленню законів і закономірностей її поступових змін, надає можливість зрозуміти історичну обумовленість педагогічних процесів, виділити характерні особливості шкільної географії та методики її викладання на різних етапах формування системи національної освіти, осмислити прорахунки української школи, оцінити сучасний стан методичної науки й виявити перспективи її подальшого удосконалення.

Історичний аналіз джерел щодо становлення й розвитку шкільної географічної освіти свідчить, що перші спроби викладання географічних знань здійснювалися в навчальних закладах України наприкінці XVI – на початку XVII ст. Саме в цей час в Україні поширилися, пронизані духом національних традицій і культури, братські школи, провідним досягненням яких було викладання українською мовою. У цих школах окремі географічні знання учні здобували в курсі богослов'я. Незважаючи на панівний вплив релігійного світогляду, безпосередні спостереження об'єктів і явищ природи сприяли формуванню раціоналістичних орієнтацій у пізнанні довкілля, оскільки ці знання мали важливе практичне значення в житті дітей.

Елементарні знання з географії (уміння орієнтуватися на місцевості за природними ознаками та зорями, знання особливостей природи й географії своєї країни та прикордонних держав) мали важливе практичне значення, і тому географію обов'язково викладали в січових школах – навчальних закладах, створених на демократичних засадах та ідеях народної педагогіки. Січові й полкові козацькі школи були поширені в Україні за часів козацького руху, їх відкривали в усіх адміністративних центрах, де стояли козацькі полки. Однією з

головних ідей і принципів козацької педагогіки був культ природи. „Козацька читанка” XVII століття містила детальні відомості з історії та географії рідного краю.

На початку XVIII століття петровські реформи в галузі освіти й виховання зумовили появу шкіл різних типів, для яких була характерна крайня практична спрямованість. Розвиток економіки й промислового виробництва вимагали розвідки родовищ мінеральної сировини, аналізу комплексного впливу природних умов на будівництво промислових підприємств та організацію сільського господарства.

Вирішення поставлених державних завдань вимагало якісної підготовки необхідних фахівців. У зв'язку з цим на початку XVIII століття з'являються цивільні навчальні заклади різних типів (цифірні школи, школи математичних і навігаційних наук, інженерні школи, артилерійські школи, гірські училища та ін.) у яких учні здобували основи загальної освіти (грамота, математика, географічні відомості, астрономія) та вивчали спеціальні науки (геодезію, геологію, мореплавання та ін.). Саме в цей період в системі освіти починають викладати природознавство як навчальний предмет, складником якого виступали й окремі географічні знання, які представляли собою зібрання довідкових відомостей найрізноманітнішого змісту.

Питання пізнання навколишньої дійсності шляхом практичного освоєння піднято в працях відомих учасників просвітницьких реформ XVIII століття (С. Яворського, С. Калиновського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського). Ф. Прокопович у його „Промові про заслуги наук, що прирівнюються до заслуг зброї” відзначав: „Хто не бачив, яка користь від наук!.. Нині людина пориває до знань і починає глибше досліджувати природу: вивчає шлях зірки, ... у повітрі досліджує чергування вітрів, дощ, сніг, град, а на землі – річки, рослинність, камені, тварин, їх різноманіття, рід, число, а також дивовижні життєві сили природи” [2, с. 135].

Під впливом петровських реформ діяльність відомих учених, картографів, адміністраторів, будівельників XVIII століття була пов'язана з вивченням особливостей природи різних регіонів Російської держави, що сприяло становленню й розвитку географії та краєзнавства. Так, відомий дипломат,

природодослідник, географ і педагог В. Татищев у 1719 р. за дорученням Петра I приступає „до землемірства всієї держави й створення ґрунтової російської географії з ландкартами”. У 1734 р. з метою збирання матеріалів з географії різних регіонів країни він розсилає на місця опитувальник з 92 питань, відповіді на які передбачали ретельний опис природи, населення, адміністративно-територіального поділу й історії розвитку місцевості [60, с. 14].

У 1737 р. В. Татищев складає „Предложение о сочинении истории и географии российской” – працю, у якій, крім наукових міркувань ученого про сутність і зв'язки цих наук, подано докладну інструкцію з опису регіонів Росії, що нараховує 198 пунктів і містить питання, спрямовані на вивчення особливостей природи – описання особливостей клімату, поверхневих і підземних вод, мінеральних ресурсів, рослинного й тваринного світу краю. По суті цей опитувальник є першою програмою з краєзнавства, у якій передбачено навіть фенологічні спостереження за природою: „У який час і яке дерево перше весною лист і колір показує і в осінь відпадає” [68, с. 82].

У 1746 р., працюючи над розділом „О географии вообщем и о русской”, В. Татищев разом з „універсальною” і „спеціальною” географією виділяє „пределописание” – опис малих територіальних одиниць: „един град с его присудом опишется”, що, поза сумнівом, можна вважати становленням регіональної географії.

Значно вплинула на становлення й розвиток шкільної географії та краєзнавства теоретична та практична діяльність видатного вченого М. Ломоносова, який з метою розвідки родовищ мінеральної сировини в 1761 р. організував збирання матеріалів за участю місцевого населення регіонів, причому активну участь у цій акції брали й діти, активність і допитливість яких, на думку вченого, могли принести вагомі результати [4]. Один із важливих принципів дослідницької діяльності М. Ломоносова – завдяки спостереженням установлювати теорію – мав важливе значення для боротьби зі схоластичним типом викладання шкільних дисциплін.

Ідеї про зв'язок навчання з життям, трудовою діяльністю місцевого населення, про необхідність збагачення знань за рахунок спостережень визначили формування світогляду багатьох просвітителів України, які вважали за необхідне організувати безпосереднє сприйняття об'єктів і явищ навколишнього світу, тісно пов'язати науку з практикою задля здобуття людиною досвіду пізнання місцевості, у якій вона живе. Прогресивні просвітницькі ідеї С. Калиновського, М. Козачинського, Я. Козельського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди про визначення природи як об'єкта пізнання шляхом практичного освоєння, про необхідність забезпечення зв'язку навчання з життям і трудовою діяльністю людей, про значення безпосереднього сприйняття в здобутті людиною досвіду пізнання об'єктів і явищ навколишнього світу були визначальними в подальшому розвитку шкільної географії й лягли в основу майбутніх концепцій про значущість тісного взаємозв'язку формування наочних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності з дослідженням своєї місцевості.

5 серпня 1786 р. було затверджено „Статут народних училищ у Російській імперії”, який сприяв відкриттю нових безкоштовних п'ятирічних (у губернських містах) і дворічних (у повітових містах) шкіл і визначав для них навчальні предмети, підручники й посібники. Статут обумовлював уведення в четвертому класі училищ природничої історії як початкового етапу природничо-наукової освіти, значну частину змісту якої складав географічні знання. У процесі навчання було рекомендовано використовувати матеріали про місцеву природу, що можна вважати початком упровадження в практику школи красназвочного принципу навчання.

Статут не визначав зміст природничої освіти, це завдання вирішували перші підручники з природознавства, які містили не лише основи географічних знань, а й окремі правила щодо їх викладання, рекомендації з пояснення деяких природних об'єктів і явищ, поради з використання матеріалів місцевої природи в процесі навчання.

Яскравим прикладом такої літератури є перший підручник з природознавства „Начертание естественной истории, изданное для народных училищ Российской империи” В. Зуева (1786 р.),

який використовували для викладання природознавства протягом майже тридцяти років. Підручник складався з двох частин, перша має розділи „Ископаемое царство” и „Прозябаемое царство”, у другій представлено опис „животного царства”. У передмові було наведено основні первинні постулати методики природознавства, які є віддзеркаленням особливостей її розвитку в період первинного становлення.

Важливе значення в становленні й розвитку методики викладання географії, має основне повчання В. Зуєва про первинне значення вивчення об’єктів і явищ природи рідного краю, своєї країни, а вже згодом далеких, чужоземних територій. Науковцем було висунуто також важливі методичні положення, які є актуальними й для нашого часу – це, насамперед, використання в процесі викладання наочності, яку вчений розділив на предметну („в самій натурі”) та графічну („принаймні – на картині”). В. Зуєвим визначалося за необхідне створення при школі кабінету наочних навчальних посібників, що було новаторством для школи того часу [22].

Джерелами географічних знань в навчальних закладах були праці відомих мандрівників та науковців, у яких докладно описано особливості природних компонентів різних місцевостей. У цей час виходять друком книги П. Палласа „Путешествие по разным провинциям Российской империи” (1773 – 1788); Ф. Полуніна „Новый и полный географический словарь Российского государства, или Лексикон, описывающий азбучным порядком реки, озера, моря, горы, города, крепости, знатные монастыри, остроги, яшашные зимовья, рудные заводы и прочие достопамятные места Российской империи...” (1773); Х. Чеботарьова „Географическое методическое описание Российской Империи с надлежащим введением к основательному познанию земного шара и Европы вообще, собранное трудами Харитона Чеботарева” (1776); В. Зуєва „Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона” (1787) тощо.

Отже, наприкінці XVIII ст. намітилися й склалися вихідні методичні судження, які згодом стали теоретичною основою шкільної географії, вони були обумовлені потребою практики й

водночас тісно пов'язані з розвитком педагогіки та становленням методики викладання географії.

На початку XIX століття почалося реформування освіти під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх вимог суспільства, яке торкнулося й якості викладання географічних знань.

У Статуті гімназій 1804 р., опублікованому в період шкільної реформи 1803 – 1804 рр., було наголошено, що вчителів природничої історії необхідно використовувати в процесі викладання матеріали місцевої природи: „...збирати трави, різні роди земель, каменів, пояснювати їхні властивості й відмітні ознаки..., бо малюнки й описи не можуть дати ясного про те розуміння” [81, с. 35]. Ці рекомендації були однією із спроб подолання схоластичного типу навчання природничим наукам, заснованого на заучуванні фактичного матеріалу, без аналізу й засвоєння істотних характеристик, розуміння причинно-наслідкових зв'язків об'єктів і явищ довкілля.

Спроби вдосконалення навчального процесу в школах не привели до докорінних змін у змісті, організації й методах навчально-виховної роботи в освітніх закладах. Школа не готувала учнів до трудової діяльності, не забезпечувала розуміння ними практичної значущості одержуваних знань, не використовувала в процесі викладання природничих дисциплін навчальний потенціал місцевого матеріалу.

Вилучення у 1828 р. із навчального процесу шкіл природознавства не припинило обговорення в загальнопедагогічній літературі цього часу питань значущості географічних знань у змісті шкільної освіти й методичних аспектів їх засвоєння. Свідченням спроб окремих педагогів змінити схоластичний тип навчання географії в школі був вихід підручників географії М. Тімаєва „Зошит загальної географії, підготовчий курс” (у 1841 – 1863 рр. було вісім видань) та С. Барановського „Початкові основи географії” (1853), у яких автори важливими методичними прийомами підвищення ефективності процесу викладання географії визначають використання з метою ілюстрації теоретичного матеріалу конкретних прикладів з природного оточення своєї місцевості, уживання як наочності спеціально підібраних натуральних

природних об'єктів (мінералів, тварин, рослин), здійснення порівнянь особливостей природи рідного краю із специфікою природних компонентів інших територій (невідоме й нове з відомим).

Цікаві методичні знахідки представників передової громадськості та практичні рекомендації окремих авторів з використання місцевого матеріалу в процесі навчання не могли радикально змінити становища, що склалося, в системі шкільної освіти. Схоластичний тип навчання, підручники, які містили переважно, не пов'язані між собою, довідкові матеріали з географії, пануючі в навчально-виховному процесі школи пасивні методи навчання – опис вчителем об'єктів і явищ, заучування учнями фактологічного матеріалу з навчальної літератури – усе це обумовлювало низький освітній рівень школярів.

Невідповідність рівня освіти рівню економічного й суспільного розвитку країни спонукала уряд до підготовки та проведення шкільних реформ (1856 – 1864). Реформування школи, активний розвиток педагогіки й наук про природу, відновлення природознавства як шкільної дисципліни (1852), зумовили розвиток і обґрунтування теоретичних уявлень про необхідність вивчення географічних знань починаючи з молодшого шкільного віку.

Особливий внесок у розвиток шкільної географії та краєзнавства в системі вітчизняної освіти зробив К. Ушинський. У 1861 р. К. Ушинський видав навчальну книгу „Дитячий світ і Хрестоматія”, призначену для класного читання на уроках рідної мови в початкових класах, яка містила багатий систематизований матеріал для бесід з учнями на теми рідної природи та історії. Основними розділами „Дитячого світу” були відділи „З природи”, „З російської історії”, „З географії”, матеріал яких давав можливість послідовно формувати цикл елементарних географічних знань.

Глибиною й оригінальністю вирізняються педагогічні погляди ученого на вивчення рідного краю. Ретельно ознайомившись під час своєї подорожі Європою (Швейцарія, Німеччина, Франція, Бельгія, Італія) з напрацюваннями європейських педагогів щодо організації й удосконалення

процесу навчання в школах різних типів, К. Ушинський описує свої спостереження в семи листах, які було опубліковано в „Журналі Міністерства народної освіти” в 1862 і 1863 роках під спільною назвою „Педагогічна поїздка Швейцарією”. У цих публікаціях учений детально описав досвід німецьких педагогів з викладання курсу „батьківщинознавства”, головними завданнями якого є „виховання сенсу місцевостей і форм” [74, с. 168], вивчення окремих об’єктів і явищ природи, спостереження за їхнім розвитком, їх аналіз і порівняння. Аргументуючи необхідність уведення такого курсу в програми народних училищ, К. Ушинський відзначає, що „цей курс вводить дітей у науку; але не як у мертву купу книг, а як у живе пояснення світу, виконаного життям” [Там само, с. 172], сприяє формуванню в дітей багатства думок і яскравої конкретності образів навколишньої дійсності.

Апелюючи до досвіду швейцарських шкіл, К. Ушинський підкреслює крайню „придатність і корисність” для всіх можливих шкіл і навіть домашнього навчання вивчення околиць рідної місцевості, яке називає „окрестнографией” [75, с. 318]. Організаційно чітко вирішуючи проблему корекції й систематизації уявлень про об’єкти та явища навколишнього світу, накопичені дитиною до школи, розвитку спостережливості, уміння помічати, аналізувати істотні риси природи рідного краю, учений тим самим сприяв формуванню інстинкту місцевості: „Цей інстинкт місцевості буває іноді сильною природженою здатністю, але частіше його слід укріплювати й розвивати й у всякому разі спрямовувати як здатність надзвичайно корисну й у навчанні, і в практичному житті” [75, с. 319].

Розробку методики початкового навчання, основою якої було використання наочності, матеріалів власних спостережень і практичного досвіду дітей з пізнання своєї місцевості, продовжив послідовник ідей К. Ушинського, відомий педагог і методист М. Корф. В організованих ним школах серед навчальних предметів були природознавство (важливим складником змісту якого виступали географічні знання), наочне навчання та світознавство. Однею з найважливіших методичних рекомендацій педагога з організації початкового

навчання було використання під час занять як наочності зібраних самостійно вчителями й учнями місцевих матеріалів. У створеному М. Корфом посібнику для діячів земських шкіл „Російська початкова школа” (1870) він відзначає: „... кожен учитель, який любить свою справу, не нехтуватиме жодним випадком, для того, щоб мало-помалу скласти колекцію каменів, рослин, металів, зубів, хутра й інших частин тварин, тканин і різних фабричних виробів” [2, с. 191].

Значущість місцевого матеріалу й активних методів навчання підкреслено в працях відомого методиста, основоположника еволюційно-матеріалістичного напрямку в шкільному викладанні природознавства О. Герда. Науковець підкреслював необхідність формування комплексних знань про неживу й живу природу. Ця ідея знайшла своє втілення в підручнику про неживу природу „Перші уроки мінералогії” (пізніше він був виданий під назвою „Земля, повітря, вода, або Світ божий”). До цього курсу Герд написав методичне керівництво для вчителів „Предметні уроки”, у якому автором було розкрито особливості методики викладання природничих знань.

Визначаючи основним завданням шкільного курсу природознавства формування матеріалістичного світогляду учнів, дослідник рекомендував для його успішного вирішення максимально використовувати в навчальному процесі екскурсії в природу, організовувати самостійні спостереження школярів за природними компонентами краю, проводити наочні уроки, присвячені ознайомленню дітей із взаємозв'язками живої й неживої природи на прикладах своєї місцевості.

Визначаючи спостереження найважливішим методом пізнання природи, а спостережливість однією з найцінніших якостей особистості, О. Герд називав цілеспрямовані спостереження за об'єктами та явищами природи основним чинником пробудження в учнів інтересу до її пізнання, відзначаючи, що виникнення в дітей цього інтересу „можливе лише при безпосередньому зіткненні дітей з природними предметами в їхній природній обстановці” [13, с. 18]. На думку педагога, ефективність засвоєння природничих знань можна забезпечити шляхом проведення в процесі спостереження

порівнянь, що дозволяють зробити загальні теоретичні висновки, необхідні для розуміння навчального матеріалу.

Розроблені О. Гердом методичні матеріали й конкретні рекомендації до ведення спостережень, екскурсій у природі стали важливим внеском у подальший розвиток методики природознавства, географії та краєзнавства в школі.

Свідченням спроб окремих педагогів змінити схоластичний тип навчання географії був вихід навчальних книг та методичних посібників, які не лише інтегрували в собі відомості з географії, а й містили завдання, спрямовані на використання активних форм і методів навчання (екскурсій, спостережень за об'єктами та явищами довкілля). Яскравим прикладом спроби організації засвоєння навчального матеріалу на прикладах своєї місцевості був „Підручник загальної географії” (1862) П. Белохи, третє видання якого автор доповнив „Програмою для вивчення місця проживання або батьківщини”. У книзі Ф. Пуциковича „Довкола нас” (1882) школярам запропоновані питання й завдання за кожною темою, які допомагали учням виділити головне з одержаних знань та зробити певні висновки. Окрім цього автор пропонує завдання з вивчення свого населеного пункту за двома варіантами: „Наше місто” і „Наше село”, проведення дослідів і спостережень з метою засвоєння особливостей живої й неживої природи своєї місцевості. У підручнику А. Лінберга „Початковий курс географії” (1893) серед загальних методичних указівок було подано рекомендації вчителю про необхідність починати вивчати географію із спостережень за об'єктами та явищами своєї місцевості.

Значущість використання в процесі викладання географії спостережень та екскурсій підкреслено в працях І. Белова „Керівництво для сільських вчителів” (1869), М. Малиніна „Бесіди про наочне навчання й батьківщинознавство” (1873), М. Раєвського „Про викладання географії” (1873), С. Нікітіна „Замітки для викладачів. Випуск 5-й елементарного курсу географії” (1875), М. Овчиннікова „Елементарне навчання” (1876), М. Бойкова „Записки з методики географії” (1884), П. Раєвського „Географія як наука і навчальний предмет” (1890) тощо.

Розуміння педагогами педагогічної значущості залучення учнів до активних методів пізнання рідного краю з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу, забезпечення комплексного підходу до вивчення географії на початковому етапі навчання в школі наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово привело не лише до активних спроб реалізації краснзнавчого підходу в процесі викладання географічного матеріалу, а й до введення в навчальні плани окремих навчальних закладів курсу „Батьківщинознавство”.

Одним із перших пропагандистів упровадження курсу „Батьківщинознавство” в програму загальноосвітніх закладів був М. Вессель, який у своїй праці „Місцевий елемент у навчанні” відзначав, що „загальноосвітнє училище абсолютно неправильно носить цю назву й у жодному випадку не дасть учням справжньої загальної освіти, якщо в навчальний курс його не входить місцевий елемент” [10, с. 845]. М. Вессель розробив програму курсу „Батьківщинознавство”, у зміст якої ввів елементи місцевої географії, природознавства й історії та методичні рекомендації щодо викладання курсу.

Батьківщинознавство педагоги розглядали у двох аспектах. З одного боку, як окрему навчальну дисципліну – початковий рівень елементарного курсу географії, який був основою формування основних географічних понять „виключно шляхом наочного споглядання” й мав своїм завдання „розглядати, називати, пояснювати окремі предмети, наочно описувати твори довколишньої місцевості” [21, с. 77]. З іншого боку, батьківщинознавство визначали як особливий підхід до організації навчально-виховного процесу, єднальну ланку та своєрідний посібник для всіх основних предметів загальноосвітньої школи.

Учителі склали програми курсу „Батьківщинознавства” (Додаток А), які поділяли на кілька рівнів залежно від кількості років навчання в однокласних училищах. Так, у „Записках з методики географії” – посібнику для вчительських семінарів та посібнику для вчителів народних шкіл, складеному М. Бойковим учителям рекомендували за умови навчання дітей з семи років розділити курс „Батьківщинознавства” на три рівні (частини), після чого перейти до вивчення географії [21, с. 67],

що забезпечувало процесу вивчення своєї місцевості чітко виражений концентричний характер. Так, на початковому рівні навчання учні здійснювали безсистемні спостереження за окремими предметами та явищами, відзначаючи їхні властивості й характеристики. На другому рівні на основі системного повторення школярі формували образ рідної місцевості. На третьому рівні, виходячи з наявних знань про природу найближчих околиць, діти вивчали вже місцевість більшого масштабу – повіт, губернію.

Відзначаючи значущість батьківщинознавства у формуванні практичних умінь досліджувати рідну місцевість, М. Бойков склав перелік навчального обладнання, необхідного для ефективного викладання „Батьківщинознавства”, що був однією з перших обґрунтованих методичних рекомендацій щодо використання уаочнення в процесі дослідження рідного краю.

Основним методом розумової діяльності був метод порівняння, який застосовували на всіх рівнях навчання. Суть його полягала в порівнянні відомих об’єктів між собою, відомих і невідомих об’єктів, у процесі якого зіставляли об’єкт і наявне про нього уявлення, коригували й розширювали останнє.

Необхідність уведення курсу „Батьківщинознавства” як основи початкового курсу географії відстоював відомий послідовник ідей К. Ушинського Д. Семенов. Педагог відзначав, що починати вивчення географії необхідно саме з освоєння місцевих умов життя учнів, знання про які вони одержують не з книг, а внаслідок власних спостережень. Ці педагогічні рекомендації по суті були першим обґрунтуванням краєзнавчого принципу викладання географії в школі.

На думку вченого, вивчення природи, історії, населення рідного краю є не лише основою для створення цілісної системи знань, але й дієвим способом формування духовності, національної самосвідомості учнів. Д. Семенов відзначав, що саме місцеві умови життя народу – це фундамент формування й розвитку характерних рис нації.

Педагог у загальних рисах розробив програми з „Батьківщинознавства”, які могли бути видозмінені залежно від особливостей краю. Відповідно до програми курсу „Батьківщинознавства” він пропонував початкове дворічне

вивчення рідного краю: на першому році діти мали накопичувати в доступній для них формі факти й уявлення про природу, населення, господарство своєї місцевості в процесі спостереження та практичної діяльності; другий рік освоєння курсу було присвячено вивченню й синтезу цих фактів, виявленню відносин між ними, узагальненню уявлень в єдиний образ рідного краю, що відображає його сутнісні характеристики.

Логічним продовженням курсу „Батьківщинознавство” Д. Семенов бачив вивчення „Вітчизнознавства”, яке було розраховано на два роки навчання в 3-х – 4-х класах гімназій. Програма курсу передбачала вивчення географічних, фізико-біологічних, антропогеографічних і культурно-історичних особливостей місцевості, що дозволяло забезпечити розуміння основних взаємозв’язків між людиною та природою, природних процесів і чинників, які зумовили специфіку історичного розвитку людини в цій місцевості [62, с. 227 – 239].

Незважаючи на якісні зміни в розвитку шкільної географії, ефективність навчальної роботи з формування географічних знань у цей період часу була доволі низькою, що зумовлено як примітивними цільовими установками, так і тривалими повтореннями одного й того самого матеріалу, переважанням однотипних спостережень, що не лише займало багато часу, але й неминуче призводило до втрати пізнавального інтересу учнів до вивчення географії.

На початку ХХ століття завдяки перегляду Міністерством народної освіти змісту природничих дисциплін, деяким змінам навчальних програм з природознавства, поступовому введенню в навчальні плани окремих загальноосвітніх закладів (нижчі класи гімназій, реальні училища, відомчі училища та приватні школи) курсів географії й „Батьківщинознавства”, методичний фонд шкільної географії поповнився напрацюваннями з упровадження в навчальний процес методів і форм навчально-виховної роботи з географії та краєзнавства.

На формування вітчизняної методики викладання географії вплинули публікації перекладних видань, що зачіпали проблему необхідності локального вивчення природного середовища й значущості місцевого матеріалу для ілюстрації

основних географічних закономірностей у процесі вивчення школярами знань про природу Землі (А. Любен „Керівництво з методичного викладання географії”, Оберлендер „Методика географії”, А. Гейкі „Про викладання географії”, А. Слюйс „Про викладання географії”, А. Тальгрєн „Батьківщинознавство у Фінляндії” тощо).

У працях відомих російських методистів Е. Петрі „Методи й принципи географії” (1900), О. Соколова „Нариси методики й дидактики навчальної географії” (1903), М. Раєвського „Географія як наука й навчальний предмет” (1911), Я. Руднева „Підручник географії для народних шкіл” (1913), С. Аржанова „Методика початкового курсу географії” (1915) та ін., які використовувалися в школах України, висвітлювалися питання змісту географії, як навчального предмету, й особливості методики його викладання та визначалося за необхідне введення пропедевтичного курсу „Батьківщинознавство”, у процесі засвоєння змісту якого учні мали б можливість отримати базу початкових знань для вивчення географії в старших класах. За думкою авторів початкові географічні знання повинні складатися з низки загальних географічних понять та уявлень про природу рідної місцевості. Вивчення свого краю, методисти визначають „вищим ступенем наочності“ й підкреслюють, що батьківщинознавство „...допомагає дитині 1) орієнтуватися на плані й карті; 2) з безпосередніх конкретних уявлень створити поняття про основні елементи ландшафту, як то: річка, береза, камінь, гора й т. ін.; 3) здобути підстави для порівнянь рідної місцевості з іншими країнами; 4) вивчити картографічні способи позначення відомої ділянки землі, аби на цьому згодом заснувати розуміння карти; 5) збудити здатність до споглядання, відчуття краси природи й витончити пізнавальну здібність“ [64, с. 55].

Відзначаючи необхідність організації дитячих спостережень і географічних екскурсій науковці тим самим зміцнюють у методиці викладання географії ідею використання активної пізнавальної діяльності учнів у процесі засвоєння географічного матеріалу.

У 1902 р. Міністерство народної освіти опублікувало Циркуляр, який визначив можливість до семи днів навчання в

році присвячувати проведенню з учнями місцевих екскурсій, спрямованих на формування знань про компоненти природи своєї місцевості, виховання любові до рідного краю, що сприяло не лише активізації використання екскурсій як форми організації навчальної діяльності учнів з географії в практиці шкіл, а й розробці методичних основ їх проведення. С. Русова, підкреслюючи значущість екскурсій у процесі навчання й виховання, відзначала: „Шкільні екскурсії справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих або тих обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури” [59, с. 124].

У 1910 р. було створено Комісію з організації екскурсій для вчителів і учнів середніх навчальних закладів, яка вивчала можливості планомірного проведення ближніх і дальніх екскурсій різними регіонами країни. Особливо детально було розроблене питання проведення ближніх екскурсій, спрямованих на ознайомлення з особливостями природи, населення й історії розвитку рідного краю. Відзначаючи необхідність проведення місцевих екскурсій, члени Комісії вважали необхідним створити місцеві бюро з їх організації, функціями яких були б усебічне вивчення місцевості, складання на основі цих даних екскурсійних маршрутів, організація навчальних екскурсій.

У 1910 р. вийшов навчальний посібник „Шкільні екскурсії, їх значення й організація” за редакцією Б. Райкова й Г. Боца. У цій праці вперше було розроблено й сформульовано основні принципи методики проведення шкільних екскурсій і запропоновано систему навчальних екскурсій за різними навчальними дисциплінами для школярів різних класів.

Провідні позиції в методиці викладання географії на початку ХХ століття займали положення щодо широкого використання наочності та активно висвітлюються її зміст та призначення в навчальному процесі. Методистами в шкільних підручниках з географії – Г. Іванов „Початковий курс географії” (1902), С. Бобін „Краткий курс географії” (1903), С. Персональний „Перші уроки з землезнавства” (1903), Е. Лесгафт „Курс елементарної географії” (1908), А. Івановський „Про викладання географії” (1915) – надавалися різноманітні

ілюстрації, топографічний матеріал, питання й завдання певна частина яких вимагали самостійної роботи учнів з наочністю з метою формування в дітей наочних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності.

Особливого значення методистами надається карті, як наочному засобу й джерелу географічних знань. Показником розвитку методичної науки є те, що методисти не визнають зазубрювання географічної номенклатури, а протиставляють цьому виду навчальної діяльності в процесі вивчення географії вироблення умінь читати карту й свідоме отримання географічної інформації з карти. Як важливі засоби навчання географії з початку ХХ століття у навчальних закладах починають використовуватися настінні й контурні карти, атласи, призначені спеціально для різних ступенів шкільної освіти.

Важливим джерелом географічних знань для вчителів та школярів були краєзнавчі описи регіонів України, складені дослідниками за ініціативи Російського географічного товариства, створеного в 1845 році. Яскравими прикладами краєзнавчих описів того часу є „Листи з Єкатеринослава” Г. Титова (1849), „Дорожні замітки при об'їзді Дніпровського й Мелітопольського повітів Таврійської губернії в 1855 році” І. Андрієвського, „Опис Харківської губернії. Місцевість, зайнята Харківською губернією” С. Кованька (1857), „Дніпро й Придніпров'я. Опис губерній Смоленської, Мінської, Чернігівської, Київської, Полтавської, Єкатеринославської, Херсонської, Таврійської й Курської” С. Турбіна (1877), „Поїздка до Південної Росії. Нариси Дніпра”, „Нариси Дністра” О. Афанасьєва (Чужбинського) (1896), „Дніпр і Придніпров'я” С. Русової (1898), „З берегів Дніпра” Я. Новицького (1905), „По Дністру на човні” Д. Пахомова (1905), „Руською Буковиною” П. Несторовського (1908). Описи особливостей природних компонентів різних губерній України не лише були важливим джерелом географічних знань, а й слугували посібниками з батьківщинознавства.

У 1867 р. вийшов циркуляр Міністерства про бажану установу при гімназіях бібліотек про місцевий край, що поставив завдання створити місцеві підручники з

батьківщинознавства. Спроби вирішити це завдання було здійснено значно пізніше, що представлено книгами: „Короткі відомості про Харківську губернію. Посібник з вивчення географії в навчальних закладах Харківської губернії” (1896), „Маріуполь і його околиці. Звіт про навчальні екскурсії Маріупольської Олександрівської гімназії” (1892), „Історико-географічний нарис Бессарабської губернії. Досвід батьківщинознавства” С. Потоцького (1902), „Нарис географії України“ (1916) та „Україна – наш рідний край” (1917) С. Рудницького, „Природа й населення Слобідської України. Харківська губернія. Посібник з батьківщинознавства” (1918), „Коротка географія України“ В. Кістяківського (1919) тощо.

Спроби прогресивних педагогів удосконалити процес викладання географії в школах не могли змінити загальну негативну картину схоластичного подання навчального матеріалу з географії без пояснення сутнісних характеристик компонентів природи, показу їхньої практичної значущості; тотального забування номенклатури й, часто логічно й функціонально не зв'язаного між собою, різнорідного фактологічного матеріалу; використання репродуктивних методів навчання – розмальовування карт, креслення діаграм та картограм, переказу текстів підручників. Недостатня кількість та недосконалість унаочнення, використання пасивних методів навчання, відсутність якісних методичних рекомендацій для вчителів-практиків унеможлилювали формування цілісної системи географічних знань, умінь і навичок у школярів.

Важливою причиною неякісної організації процесу навчання географії в школах був низький рівень підготовки вчителів-предметників. Часто в школах географію викладали не географи, а вчителі інших спеціальностей. До 1885 року в університетах країни не існувало кафедр географії, які могли б здійснювати підготовку вчителів географії для нижчих і середніх шкіл.

Яскравий представник університетської географічної школи початку ХХ століття Д. Анучин, визначаючи завдання географії та методики її викладання, виступав проти механічного заучування набору географічних даних, не пов'язаних між собою й тим самим позбавлених сенсу та

значення, і наполягав на активному використанні наочності й спостережень, що на думку Д. Анучина, активізує розумову діяльність учнів, сприяє їхньому загальному розвитку, формуванню в них необхідної суми знань [65, с. 38]. За ініціативою Д. Анучина в 1902 р. при Московському педагогічному товаристві було організовано географічне відділення, що активно пропагувало географічні знання, важливим елементом яких була „географія найближчого місця”. Після закриття педагогічного товариства при географічному відділенні Товариства любителів природознавства Д. Анучин створив географічно-педагогічну комісію, що відіграла важливу роль у підготовці педагогів-географів.

З 1917 року розпочинається становлення незалежності української держави, що відбувалося в складних умовах зміни урядів. У 1917 – 1919 рр. в Україні змінилися три уряди (Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), кожен з яких уживав заходів щодо формування національної системи шкільної освіти в країні. Протягом 1917 – 1919 років було підготовлено кілька урядових документів, які стали законодавчою базою відродження національної школи в умовах державотворчих процесів: про відділення церкви від держави та школи, про право народів відкривати навчально-виховні установи з викладанням рідною мовою, про розбудову єдиної трудової загальноосвітньої школи, про політехнізацію школи.

Створення нової національної школи, головними пріоритетами якої були викладання навчальних предметів українською мовою, формування національної свідомості шляхом набуття знань з географії, природознавства, краєзнавства, етнографії, історії України, обговорювали на засіданнях уряду, повітових та губернських з'їздах учителів.

У 1917 р. уряд створив Генеральний секретаріат освіти (ГСО). При ГСО працювала комісія з українознавства, яка керувала розробкою нових навчальних програм для початкової та середньої школи, зокрема було прийнято й програми з історії та географії України.

Головним гаслом української школи було визначено національне виховання, одним з основних завдань якого виступало формування в учнів почуття національної

самосвідомості та відданості своєї Батьківщині. Основні положення програми національної школи, розроблені Генеральним секретаріатом освіти, було висвітлено в брошурі „Допомога учителю в справі національного виховання”. У цьому своєрідному методичному посібнику наводилися практичні поради щодо реалізації завдань програми, серед яких були рекомендації з організації екскурсій рідним краєм, краєзнавчих гуртків тощо.

Важливим кроком реформування вітчизняної освіти на шляху здійснення національного виховання учнів було введення Урядом в усіх державних школах таких предметів, як українська мова та українознавство. Програма з українознавства містила знання з географії, етнографії, історії, літератури України. Вивчення цього навчального предмета передбачало проведення навчальних екскурсій історичними місцями, природними куточками своєї місцевості, що безперечно сприяло національному вихованню дітей.

Результатом колективної напруженої праці науковців, педагогів, громадських діячів над розробкою нової моделі освіти стало створення „Проекту єдиної школи на Україні” (1918 – 1919), у якому було наголошено на необхідності дотримання краєзнавчого підходу до організації навчання „починаючи від рідної хати й поширюючи пізнання дитини до свого села (міста), повіту, краю, країни, Всесвіту” [20, с. 42].

Проведені політичні й культурні реформи цього часу сприяли започаткуванню українського національного відродження, становленню справи українізації навчально-виховного процесу в школі, формуванню національної самосвідомості діячів освіти, яке тривало й у першому десятиріччі радянської влади.

2.2. Розвиток шкільної географії та методики її викладання за радянських часів (1920 – 1991)

20-і роки ХХ століття – період розбудови української держави, яка зумовила якісні зміни системи народної освіти. Протягом цього часу дореволюційну структуру шкільної освіти було фактично ліквідовано. У 20-і роки ХХ століття в Україні функціонувала оригінальна модель народної освіти, яка мала

яскраво виражений професійний ухил. Семирічна школа (на відміну від дев'ятирічної школи в РРФСР) складалася з двох концентрів – першого (1 – 4 групи) й другого (5 – 7 групи), які забезпечували підготовку учнів до професійних шкіл і трудової діяльності в народному господарстві країни. Ранню професіоналізацію забезпечували професійно-технічні школи, мережу яких розширювали за рахунок скорочення загальноосвітніх. Здобування освіти разом з професійною підготовкою забезпечували також школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), ремісничі училища, робочі факультети.

Професіоналізація освіти вимагала використання ефективних способів масової підготовки кваліфікованих кадрів для промисловості й сільського господарства, залучення учнів до різноманітних видів активної практичної діяльності, формування елементарних трудових умінь і навичок на базі місцевих підприємств.

На початку 20-х років ХХ століття школи працювали за навчальними планами й програмами з краєзнавчим ухилом, розробленими на місцях губернськими й повітовими відділами народної освіти. Ці документи були не обов'язковими, а орієнтовними, їх можна було змінити або доповнити місцевим матеріалом. Плани містили такі природничі дисципліни, як природознавство, географія, фізика, хімія, основні теоретичні положення яких викладали на прикладах місцевої природи та господарства краю. Формуванню національної самосвідомості, любові до рідної землі сприяло вивчення таких предметів, як краєзнавство та українознавство, що містили знання з історії, географії, літератури України. 20-і роки ХХ століття ввійшли в історію розвитку освіти як час українізації всіх сфер освітянського життя країни. Ухвали й декрети уряду „Про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України” (1919), „Про введення української мови в школах і установах” (1920), „Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ” (1923) забезпечували право навчання рідною мовою, відродження й розвитку національної української культури, стимулювали роботу з розширення мережі українськомовних шкіл, підготовки

національних педагогічних кадрів, створення й публікації підручників українською мовою.

Із середини 20-х років (1923 – 1925) набули чинності комплексні навчальні програми Державної Вченої Ради Наркомосу України, у яких весь обсяг знань було визначено не навчальними предметами, а міжпредметними зв'язками й представлено у вигляді комплексу відомостей, які висвітлювалися в трьох розділах „Природа”, „Праця”, „Суспільство”.

У програмах було згруповано знання з різних навчальних дисциплін, необхідні для розробки запропонованих комплексних тем. Основою роботи над комплексами було включення школярів у різні види практично-предметної діяльності (спостереження, лабораторні досліди, робота на агроділянках), використання яких сприяло реалізації краєзнавчого принципу навчання, забезпеченню максимального зв'язку навчально-виховного процесу з життям учнів (Додаток Б).

Відповідно до розподілу академічних годин, передбаченого навчальним планом, у роботі трудшкіл першого концентру з тридцяти щотижневих навчальних годин по три години в кожній групі було виділено на форми й види навчальної діяльності, які мали краєзнавчий характер: практичні роботи в майстернях, ближні екскурсії, працю на городі й у полі, спостереження й досліди. У навчальному плані другого концентру трудшкіл у галузі природознавства на вивчення фізики, хімії, астрономії, ботаніки, зоології, біології, анатомії людини й гігієни було виділено по три години в кожній групі. Географію, на частку якої припадало по дві години в кожній групі, вивчали у галузі математики [50, с. 21 – 22].

Усі ланки схеми роботи над комплексною темою були тісно пов'язані з пізнанням рідного краю. Перед тим, як обрати навчальну тему, зазвичай проводили місцеві екскурсії з подальшими бесідами для з'ясування інтересів дітей і визначення початкової бази знань з необхідної галузі. На пленарних зборах намічали план роботи, який був поетапним опрацюванням теми на основі вивчення особливостей природи, господарства або суспільного життя регіону. Метою

дослідницької роботи, практичної діяльності, спостережень було збирання знання з життя і книг. Результати опрацювання матеріалу, різноманітні форми фіксації зробленого часто були представлені на виставках дитячих робіт чи в шкільних краєзнавчих музеях.

Програмний матеріал дозволяв здійснювати „практичне викладання” природничих знань на основі самостійної роботи учнів, для чого аналізували зміст програм, планували й проводили практичні роботи краєзнавчого спрямування на місцевості й у класі. Наведемо, як приклад, матеріал, орієнтований „до чисто практичного викладання географії на основі самостійних робіт учнів” [3, с. 197], запропонований С. Аржановим, як зразкова схема практичних робіт з географії:

„Спостереження за зміною довжини й напрямку тіні від вертикальної жердини в різні години дня.

Визначення головних і другорядних сторін горизонту.

Устрій простого сонячного годинника.

Приготування компаса дітьми з в'язальної спиці й пробки.

Підбір листівок і малюнків, що ілюструють пори року.

Малюнки дітей на цю тему.

Креслення в різних масштабах різних предметів класного побуту, всього класу, своєї дороги від будинку до школи.

Орієнтування за планом селища або міста.

Вправи з простої зйомки плану місцевості. Прості перспективні креслення й малювання через сітку.

Ліплення з піску яру в різних стадіях його утворення, русла річки з порогами, водоспадом, притоками, рукавами, півостровами й т. ін.

Аналіз ґрунтів різного характеру; їх відношення до води.

Ліплення моделі джерела.

Моделі шарів землі. Схематичні малюнки дітей, супроводжуючі ліплення.

Ілюстрації кругообігу води на землі підбором листівок і схематичними малюнками дітей.

Моделі печер (із стеарину або воску).

Ліплення гори – у різних формах, гірського ланцюга, ущелини, плоскогір'я, долини. Аплікаційні роботи на ту ж тему.

Моделі, відповідно витримані в масштабах, – дзвінниці, пагорба, гори. Модель гори з показом зміни ґрунтів і рослинності у відповідності до зміни висоти.

Спорудження з піску дюн. Порівняльні креслення висот і глибин.

Щоденні спостереження за погодою: 1) температура повітря, 2) напрям вітру, 3) кількість атмосферних опадів, 4) хмарність.

Складання біологічного гербарію найбільш типових рослин пісків, глин, боліт, лісів, полів.

Колекції культурних рослин місцевості. Предметні колекції, що ілюструють промисли місцевості.

Складання простих статистичних таблиць і зведень.

Предметні ілюстрації, описи й креслення: згруповані за ландшафтами місцевості” [3, с. 197 – 198].

Аналізуючи місце й роль географії в освіті школярів, С. Аржанов писав: „Основний метод географії – метод взаємовідносин, а оскільки, географія, як наука, має справу саме з усіма місцевими особливостями в житті природи й людини, тобто розглядає їх так, як вони дійсно існують, то географія, як жодна інша наука, звертається до справжнього життя, як воно є, не відволікаючись від нього, не абстрагуючи, не розчленовувавши. Іншими словами, матеріалом географії служить все життя, що розгортається за образом землі, не лише в усій реальності чинників, які його формують, але й в усій реальності взаємозв'язків, що дійсно існують між ними. Отже, суть географії, за матеріалом і за методом, – осмислити справжній світ речей і явищ реального життя” [Там само, с. 192].

З перебудовою вітчизняної освіти пов'язані пошуки ефективних форм і методів навчання. Носіями експериментальних ідей та ініціаторами різних нововведень були дослідно-показові установи, які очолювали найбільш досвідчені педагоги. Широко пропагували дальтон-план, який зводив до мінімуму роль вчителя в навчальному процесі й припускав вільний вибір учнем теми занять і можливостей розподілу навчального часу. Основною формою організації навчання став бригадно-лабораторний метод.

Використання в школах таких активних форм і методів пізнання, як спостереження, екскурсії, практичні заняття, лабораторні дослідження, у процесі яких учні пізнавали природні компоненти та особливості господарства рідного краю, дозволяло максимально реалізовувати переваги дослідницького методу навчання, який відігравав провідну роль у організації навчально-виховного процесу школи 20-х років, і концентрувати увагу на організації самостійної роботи школярів.

Упровадження нових програм, організаційних форм і методів навчання вимагало видання нових підручників і навчальних посібників. Кожному регіону було надано право „проектувати” власні підручники на основі місцевого матеріалу, з урахуванням особливостей природи, структури й розвитку місцевого господарства, у зв'язку з чим набули поширення „розсипні підручники”, „робочі книги”, зміст яких постійно змінювався й залежав від розробки різноманітних комплексних тем. Навчальні книги цього часу, у яких було максимально використано місцевий матеріал, сприяли осмисленню школярами практичного життя, але не забезпечували системного викладу матеріалу, що значно утруднювало процес навчання.

Реформування системи освіти сприяло активізації позашкільної роботи, важливим складником якої було краєзнавство. Практикували диспути з обговорення різноманітних проблем краю, випуск шкільних газет і журналів з використанням місцевого матеріалу, організовували шкільні краєзнавчі музеї, куточки живої природи, здійснювали гурткову діяльність. Учителі й учні створювали різноманітні засоби наочності й навчальне приладдя з використанням краєзнавчого матеріалу. Широко розгорнулася робота зі створення мережі позашкільних дитячих закладів нового типу – дитячих клубів, природничих, технічних, екскурсійно-туристичних станцій, які організовували масову краєзнавчу роботу серед учнів.

Ставлячи перед собою мету формування в учнів матеріалістичного розуміння природних і суспільних явищ, забезпечення зв'язку навчання з життям і трудовою підготовкою дітей, активізації їхньої свідомості й самостійності в процесі

навчання, комплексні програми, у яких було штучно об'єднано навчальні дисципліни, унеможлилювали створення цілісної наукової системи знань, забезпечували лише поверхове засвоєння основних тем. Краєзнавчий матеріал часто розглядали лише в зв'язку з місцевим промисловим або сільськогосподарським виробництвом, а природні компоненти своєї місцевості вивчали з позиції можливостей їх використання в матеріальному виробництві. Часто програми були різними не лише для різних регіонів, але й для міських і сільських шкіл сусідніх населених пунктів, що викликало серйозні труднощі в роботі вчителів.

Активна критика комплексних програм широкою педагогічною громадськістю зумовила їх перегляд. У 1927 р. Наркомос затвердив нові комплексні програми, які, як і раніше, не були предметними, але в них було визначено обов'язковий мінімум систематичних знань з окремих навчальних предметів, ефективно засвоєння яких вимагало реалізації краєзнавчого принципу навчання.

З 1931 року здійснюється докорінна реорганізація системи вітчизняної освіти в країні, що було зумовлено прийняттям ряду постанов ЦК ВКП (б) і радянського уряду, у яких першочерговим завданням визначено боротьбу з „корінним недоліком” школи – обмеженим обсягом знань учнів і ранньою спеціалізацією загальноосвітньої школи (постанови ЦК ВКП (б) „Про початкову й середню школу” від 5 вересня 1931 р., „Про навчальні програми й режим у початковій і середній школі” від 25 серпня 1932 р., „Про підручники для початкової й середньої школи” від 12 лютого 1933 р.).

Особливе місце в розвитку шкільної географічної освіти й методики викладання географії мало прийняття постанови Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП (б) від 16 травня 1934 р. „Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР”, у якій чітко наголошено на необхідності в процесі навчання географії розширити „географічну характеристику кожної з республік, країв і областей (опис річок, озер, морів, клімату, флори й фауни, характеристики населення найбільших міст, залізничних і шосейних шляхів та ін.)” [41, с. 167].

Прийняття цієї постанови сприяло активізації роботи з розробки та реалізації ідей щодо розвитку змісту шкільної географії, удосконаленню методів, прийомів і форм організації навчально-виховного процесу, підготовки вчителів-географів. Важливою подією, пов'язаною з постановою „Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР”, було заснування в 1934 році журналу „Географія в школі“, на шпальтах якого активно публікувалися статті з проблем методики викладання географії, висвітлювався передовий педагогічний досвід роботи кращих учителів, надавалася інформація про природу, населення, господарство, екологічні, економічні та інші проблеми країни й світу, публікувалася інформація про нову навчальну, методичну, науково-популярну літературу й атласи.

З упровадженням предметної системи навчання особливого значення у формуванні практичних умінь і навичок учнів набули шкільні географічні майданчики, які створювали вчителі й учні. Багато приладів виготовляли самостійно, придбати обладнання для географічного майданчика було дуже складно, тому на них проводили найпростіші практичні роботи й спостереження, які прищеплювали учням спеціальні вміння й навички дослідження компонентів природи своєї місцевості, сприяли активізації процесу навчання, розвитку самостійності й відповідальності за виконану роботу.

Зміни змісту шкільної географічної освіти та необхідність забезпечення політехнізації процесу навчання обумовили активне використання в навчально-виховному процесі з географії таких методів і форм організації навчально-пізнавальної діяльності дітей, як екскурсії та спостереження. Навчальні програми з географії визначали теми, засвоєння яких передбачало проведення певних спостережень і екскурсій, з метою забезпечення формування уявлень про природні об'єкти та явища, на прикладах місцевої природи пояснити різні процеси, взаємозв'язки, закономірності довкілля.

Посилення вимог до організації й проведення навчально-виховної роботи з географії обумовило підвищення методичного рівня розробки цього питання. У роботах М. Баранського, В. Буданова, О. Діброви, В. Зарецького, Ф. Калиніна, В. Кістяківського, О. Маринича, О. Половинкіна, Г. Скарлато,

К. Сонгайла, І. Старовойтенка, М. Токарського, В. Троповіцина, Є. Шиповича, М. Янка та ін. аналізуються можливості поліпшення навчального процесу з географії в школах, висвітлюються методичні особливості підготовки школярів до майбутньої трудової діяльності, розкриваються шляхи подолання формалізму в навчанні географії.

Етап розвитку шкільної географії та методики її викладання, що охоплює 1958 – 80-і роки ХХ століття, пов'язаний з нестійкими тенденціями та значними протиріччями в суспільно-політичному, соціально-економічному й культурно-освітньому житті країни. Загальне протиріччя між підвищенням вимог до освіти молодого покоління та застарілими способами її здійснення обумовило прийняття в 1958 році Закону „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”, яке призвело до кардинальних змін освітньої парадигми. Зміна „школи життя” на „трудова школа”, яка сприяла орієнтуванню загальноосвітньої школи на підвищення рівня загальних і політехнічних знань та посилення практичної спрямованості освіти вимагала докорінного поліпшення шкільного викладання, розробки принципу зв'язку навчання з життям, що знайшло своє відображення, в першу чергу, в зміні змісту шкільної географічної освіти.

Зміст шкільних курсів географії був предметом гострого обговорення з початку 30-х років. Прагнення систематизувати й розширити питання загальної географії незмінно призводили до перевантаження програм навчальним матеріалом, причому розширення теоретичного матеріалу в змісті програм відбувалося на тлі постійного зменшення годин відведених на вивчення географії. Більшість методистів-географів, зокрема О. Барков, М. Баранський, П. Терехов, В. Ерделі, П. Кочергін відзначали явну невідповідність змісту шкільної географії рівню розвитку дітей, особливо це стосувалося курсу „Загальна фізична географія” (з 1954 р. – „Початковий курс фізичної географії”) для п'ятого класу.

У зв'язку з прийняттям закону „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” наприкінці 50-х – на початку 60-х років з метою практичного здійснення зв'язку навчання з життям і

політехнічною підготовкою учнів було в черговий раз переглянуто навчальні програми з географії. У 1960 – 1961 навчальному році цей предмет викладали вже за новими програмами, побудованими на красзнавчій основі. Красзнавча основа змісту програми надавала можливість організувати наукове пізнання природи рідного краю, забезпечувала посилення практичної спрямованості навчання, полегшувала засвоєння основних теоретичних положень шкільної географії, була сполучною ланкою між навчально-виховним процесом і життям учнів.

Переорієнтація з середини 60-х років вітчизняного освітнього простору на пріоритети „школи навчання” зумовила регламентацію й стандартизацію шкільної освітньої системи, відмову від практичної спрямованості навчально-виховного процесу, теоретичну переважаність змісту шкільної географії, переважання репродуктивних методів навчання. Програми з географії в черговий раз змінюються. Основними особливостями нових програм, які діяли в школах з 1968 по 1981 роки були: більш чітке виділення двох самостійних блоків географії: фізичної (5 клас – „Початковий курс фізичної географії”, 6 клас – „Географія материків”, 7 клас – „Фізична географія СРСР”) та економічної (8 клас – „Економічна географія СРСР”, 9 клас – „Економічна географія зарубіжних країн”); зміна концентричної побудови програми на лінійно-ступінчасту (поступове ускладнення навчального матеріалу без недоцільних повторень); посилення теоретичної складової змісту за рахунок розширення системи понять, законів, принципів географічної науки.

Загальна позитивна тенденція методичного вдосконалення системи географічної освіти була пов'язана з посиленням теоретичної обґрунтованості методики викладання географії в школі провідними методистами-географами. На цьому етапі розвитку МВГ збільшилася кількість авторських методичних розробок програмної та позапрограмної діяльності з організації навчально-виховного процесу з географії, що дозволяли підвищити цілеспрямованість та ефективність навчання та розвитку учнів, ставали основою, навколо якої формувалася система виховної роботи в школах, і запорукою динамічного

розвитку шкільної географії у вітчизняних загальноосвітніх закладах.

У своїх працях відомі українські (П. Бурдейний, В. Віленкін, А. Волкова, В. Гаврилюк, О. Діброва, В. Корнєєв, М. Костриця, М.Откаленко, Г. Станкевич, І. Старовойтенко, Є. Шипович, П. Шищенко, М. Щербань та ін.) та російські (І. Барінова, А. Бібік, Т. Герасимова, А. Даринський, М. Ковалевська, В. Коринська, В. Максаковський, І. Матрусов, Л. Панчешникова, Г. Понурова, І. Самойлов, К. Строев, Д. Широкий та ін.) науковці, на основі багаторічного досвіду та аналізу роботи вчителів, усебічно й глибоко висвітлюють роботу з пошуку конкретних шляхів установалення зв'язку географії з життям, удосконалення методів і форм організації навчально-виховної роботи з географії та краєзнавства, установалення загальних освітніх і виховних завдань шкільної географічної освіти, методичної розробки її основних елементів (цілей, завдань, принципів організації, змісту, форм, методів, прийомів і засобів навчання географії, особливостей планування й керівництва навчально-пізнавальною діяльністю), удосконалення наявних та пошук нових можливостей використання педагогічного потенціалу шкільної географії в навчально-виховному процесі.

Основні методичні пошуки були спрямовані не на зміну організаційних форм програмної роботи (які залишалися традиційними – урок, практична робота на місцевості, екскурсія), а на ускладнення змісту діяльності з засвоєння компонентів змісту географічної освіти, підвищення трудності пропонованих школярам завдань, ускладнення прийомів навчальної діяльності учнів під час спостережень та виконання практичних робіт, що є показником зростання вимог до опанування навчальним матеріалом. Новаторськими в методиці географії були спроби розробити методичні аспекти використання в процесі навчальної діяльності з географії проблемні методи навчання, реалізувати міжпредметні зв'язки, створити методичні умови забезпечення високого рівня пізнавальної самостійності учнів.

Творчий пошук освітян у напрямку методичного вдосконалення системи шкільної географічної освіти гальмував

директивний характер функціонування освітньої системи. Характерні риси педагогічного процесу в освітніх закладах цього етапу – бюрократизація, ідеологічна спрямованість навчально-виховного процесу, ігнорування інтересів учнів і вчителів, лінія на зрівняльне навчання, обмеженість матеріальних можливостей вітчизняної школи, недостатній рівень професійної підготовки вчителів – визначили основні вади реальної практики шкільної географії: наукову необґрунтованість і перевантаженість програм з географії; шаблонну побудову, одноманітність форм організації навчально-виховного процесу з географії; пасивну або псевдоактивну позицію учнів у процесі навчання та позицію вчителя, спрямовану на первинне орієнтування школярів у навчальному матеріалі й вербальну передачу їм географічної інформації; нераціональний розподіл часу між репродуктивною, конструктивною та творчою діяльністю учнів у процесі навчання географії; порушення єдності та взаємозв'язку програмної та позапрограмної роботи з географії в школі.

Уведення в 1981/82 навчальному році доволі формалізованих програм з географії, спрямованих на генералізацію об'єктів вивчення та нормалізацію навчального навантаження, та спроби реформування системи шкільної освіти (Постанова „Про основні напрями реформи загальноосвітньої й професійної школи” (1984)) не змінили загальних ознак погіршення справ шкільної географічної освіти – формального підходу до організації навчально-виховного процесу з географії, зниження рівня опанування учнями компонентами географічної освіти, зменшення інтересу школярів до навчання – які свідчили про її кризовий стан.

2.3. Розвиток шкільної географії та методики її викладання в незалежній Українській державі

Процеси перебудови в 1985 – 1991 роках відкрили новий етап у розвитку шкільної географії як складника освітнянської системи країни. Демократизація суспільного життя, децентралізація системи управління, орієнтація на національні інтереси держави, визнання значних проблем у соціальній і

духовній сферах призвели до принципових змін у системі загальної освіти України після проголошення її незалежності.

Неспроможність школи педагогічно трансформувати нові вимоги життя зумовила виникнення ідеї щодо необхідності реформування вітчизняного освітнього простору. Визначальним для організації загальної освіти й забезпечення змістовної роботи школи було прийняття Верховною Радою Законів України „Про освіту” (1991), „Про загальну освіту” (1999), затвердження Міністерством освіти України „Концепції середньої загальноосвітньої школи України” (1991), „Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа)” (2001), затвердження Указом Президента „Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті” (2002), у яких основними завданнями реформування освітнього простору країни було визначено розбудову національної за змістом і формою вітчизняної школи; демократизацію, гуманізацію та гуманітаризацію освітнього процесу; підвищення якості навчання, оновлення змісту освіти та форм організації навчального процесу; орієнтацію школи на розвиток індивідуальності дитини. Прийняті документи заклали міцну законодавчу базу для формування державної політики в галузі освіти, визначили мету, завдання, принципи, пріоритети вітчизняної школи, стали програмою дій освітян.

Зміна парадигми загальної освіти, переорієнтація школи із засвоєння визначеної суми знань на вирішення проблем розвитку особистості дитини визначила необхідність модернізації змісту, структури й форм шкільної географії й обумовила внесення деяких коректив у зміст та структуру географічної освіти.

Реформування змісту шкільного курсу географії в 90-х роках XX століття було пов'язане передусім зі збільшенням у програмі кількості програмних екскурсій, практичних робіт на місцевості, введенням повноцінного самостійного курсу з географії Української РСР у 9 класі загальноосвітньої школи, зміст якого було значно розширено за рахунок доповнення темами з фізичної, соціальної географії та вивчення природи, населення й господарства своєї області. У 1993 р. в базовий складник навчального плану загальноосвітньої школи

інтегрованого курсу „Рідний край”, який є пропедевтичним курсом вивчення шкільних курсів географії й містить природничо-географічний матеріал про свою місцевість. До програми курсу введено матеріал про природу, господарську діяльність, населення своєї місцевості, засвоєння якого сприяє формуванню цілісного образу рідного краю. В основу програми курсу „Рідний край” покладено системний підхід, що дозволяє сформувати початкові уявлення про цілісність природи, різноманітність її компонентів, тісний взаємозв'язок між ними, взаємозалежність природи, людини й суспільства, сприяє розвитку в учнів наукового світогляду, умінь вивчати природні об'єкти та явища конкретної території за чітко визначеним алгоритмом, використовуючи різноманітні джерела інформації. Програмою передбачено проведення нескладних, доступних учням практичних робіт на місцевості, екскурсій, систематичних спостережень за природними компонентами краю й трудовою діяльністю людей своєї місцевості, які мають сприяти поглибленню теоретичного матеріалу, оволодінню практичними вміннями й навичками. З 2005/06 навчального року згідно з Типовими навчальними планами (затвердженими наказом МОН від 23.02.2004 р. № 132) учні 5-х і 6-х класів усіх типів загальноосвітніх навчальних закладів перейшли на новий зміст шкільних програм. Відповідно до них у цих класах почали викладати курс „Природознавство”, а курс „Рідний край” було переведено до варіативного складника типового навчального плану.

З упровадженням з 2003/04 року профільного навчання учнів старшої школи зміст курсів географії було диференційовано й представлено в навчальній програмі на стандартному, академічному й профільному рівнях. Національна спрямованість системи профільної географічної освіти її націленість на підготовку молоді до виконання професійних, трудових, суспільних функцій значно підвищило значущість особистісно-орієнтованого підходу в організації навчально-виховного процесу. Ураховуючи рівень підготовки школярів, їхні інтереси й нахили, учитель може запропонувати власний варіант використання

географічного матеріалу, тематику різноманітних форм організації навчально-виховної роботи з методичним обґрунтуванням доцільності внесених змін.

Суттєву допомогу в організації процесу навчання географії в школі вчителям надають журнал „Географія та основи економіки в школі” Міністерства освіти і науки України, газета „Краєзнавство. Географія. Туризм”.

Гуманізація сучасної освіти, зміна її змісту, розширення варіативності географічних курсів зумовили пошук педагогами оптимальних шляхів використання навчально-виховних можливостей шкільної географії. На сучасному етапі розвитку методичної науки чітко простежується позитивна тенденція безпосереднього звернення до процесу навчання до особистості учня, яка й визначає напрями сучасних методичних досліджень, серед яких основними є:

- оптимальне поєднання й використання активних форм і методів навчання географії (В. Герасимчук, В. Замковий, В. Корнеєв, М. Крачило, В. Серебрій, Л. Круглик, А. Сиротенко, О. Стадник, О. Топузов та ін.);
- активізація самостійної пізнавальної діяльності учнів засобами краєзнавства (В. Бенедюк, Ф. Заставний, В. Корнеєв, М. Костиця, М. Крачило, О. Малая, В. Обозний, Я. Сивохоп, М. Тимко, Я. Треф'як та ін.);
- розробка методичних рекомендацій, щодо вдосконалення структури, методів і прийомів навчання географії, дидактичних матеріалів з різних курсів географії (О. Бурлака, С. Кобернік, Р. Коваленко, С. Пальчевський, О. Стадник, Н. Шипко, О. Яковлева та ін.).

На сучасному етапі вивчення географії ґрунтується на здійсненні учнями певних видів практичної та інтелектуальної діяльності – спостережень, експериментів, виконанні дослідів, порівнянні, розпізнаванні, визначенні належності, аналізі конкретних ситуацій, моделюванні тощо. Позитивною тенденцією розвитку шкільної географічної освіти є якісний перехід від описово-репродуктивної основи організації навчально-пізнавальної діяльності до конструктивно-

дослідницької. Вивчення передового педагогічного досвіду свідчить, що вчителі-новатори надають перевагу методам і формам вивчення географії на основі дослідницької діяльності, серед яких практичні роботи на місцевості, комплексні заняття міжпредметного характеру, вирішення реальних проблемних ситуацій, розробка й презентація науково-дослідних проєктів.

Прояв означеної тенденції обумовлений насамперед орієнтацією сучасної школи на створення умов для максимальної самореалізації особистості учнів, розвитку їхніх творчих здібностей і громадянських якостей. Перехід шкільної географії від інформаційної насиченості й пасивно-споглядальної діяльності до змістовної наповненості й активно-діяльнісного характеру пізнання довкілля спрямований на формування теоретичного мислення, наукового світогляду й цілісного світобачення школярів; розвиток у них умінь діалектично аналізувати природні явища; навчання учнів сучасним формам спілкування, умінню жити в швидко змінному світі; формування спроможності етичного вибору, естетичного ставлення до рідної природи; забезпечення емоційної насиченості процесу навчання.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Висвітлити характерні особливості шкільної географії на різних етапах формування системи національної освіти.

2. Розробити тридцять тестових питань за темою „Розвиток шкільної географії та методики її викладання”.

3. Визначити основні позитивні й негативні тенденції розвитку методики викладання географії на різних етапах функціонування шкільної географічної освіти.

4. На підставі історико-педагогічного підходу до розуміння обумовленості педагогічних процесів виділити перспективні напрямки розвитку методики викладання географії в Україні.

III. Зміст географічної освіти

3.1. Географічні знання як компонент змісту географічної освіти

Основним складником географічної освіти виступає його зміст, який можна визначити як комплексну систему знань, умінь і навичок, досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності й досвіду творчої діяльності, засвоєння яких сприяє формуванню особистості учня, задоволенню його освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб, розширює можливості світосприйняття і життєвої самореалізації школярів.

Зміст географічної освіти формується у відповідності до географічної компоненти державного освітнього стандарту, яка виступає складником освітньої галузі „Природознавство” (Додаток В). У змістовному аспекті стандарт середньої загальноосвітньої школи передбачає:

- володіння базовими географічними поняттями (відтворення, оперування поняттями, розкриття їх змісту, практична інтерпретація понять, розкриття внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків між поняттями різного рівня);
- наявність комплексного, просторового, соціально-орієнтованого уявлення про Землю на основі краєзнавчого, регіонального та планетарного підходів;
- створення сучасної географічної картини світу через закономірності розвитку географічної оболонки Землі;
- усвідомлення цілісного образу своєї країни на основі розгляду та аналізу трьох її основних компонентів – природи, населення і господарства;
- знання теорій, концепцій, законів і закономірностей географії, її історії, методології;
- уміння застосовувати географічні знання та спеціальні навички в стандартних і нестандартних життєвих ситуаціях;

- знання основних проблем природи й суспільства і розуміння своєї ролі в їх рішенні;
- уміння моделювати й прогнозувати розвиток подій в навколишньому середовищі;
- наявність власних думок з питань теорії і практики географії;
- володіння спеціальними видами практично-предметної діяльності й технологією самоосвіти [16].

Важливим компонентом змісту шкільного курсу географії виступають знання, які представляють основи географічної науки.

Знання, як визначають науковці (Д. Богоявленський, Б. Ломов, С. Мартиненко, С. Рубінштейн, Н. Тализіна, Л. Хорунжі), це:

- відображення навколишнього світу в свідомості особистості;
- суб'єктивний образ реальності, у формі понять і уявлень;
- відтворення в мовній формі об'єктивної дійсності;
- форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини.

У сфері психолого-педагогічної діяльності знання є унікальним знаряддям пізнання навколишньої дійсності. Знання, включені в зміст географічної освіти поділяють на *емпіричні й теоретичні*.

У педагогічній науці проблема формування знань належить до фундаментальних. Вивчення процесу формування уявлень і понять про об'єкти та явища навколишньої дійсності у свідомості учнів, їх функцій у спілкуванні й діяльності має виняткове значення для розв'язання завдань, які стоять перед сучасною методикою.

Учені визначають знання – „особливу форму осягнення дійсності” [36, с. 42] – як „зразки речей, властивостей, процесів і відношень об'єктивної дійсності, ... які зберігаються в пам'яті у вигляді уявлень, понять і суджень” [53, с. 82].

Процес формування географічних знань можна визначити як сукупність цілеспрямованих педагогічних впливів, які

викликають якісні зміни в основних показниках сформованості географічних уявлень і понять.

Психолого-педагогічна характеристика процесу засвоєння знань

Управління формуванням знань принципово можливе тільки при опорі на знання психологічних основ і механізмів цього процесу. У цьому випадку вчитель зможе забезпечити ефективність засвоєння знань, не тільки через зміст уявлень і понять, активізацію діяльності, спрямованої на їх створення, але й через розвиток провідних когнітивних процесів, які становлять основу процесу формування знань.

Шкільна освіта орієнтована переважно на дискурсивне, раціональне пізнання. Між тим „образне, нераціональне пізнання світу – це теж необхідне джерело нашого знання. Людині необхідний цілісний світогляд, у фундаменті якого лежить як наукова картина світу, так і позанаукова (включаючи його образне сприйняття). Світ слід осягати ... і думкою, і серцем. Лише сукупність наукової й „серцевої” картини світу дає належне людині відображення світу в її свідомості й може бути надійною основою для поведінки” [56, с. 91 – 92].

Вирішення цієї проблеми можливо за умови врахування в процесі навчання особливостей різних рівнів психічного відображення навколишньої дійсності – сенсорно-перцептивного рівня, рівня уявлень і рівня понять, на кожному з яких по-різному складаються процеси диференціації й інтеграції інформації, що впливає на сутнісні характеристики знань. Для кожного з рівнів психічного відображення характерна сукупність когнітивних процесів (сприйняття, пам'яті, уяви, мислення), у ході розвитку яких виникають такі психічні новоутворення, як уявлення й поняття, що є основними компонентами системи знань учнів.

Основна характеристика сенсорно-перцептивного відображення полягає в тому, що воно виникає в умовах безпосереднього чи опосередкованого впливу предметів та їх властивостей на органи чуття. Система органів чуття забезпечує відображення окремих властивостей навколишніх об'єктів (відчуття різних модальностей): зорових, слухових, кінстетичних та ін. Багатогранна, різноманітна дійсність з її

кольорами, запахами, звуками, предметами відображається відчуттями. Будь-яке відчуття не ізольоване від попередніх і супутніх йому інших відчуттів, відчуття становлять цілне сприйняття, дають матеріал для уявлення, емоційного переживання, мислення й конкретних дій [1, с. 8].

На сенсорно-перцептивному рівні формуються образи сприйняття (як результат переробки відчуттів, отриманих при безпосередньому чи опосередкованому сприйнятті об'єкта), які є базовими в аспекті формування уявлень і понять. Від того, наскільки наочним буде сформований образ сприйняття, від того, наскільки точно він буде передавати просторово-часові й модальні характеристики об'єкта, залежить якість знань про цей об'єкт. Причому, що особливо важливо, якість сформованого образу багато в чому визначається завданням, поставленим перед учнями, та емоційністю процесу.

Нерозривний зв'язок процесу засвоєння знань і сприйняття довкілля вважав одним із основних принципів своєї педагогічної діяльності В. Сухомлинський: „Я прагнув до того, щоб усі роки дитинства навколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями й уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку споруду, архітектура якої підказана ще більш стрункою спорудою – природою. ... Я переконаний, що гострота дитячої пам'яті, яскравість думки з вступом до школи не тільки не послабляється, але й посиляється, якщо середовищем, у якому дитина буде навчатися мислити, запам'ятовувати й розмірковувати, стане навколишній світ” [66, с. 124 – 125].

Особливого значення в аспекті аналізованої проблеми має висловлювання С. Рубінштейна щодо не ізольованості сприйняття, яке не існує саме по собі, а проявляється у ставленнях людини до якогось об'єкта сприйняття, в її інтересах, схильностях, почуттях. Він підкреслює, що в результаті обробки й перетворення, якому неминуче піддається образний зміст сприйняття, включеного в розумову діяльність, створюється ціла ступенева ієрархія все більш узагальнених і схематизованих образів (уявлень), які, з одного боку

відтворюють сприйняття в їх індивідуальній одиничності, а з іншого – переходять у поняття [58].

Багатство чуттєвих вражень, від яких прямо залежить якість формованого образу сприйняття, тісно пов'язане зі спогляданням. У системі емпіричних форм пізнання споглядання займає особливе місце, відрізняючись від уявлень і фантазії. Споглядання розширює коло знань, змінює характер образу, насичуючи його новими яскравими, емоційними подробницями. Однак у процесі формування знань про об'єкт дуже важливо, щоб сприйняття не залишилось пасивним спогляданням, а передбачало б переробку чуттєвих вражень з метою створення образу об'єкта чи явища, які сприймаються.

У практиці навчання географії з цією метою необхідно використовувати метод спостереження. Спостереженням називається „систематичне й цілеспрямоване сприйняття” [54, с. 227]. На початку спостереження відбувається формулювання цілей і завдань, які й направляють процес сприйняття на певні сторони, властивості й ознаки об'єктів та явищ навколишньої дійсності. „Характеризуючись спрямованістю, наявністю мети, спостереження являє собою активну форму пізнання людиною навколишньої дійсності, яка відіграє важливу роль у процесі створення образів об'єктів і явищ навколишньої дійсності. Часті вправління в спостереженні зазвичай завершуються розвитком спостережливості, яка полягає у виділенні важливих, найбільш характерних, але малопомітних об'єктів і явищ, що здаються несуттєвими” [29, с. 121].

У процесі спостереження за об'єктом важливим дидактичним прийомом буде зображення об'єкта, що спостерігається. Активну участь розумової діяльності в процесі зображення зумовлює спостережливість, у процесі якої передусім активізуються процеси порівняння, узагальнення, аналізу й синтезу. У процесі спостереження дитина постійно порівнює різні об'єкти, їх частини, властивості, помічаючи те спільне, що їх об'єднує, й те індивідуальне, притаманне тільки цьому об'єкту, що слугує відмінними ознаками кожного спостережуваного об'єкта, учиться виділяти головне в тому, що сприймається, що сприяє формуванню цілісного образу сприйнятого об'єкта.

На наступному рівні психічного відображення навколишньої дійсності при переході від чуття й сприйняття до уявлення змінюється структура образу об'єкта: одні його ознаки ніби підкреслюються, посилюються, інші – скорочуються. Уявлення, якщо вони наочні, відображають об'єктивну дійсність повніше, глибше, точніше, ніж чуттєві образи. Вони дають можливість практично оволодівати об'єктами та явищами навколишньої дійсності. Використання їх на практиці, зіставлення нових уявлень з уже наявними й перевіреними є критерієм істинності. Наочні уявлення забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними ситуаціями, з об'єктами дійсності, яка постійно змінюється.

Скласти уявлення про певний об'єкт чи явище – це значить з'ясувати важливі риси й властивості об'єкта, відобразити його зв'язки з іншими об'єктами, об'єднати дані чуттєвого сприйняття й розумового аналізу, що свідчить про нерозривний перехід одного в інше сприйняття й абстрактного мислення.

Існують уявлення різної складності й узагальненості. Ступінь узагальненості залежить від об'єкта відображення. Наприклад, уявлення про одиничний об'єкт – водоспад Вікторія – буде характеризуватись меншим ступенем узагальненості, ніж уявлення про водоспад узагалі.

Практичний або уявний аналіз предметів чи уявлень є неодмінною передумовою для створення уявлення. Частини й ознаки об'єктів, виділені завдяки аналізу, які характеризують цю групу уявлень, синтезуються в нові образи об'єктів, які дитина не сприймала. Ці образи створюються нею на основі словесного опису й наявних у неї знань. Це образи відтворюючої уяви, на основі яких виникають уявлення різного ступеня узагальнення. Наприклад, шляхом відтворюючої уяви учні уявляють собі тундру, у якій їм ніколи не доводилось бути. Завдяки синтезу основних ознак, які виділяє вчитель, у них складається образ цього природного комплексу. Тобто, взаємодоповнюючі уявлення (рівнинний характер місцевості, вічна мерзлота, мохово-лишайникова рослинність і т. ін.) визначають зміст поняття „тундра”.

Оскільки учень не може бачити все те, про що в нього повинні бути сформовані географічні знання, образи відтворюючого уявлення мають для нього першорядне значення в пізнавальній діяльності, за рахунок їх поповнюється коло образів, якими оперує учень у своїй розумовій діяльності. Без таких образів, створюваних учнями в думках за тими чи іншими описами за допомогою уяви, неможливий сам процес навчання.

Слід відзначити, що актуальною є й проблема формування образів не тільки відтворюючої, а й творчої уяви. Як ми вже з'ясували, формування вторинних образів об'єктів чи явищ, зокрема образів уявлення, пов'язане зі створенням нових образів, які раніше цілком чи частково були відсутні в досвіді людини. Спираючись на це положення, можна зробити висновок, що створення різних видів образів за основною ознакою креативності – створення нового – є видом творчої діяльності. Останнє підтверджується висловлюванням Л. Виготського про те, що „творчою діяльністю ми називаємо будь-яку діяльність людини, яка створює щось нове, все одно, чи буде це створене якоюсь річчю зовнішнього світу, чи відомою побудовою розуму або почуття” [12, с. 3].

Як показують дидактичні дослідження, уява відіграє важливу роль не тільки у формуванні уявлень, але й у процесі утворення понять. Дуже часто вона виступає сполучною ланкою, яка з'єднує різні елементи інформації про об'єкт навколишньої дійсності в струнку, цілісну картину знань про нього. Поняття – якісно нова форма відображення дійсності порівняно з уявленнями, вони є основною формою третього рівня психічного відображення дійсності. Учені визначають поняття як одну з „форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності” [8, с. 863].

Поняття займають провідне місце у змісті шкільних навчальних предметів. Частина з них засвоюється учнями на основі уявлень, образів уяви, більш широкі – на основі узагальнення колишніх понять. Однак кожне нове поняття – це подальший розвиток образу об'єкта, перехід його в нову якість.

Образна й понятійна форми психічного відображення дійсності, які розглядаються вченими як чуттєве й раціональне в пізнанні, у реальному когнітивному процесі органічно

взаємопов'язані. Поняття й чуттєво-наочні елементи (образи сприйняття, уявлення, образи уяви) функціонують у єдності й взаємопроникненні. При цьому слід відзначити, що кожний рівень як цілісне утворення відображає об'єкт чи явище з різним ступенем узагальнення. Прагнучи до формування цілісності системи знань учнів, слід пам'ятати про те, що кожний з рівнів психічного відображення є необхідною умовою створення елементів цієї системи.

У реальній життєдіяльності кожної людини всі перераховані рівні психічного відображення взаємозалежні. Досліджуючи той чи інший психічний процес чи конкретний вид діяльності, можна, імовірно, говорити не більше, ніж про провідний рівень відображення, який ніколи не виступає сам по собі, але лише визначає специфічну структуру всієї системи відображення. Те, який саме рівень виявиться провідним, залежить від мети діяльності й вирішуваних завдань.

Аналізуючи сутність і зміст процесу формування знань, ми з'ясували, що й чуттєвий, й абстрактний зміст знання виробляється в процесі відображення об'єкта. Тобто ніяке знання не виникає поза пізнавальною діяльністю. Одним з найважливіших принципів дидактики, на якому будується зміст навчання, є принцип єдності знання й діяльності. Саме діяльність – її мета, предмет, засоби, способи, особливості – робить визначеним зміст знань. „Знання як образи предметів, явищ, дій тощо матеріального світу ніколи не існують у людській голові поза якоюсь діяльністю, поза окремими діями” [67, с. 130]. Знання формуються в результаті різноманітних видів діяльності, і водночас знання здійснюють керівництво й спрямовують ту чи іншу діяльність, тобто знання й діяльність взаємозумовлюють одне одного. І найбільш тісно ця взаємодія відбувається саме в процесі навчання.

Будь-який вид діяльності, що має на меті створення знань, буде навчальною діяльністю, оскільки він буде спрямований на оволодіння знаннями. Діяльність стає навчальною, якщо учні усвідомлюють, що вони не просто виконують завдання вчителя, не просто спостерігають, пишуть, малюють, а розв'язують навчальне завдання, спрямоване на формування знань. Широке використання уявлень і понять у навчальній діяльності при

достатній увазі до використання конкретних прийомів їх формування є однією з умов, яка забезпечує всебічне й повне засвоєння навчального матеріалу.

Серед основних критеріїв засвоєння знань учнями науковці (В. Онищук, В. Беспалько, Г. Костюк, Н. Тализіна) виділяють:

- здатність до формулювання визначення поняття, пояснення, конкретизації його своїми прикладами;
- здатність до систематизації, класифікації угруповання об'єктів;
- здатність до виявлення загального в різних формулюваннях;
- здатність до застосування знань у стандартних умовах (дії за зразком);
- самостійне переформулювання знання в системі різних понять;
- доказ і обґрунтування основних законів і закономірностей;
- вирішення нестандартних (проблемних, творчих) завдань і вирішення навчальних завдань нестандартними способами.

Для забезпечення ефективності керівництва вчителем процесом засвоєння географічних знань особливе значення має розуміння учнями основних структурних компонентів цього процесу:

1. *Сприйняття інформації* про об'єкт, що вивчається. На сенсорно-перцептивному рівні учні за допомогою органів чуття отримують і обробляють інформацію про модальні й просторово-часові характеристики досліджуваного об'єкта. На цьому рівні відбувається безпосереднє сприйняття об'єкта (явища), навіть якщо можливості чуттєвого відображення об'єктів (явищ) обмежені. Якщо об'єкт сприймався раніше, в учнів відбувається процес упізнання (вони називають його). На цьому етапі можливий опис учнями своїх відчуттів, на їх основі відбувається характеристика властивостей об'єкта, його емоційна оцінка.

2. *Розуміння учнями отриманої інформації.* „Розуміння – розкриття суттєвого в предметі чи явищі дійсності, осягнення явищ в усій їх цілісності. ... Розуміння – включення незрозумілого в цілісність, у систему зрозумілих речей” [24, с. 15 – 16]. Найважливішим елементом процесу розуміння є осмислення, осмислити ту чи іншу подію, як підкреслює В. Онищук – це „означає визначити її місце серед інших, зрозуміти її причини, передбачати результати або наслідки, до яких вона приведе, виявити її взаємозв'язки з іншими подіями” [17, с. 72]

3. *Закріплення знань у пам'яті.* У процесі навчання важливо забезпечити не тільки сприйняття й осмислення навчального матеріалу, але і його закріплення в пам'яті. Без запам'ятовування неможливе засвоєння знань; учні повинні не тільки розуміти, але й відтворювати сформовані уявлення і поняття. Виділяють різні види відтворення навчального матеріалу: усний чи письмовий переказ, пояснення, розповідь, відповіді на репродуктивні чи проблемні питання, складання плану, конспекту, питань за темою, складання діаграм, картосхем, графіків, таблиць та ін.

4. *Застосування знань на практиці.* Здійснюється в різних видах діяльності. Виконання практичних завдань на основі засвоєних знань не тільки забезпечує можливість застосування учнями сформованих уявлень і понять, але й поглиблює й розширює їх, водночас учні отримують необхідні практичні вміння й навички, виділені в програмі. Наприклад, виконуючи практичну роботу з орієнтування на місцевості, учні аналізують будову компасу, розподіл його особливостей і ознак. Паралельно з аналізом будови компасу проводиться аналіз взаємовідношень частин компасу та їх функцій. Так само, як і аналіз, постійно, протягом усього процесу формування знань у процесі практичної роботи, здійснюється й синтез конструкції приладу, що допомагає пояснити основну функцію компасу – орієнтування в просторі, а також сформувати основні навички роботи з приладом. Постійна, часто невлонима зміна аналізу й синтезу, порівняння й узагальнення в процесі практичної роботи з метою формування чи закріплення знань зумовлює активне пізнання об'єкта чи явища навколишньої дійсності.

Чим більш свідомі знання учнів, тим краще засвоюють вони прийоми виконання різних видів вправ, практичних і лабораторних робіт. Застосування знань на практиці впливає на загальну освіту школярів, допомагає їм краще усвідомити сутність і взаємозв'язок природних явищ, підводить їх до розуміння основних географічних закономірностей.

Формування емпіричних географічних знань

Емпіричні знання формуються в процесі безпосередніх сприйнять, відчуттів, вражень, спостережень, практичних дій, тобто створюються на основі чуттєвого досвіду учнів. Необхідним засобом фіксації емпіричного знання виступає слово-термін, а конкретизація емпіричного знання полягає в підборі відповідних ілюстрацій і прикладів.

У шкільній географії емпіричні знання представлені фактами, номенклатурою, уявленнями.

Засвоєння *географічної номенклатури* передбачає знання учнями назв, місця розташування і взаємного розміщення на карті найважливіших географічних об'єктів.

Можна виділити декілька етапів роботи над засвоєнням географічної номенклатури:

I етап – робота над чітким і правильним вимовлянням і написанням назви географічного об'єкту. Основні прийоми:

- чітке вимовляння назви об'єкту (проговорення складних назв, можливо, навіть по складах);
- написання вчителем назви об'єкту на дошці;
- запис учнями назви об'єкту в робочий зошит або словник;
- неодноразове читання назви в підручниках і картах.

II етап – засвоєння розміщення географічного об'єкту на карті. Основні прийоми:

- складання опису місця розташування об'єкту (вікові особливості учнів обумовлюють складність і повноту опису об'єкту). Наприклад: материк Африка перетинає екватор, майже посередині, формою він нагадує трикутник, омивають цей материк два океани – Атлантичний і Індійський;

- акцентування уваги учнів на специфічних особливостях зображення об'єкту на карті (форма, розміри, колір), наприклад, учителям доречно відзначити великі розміри острова Гренландія, або специфічну, схожу на трикутник, форму Південної Америки, що допоможе учням швидше знайти їх на карті;
- використання асоціацій при характеристиці форми й місця розташування об'єкту, наприклад: острови Великобританія й Ірландія схожі на лисицю, яка тримає в лапах шматок сиру, Аппенінський півострів – на чобіт, Скандинавський півострів – на лежачого лева, Чорне море на кvasолину й т. ін.;

III етап – закріплення розміщення географічного об'єкту на карті в пам'яті. Основні прийоми:

- нанесення об'єктів на контурну карту;
- впізнавання об'єкту за описом і показ його на карті. Наприклад: впізнати й показати на карті країну, розташовану на південному заході Європи, на східних схилах Піренейських гір між Францією й Іспанією. Загальна площа країни всього 468 кв. км. З північного сходу на південний захід країну перетинає річка Валіра. Найвища точка – вершина Кома Педросса (2942 м). Один з центрів світового гірськолижного туризму;
- впізнавання географічного об'єкту за контурами. Наприклад, досить ефективними є завдання, в яких учням пропонуються фрагменти з контурної карти, за якими необхідно розпізнати окремі географічні об'єкти;
- розташування зображень об'єктів в правильному порядку по відношенню один до одного або іншим об'єктам. Наприклад, учням пропонується розташувати вирізані контури материків на порожній карті півкуль;
- зображення форми й місця розташування об'єктів по пам'яті. Наприклад, нанести зображення материків на карту півкуль по пам'яті;
- використання специфічних характеристик об'єктів. Приклад завдань: показати найсухіший материк; назвати й показати материк, який омивається всіма океанами Землі;

- показ зображень географічних об'єктів (навчальних картин, фотографій, відеозображень, пейзажів) з подальшим показом їх місцезнаходження на карті.

Процес засвоєння номенклатури може відбуватися з використанням різних способів організації цієї навчальної діяльності (індивідуальної, групової, фронтальної).

Так, прикладом індивідуальної роботи учня з вивчення номенклатури, буде його діяльність з фрагментом контурної карти, на якій точками й цифрами позначені географічні об'єкти, назви яких учень повинен вказати. Групою діти можуть скласти маршрут тематичної подорожі з вказівкою основних пунктів слідування та їх послідовності й наносити ці пункти на контурну карту або здійснювати командні змагання.

Створення різноманітних ігрових ситуацій активно стимулює засвоєння учнями номенклатури, сприяє поглибленню географічних знань і розвитку пізнавального інтересу учнів до географії. Для ефективного вирішення завдання вивчення номенклатури оптимальним буде використання неімітаційних ігор: ребусів, кросвордів, чайнвордів, географічних пазлів, тематичних змагань тощо. Наприклад:

- „Слова в словах”: учитель пише на дошці географічну назву. З літер цього слова учні повинні скласти нові географічні назви;
- з початкових літер річок Євразії скласти різні слова;
- назвати країни, назви яких відрізняються лише однією літерою і показати їх на карті (Ірак – Іран, Ісландія – Ірландія).

Вивчення номенклатури не лише є обов'язковим складником засвоєння змісту географічної освіти, але й виступає способом розвитку зорової і слухової пам'яті учнів, їх просторового мислення й уяви, сприяє формуванню в школярів навичок зв'язного читання картографічного тексту, опануванню ними географічною термінологією і що, найважливіше, активізує пізнавальну активність дітей.

Основним елементом системи емпіричних географічних знань виступають *географічні уявлення – це чуттєво-наочні*

образи географічних об'єктів і явищ, які виникають в свідомості особистості без їх безпосереднього сприйняття.

Основою формування уявлень виступають образи сприйняття, які виникають в свідомості дитини в умовах безпосереднього впливу предметів та їх властивостей на органи чуття. Система органів чуття забезпечує відображення окремих властивостей навколишніх об'єктів (відчуття різних модальностей): зорових, слухових, кінестетичних та ін. Багатогранна, різноманітна дійсність з її кольорами, запахами, звуками, предметами відображається відчуттями. Створюваний на цьому рівні відображення образ сприйняття стає базою для подальшого формування уявлення про об'єкт. всі характеристики образу проявляються в просторово-часових (відображення рельєфу, величини, форми, локалізації й т. ін.) і модальних параметрах образу.

Багатство чуттєвих вражень, від яких прямо залежить якість формованого образу сприйняття, тісно пов'язане зі спогляданням. У системі емпіричних форм пізнання споглядання займає особливе місце. Споглядання розширює коло знань, змінює характер образу, насичуючи його новими яскравими, емоційними подробицями. Однак у процесі формування уявлення про об'єкт дуже важливо, щоб сприйняття не залишилось пасивним спогляданням, а передбачало б переробку чуттєвих вражень з метою створення образу об'єкта чи явища, які сприймаються.

У практиці навчання з цією метою часто використовується метод спостереження – „систематичне й цілеспрямоване сприйняття” [54, с. 227]. На початку спостереження відбувається формулювання цілей і завдань, які й направляють процес сприйняття на певні сторони, властивості й ознаки об'єктів та явищ навколишньої дійсності. „Часті вправління в спостереженні зазвичай завершуються розвитком спостережливості, яка полягає у виділенні важливих, найбільш характерних, але малопомітних ознак об'єктів і явищ, що здаються несуттєвими” [29, с. 121].

Образи сприйняття зберігаються в пам'яті дитини, особливо ті, які мають якесь особисте значення для неї, запам'ятовуються найбільш яскраві й цікаві й при їх відтворенні

(пригадуванні) перетворюються на образи уявлення. Пам'ять закріплює у свідомості все те, що повторюється, відсіваючи несуттєве. Цю властивість пам'яті образно схарактеризував К. Паустовський. Він писав, що пам'ять „затримує, як чарівне решето, усе найцінніше. Пил і порошок розсипаються й здуваються вітром, а на поверхні залишається золотий пісок” [44, с. 468].

При переході від образу сприйняття до уявлення змінюється структура образу об'єкта: одні його ознаки ніби підкреслюються, посилюються, інші – скорочуються. Сутність процесу формування уявлень полягає в переході зовнішнього (об'єкта) у внутрішнє (уявлення), тобто об'єкт навколишньої дійсності переводиться в галузь знань дитини, щоб знайти своє вираження в різних видах його діяльності. *Скласти уявлення про певний об'єкт чи явище – це значить з'ясувати важливі риси й властивості об'єкта, відобразити його зв'язки з іншими об'єктами.*

Усвідомленим слід називати уявлення, яке створене на основі усвідомленого сприйняття, якщо учні можуть виділити важливі й несуттєві ознаки образу, встановити закономірні зв'язки між різними елементами об'єкта. *Дієвим* буде те уявлення, на основі якого учні могли б формувати нові, більш складні образи (створювати образи уявлення). *Дієвість* – це застосування знання сутності об'єктів для отримання нових результатів. *Мобільним* називається уявлення, готове до перетворення в знайомій для учнів навчальній ситуації. Для цього учень повинен актуалізувати знання важливих ознак об'єктів вивчення й уміти оперувати ними для отримання результатів у принципово подібній ситуації. *Науковим* буде те уявлення, яке відображає наукову суть досліджуваного об'єкта, визначеного програмою.

Існують уявлення різної складності й узагальненості. Ступінь узагальненості залежить від об'єкта відображення. Наприклад, уявлення про одиничний об'єкт – водоспад Вікторія – буде характеризуватись меншим ступенем узагальненості, ніж уявлення про водоспад узагалі.

Географічні уявлення відрізняються від інших уявлень тим, що вони є просторовими, тобто вони з повною наочністю передають не тільки об'єкти, що займають територію, але і її

форму, величину, положення по відношенню до інших територій.

Унікальність географії як навчальної дисципліни полягає в тому, що одночасно з формуванням цілісної наукової картини світу вона спрямована на створення яскравих, цілісних образів, які добре запам'ятовуються дитиною. При правильній організації процесу формування географічних уявлень знання з цього предмету можуть стати не тільки інструментом пізнання навколишньої дійсності, але й чинником розвитку учнів, базою для їх різноманітної практичної діяльності. Ще в 1927 році відомий географ В. П. Семенов-Тянь-Шанський у своїй книзі „Район і країна” висловлювався про значущість географії у формуванні просторово-мистецьких уявлень: „Географія є наука образотворча, наука зорових уявлень, зорової пам'яті. Географом може бути тільки той, хто, заплющивши очі, здатний більш-менш ясно уявити собі розміщення предметів у просторі – праворуч, ліворуч, вгору, вниз, з дотриманням відносної величини відстаней між ними, – представити більш-менш яскраво собі їх природні поєднання в лініях, формах і фарбах, тобто, у сутності, виконати в голові ту ж саму роботу, яку проводить на полотні чи папері митець, який малює з натури пейзаж” [63, с. 260 – 261].

Формування географічних уявлень – це процес, що розгортається в часі й проходить низку етапів від первісного конкретного уявлення, яке має тільки модальні характеристики, до узагальненого цілісного уявлення, що відображає сутнісні характеристики об'єкта чи явища. У цілому процес формування уявлень складається з таких етапів: відчуття – образ сприйняття – первісне уявлення – узагальнене уявлення. Наступним етапом у формуванні елементів системи знань є створення понять на основі узагальнених уявлень.

Неодмінною передумовою для створення уявлення є практичний або уявний аналіз предметів чи образів. Частини й ознаки об'єктів, виділені завдяки аналізу, які характеризують цю групу уявлень, синтезуються в нові образи об'єктів, які дитина не сприймала. Ці образи створюються нею на основі словесного опису й наявних у неї знань. Наприклад, шляхом відтворюючої уяви учні уявляють собі тундру, у якій їм ніколи

не доводилось бувати. Завдяки синтезу основних ознак, які виділяє вчитель, у них складається образ цього природного комплексу. Тобто, взаємодоповнюючі уявлення (рівнинний характер місцевості, вічна мерзлота, мохово-лишайникова рослинність і т. ін.) визначають зміст поняття „тундра”.

Оскільки учень не може бачити все те, про що в нього повинні бути сформовані географічні знання, образи відтворюючого уявлення мають для нього першорядне значення в пізнавальній діяльності, за рахунок їх поповнюється коло образів, якими оперує учень у своїй розумовій діяльності. Без таких образів, створюваних учнями в думках за тими чи іншими описами за допомогою уяви, неможливий сам процес навчання.

Таким чином, можна виділити структурні компоненти процесу формування географічних уявлень, як складової системи емпіричних знань учнів:

1. Сприйняття інформації про об'єкт, що вивчається. На сенсорно-перцептивному рівні учні за допомогою органів чуття отримують і обробляють інформацію про модальні й просторово-часові характеристики досліджуваного об'єкта. На цьому рівні відбувається безпосереднє сприйняття об'єкта (явища), навіть якщо можливості чуттєвого відображення об'єктів (явищ) обмежені (наприклад, ми не бачимо внутрішню будову Землі, не відчуваємо тектонічних рухів земної кори), опорою для формування образів у цих випадках можуть бути предметні моделі. Якщо об'єкт сприймався раніше, в учнів відбувається процес упізнання (вони називають його). На цьому етапі можливий опис учнями своїх відчуттів, на їх основі відбувається характеристика властивостей об'єкта, його емоційна оцінка. При формуванні сенсорно-перцептивних образів об'єктів та явищ навколишньої дійсності, які є основою подальшого формування уявлень, слід урахувувати їх чуттєву природу, активність і спрямованість перцептивних дій – зв'язок з емоційною сферою людини.

2. Розуміння учнями отриманої інформації. „Розуміння – розкриття суттєвого в предметі чи явищі дійсності, осягнення явищ в усій їх цілісності. ... Розуміння – включення незрозумілого в цілісність, у систему зрозумілих речей” [24, с. 15 – 16]. Для розуміння досліджуваного об'єкта важливе

значення має співвіднесення досліджуваних об'єктів і відповідних їм смислів з уявленнями, які вже є в учнів. Уявлення завжди усвідомлені й опосередковані словом. За допомогою слів, які позначають об'єкти, людина може діяти з об'єктами, які безпосередньо не сприймалися, які раніше не входили до складу її особистого досвіду. Критеріями розуміння й наочності створеного уявлення є словесні або графічні описи наявного уявлення, виконання з ним уявних і практичних дій, наведення прикладів, які ілюструють узагальнене уявлення, творча діяльність з використанням створеного уявлення. З точки зору дидактики, результатом сприйняття й розуміння є створення узагальнених уявлень, а потім понять, які відображають сутність досліджуваного об'єкта чи явища.

3. Закріплення уявлення в пам'яті. У процесі навчання важливо забезпечити не тільки сприйняття й осмислення навчального матеріалу, але і його закріплення в пам'яті учня. Без запам'ятовування неможливе засвоєння знань; учні повинні не тільки розуміти, але й відтворювати сформовані уявлення. Основними видами відтворення уявлень виступають: усний чи письмовий переказ, складання плану, конспекту, відповіді на евристичні й проблемні питання, складання опорних сигналів, схем, графіків, таблиць, діаграм, повторення матеріалу, розповідь, пояснення, графічне зображення об'єктів.

4. Застосування уявлень на практиці. Здійснюється в різних видах діяльності. Виконання практичних завдань на основі засвоєних знань не тільки забезпечує можливість застосування учнями сформованих уявлень, але й поглиблює й розширює їх, водночас учні отримують необхідні практичні вміння й навички, виділені в програмі. Наприклад, виконуючи практичну роботу з орієнтування на місцевості, учні аналізують конструктивну будову компасу, розподіл його особливостей і ознак. Паралельно з аналізом будови компасу проводиться аналіз взаємовідношень частин компасу та їх функцій. Так само, як і аналіз, постійно, протягом усього процесу формування уявлення в процесі практичної роботи, здійснюється й синтез конструкції приладу, що допомагає пояснити основну функцію компасу – орієнтування в просторі, а також сформувані основні навички роботи з приладом. Постійна, часто невловима, зміна

аналізу й синтезу, порівняння й узагальнення в процесі практичної роботи з метою формування чи закріплення уявлення зумовлює активне пізнання об'єкта чи явища навколишньої дійсності. Чим більш свідомі уявлення учнів, тим краще засвоюють вони прийоми виконання різних видів вправ, практичних і лабораторних робіт. Застосування уявлень на практиці впливає на загальну освіту школярів, допомагає їм краще усвідомити сутність і взаємозв'язок природних явищ, підводить їх до розуміння закономірностей навколишнього світу.

Утворення уявлень значно розширює можливості орієнтації дитини в просторі й часі, звільнює її дії від обмеженості безпосередньою ситуацією, відкриває шлях до певної свободи дій. Більшість понять, які формуються під час вивчення географії, можуть бути засвоєні тільки за умови їх спадковості та єдності з уявленнями.

Для реалізації складного процесу формування географічних уявлень, а тим більше для управління ним, особливе значення має впровадження педагогічних умов оптимізації цього процесу, серед яких можна виділити:

1. *Використання наочності* (реальних предметів, муляжів, макетів об'єктів, фотографій, умовних графічних зображень, моделей, відеофільмів тощо), що не тільки допомагає створити уявлення, а й дає вчителю зворотну інформацію про ефективність цього процесу: за питаннями учня можна судити про цілісність, повноту, усвідомленість сформованого в учня образу об'єкта чи явища. Систематична активізація й збагачення наявної в учнів бази уявлень може відбуватися й за рахунок розробки й використання засобів наочності, що ґрунтуються на творчості учнів. Наприклад, при вивченні органічного світу океанів учням 7-го класу можна запропонувати виготовити моделі різних представників океанічної фауни з фольги, кольорового паперу, пластиліну, поліетилену.

Доцільно й правильно організоване використання в процесі проведення уроку різноманітних наочних посібників сприятиме формуванню наочних уявлень про досліджувані об'єкти та явища навколишньої дійсності.

2. *Реалізація міжпредметних зв'язків*, що дозволяє учню сприймати навколишній світ у багатомірності й об'ємності, здійснювати аналіз і синтез ознак досліджуваних об'єктів та явищ, формуючи про них цілісні узагальнені уявлення. Маючи взаємопов'язані знання шкільних дисциплін, учні дають більш глибокі, обґрунтовані відповіді при характеристиці об'єкта, вникають в основні причинно-наслідкові зв'язки, у сутність явищ і процесів та їх закономірності, що свідчить про ефективне засвоєння компонентів освіти.

Одним з шляхів реалізації міжпредметних зв'язків може бути використання інтегрованих вправ, спрямованих на інтеграцію відомостей про досліджуваний об'єкт чи явище з різних навчальних дисциплін і способів діяльності по його засвоєнню. Наведемо приклад такого завдання: учням пропонується прочитати вірш Б. Грінченко „Весняні сонети”, виписати й пояснити образні вислови поета, які характеризують основні ознаки весни.

Запропоноване завдання актуалізує уявлення учнів про сезонні зміни в природі (географія, біологія), а також орієнтує учнів на виділення зображальних засобів мови (українська мова й література).

Проаналізуємо ще одне завдання: учням пропонується, використовуючи засушене листя різних рослин, створити аплікаційне панно „Панорама Землі з борту космічного корабля”. Причому їм необхідно вказати, листя яких рослин вони використовували, і дати їм стисло характеристику. Очевидно, що це завдання орієнтоване на застосовування учнями географічних уявлень про форму Землі, знань про будову й класифікацію листя з біології, а також сприяє актуалізації умінь роботи з природним матеріалом (трудове навчання).

Завдання інтегративного характеру можна використати в процесі проведення будь-яких традиційних форм урочної й позаурочної діяльності, застосовувати з метою формування уявлень і стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

3. *Орієнтування на розвиток інтелектуально-практичних умінь*, які дозволяють розглянути досліджувані явища з різних

сторін і сприяють оптимізації процесу формування уявлень. Для того, щоб уявлення можна було ефективно використовувати в різних пізнавальних ситуаціях, недостатньо інформації сприйняття, для створення цілісних уявлень необхідно застосування інтелектуально-практичних умінь, які допоможуть розкрити основні ознаки й властивості об'єкту, узагальнити й виділити головне. У практиці формування уявлень найбільш поширеними інтелектуально-практичними вміннями є аналіз, синтез, порівняння, установлення аналогій, абстрагування, узагальнення.

Учень, який володіє інтелектуально-практичними вміннями, успішно пізнає реальну дійсність, формує цілісні й наочні навчальні уявлення, прагне до творчої діяльності.

Сукупне застосування визначених умов цілісно відображає процес навчання географії, і саме тому відкриває можливість комплексного підходу до його удосконалення.

Формування теоретичних географічних знань

Емпіричні знання виступають базою формування теоретичних знань. *Теоретичні знання* в змісті шкільного курсу географії представлені поняттями, гіпотезами, законами й закономірностями. Засвоєння основ змісту шкільної географії означає, перш за все, оволодіння географічними поняттями.

Поняття – це форма відображення певного об'єкту або класу об'єктів у їх істотних властивостях, які належать їм за будь-яких умов, виявляють їх природу, відрізняють від інших об'єктів [28, с. 219].

Частина понять засвоюється учнями на основі уявлень, образів уяви, більш широкі – на основі узагальнення інших понять. Кожне нове поняття – це подальший розвиток образу об'єкта, перехід його в нову якість.

Поняття підрозділяють на одиничні й загальні. *Одиничні поняття*, відображаючи своєрідність об'єкту, одночасно висвітлюють загальні властивості, характерні класу об'єктів. Кожному відповідає географічна назва. Для прикладу розберемо одиничне поняття „Дністровський лиман”. „Дністровський лиман – це прісноводна водойма, що утворюється в нижній течії річки Дністер, відокремлена від Чорного моря піщаним валом”.

У визначенні цього поняття, з одного боку, чітко простежується його індивідуальність (географічне положення, особливості природи й природних зв'язків), з іншого – відображаються загальні властивості усіх лиманів (прісноводна водойма, відокремлена від моря піщаним валом). Одиначні поняття можуть розглядатися тільки в зв'язку з загальними поняттями, конкретизуючи їх.

Загальні поняття – відображають істотні властивості й відносини об'єктів і явищ, це форма узагальнення одиначних понять. У зміст такого поняття входять загальні ознаки класу об'єктів, які представлені в його визначенні. Наприклад, поняття „підземні води – води, що знаходяться у порах, пустотах і тріщинах гірських порід у верхній частині земної кори” узагальнює істотні ознаки характерні для різних видів підземних вод – верховодки, ґрунтових, міжпластових.

Загальні поняття в змісті шкільного курсу географії підрозділяються на *загальнонаукові* (не є специфічними для географії, а в цьому курсі тільки розвиваються й поглиблюються: „промисловість”, „економіка”, „охорона природи”) та *загальногеографічні* (виступають специфічними для географії: „вулкан”, „земна кора”; серед них особливе місце займають поняття, що відносяться до засобів і методів географічного вивчення Землі: „топографічний план”, „окомірна зйомка”).

Поняття підрозділяють також на *конкретні й абстрактні*. *Конкретні поняття* охоплюють певні об'єкти, явища чи їх групи та класи („акваторія”, „ефемери”, „річка”, „атмосферні опади”).

Абстрактні поняття – це поняття про ознаки й властивості об'єктів або явищ навколишньої дійсності („розселення населення”, „інтенсифікація виробництва”). Абстрактні поняття менш наочні ніж конкретні, при чому „...чим загальніші й абстрактніші поняття, тим менш наочним є наявне в них відображення властивостей і відношень об'єктів” [28, с. 223].

Формування в учнів географічних понять може відбуватися двома шляхами – *індуктивним і дедуктивним*. У випадку, коли зміст поняття формується шляхом виділення

найзагальніших і найістотніших ознак на прикладі декількох об'єктів (порівняння зображень рівнинних та гірських річок і виділення основних ознак цих об'єктів – наявність водотоку та природного поглиблення, русла, утвореного рухом води) здійснюється індуктивний шлях формування поняття (від конкретних фактів до узагальнення). Якщо визначення поняття конкретизується конкретними прикладами, розширюючи і поглиблюючи знання дітей, здійснюється дедуктивний шлях пізнання (від загального до часткового, конкретного).

При формуванні понять на уроках географії вчителю необхідно:

- попередньо виявити знання учнів, необхідні для формування або поглиблення понять;
- чітко визначити зміст понять, які мають засвоїти учні;
- виділити істотні та неістотні ознаки об'єктів та явищ про які формується поняття;
- визначити оптимальний для даного курсу географії рівень складності поняття, з'ясувати шляхи забезпечення наступності в його розвитку при подальшому вивченні, визначити внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки, актуалізація яких необхідна для формування поняття;
- дотримуватись певної послідовності при формуванні понять: створення географічних уявлень, що складають основу поняття → розкриття їх істотних ознак → засвоєння визначень → закріплення (розширення і поглиблення змісту, систематизація понять шляхом виконання відповідних вправ) → повторення й узагальнення засвоєного матеріалу → перевірка рівня засвоєння поняття і вмінь застосовувати цього у творчій навчальній діяльності).

У формуванні елементарних географічних загальних понять можна умовно виділити три основні стадії:

1. Робота над поняттям до логічного оформлення визначення його змісту. Воно включає підготовку, повторення опорних знань, виділення істотних ознак (та їх абстрагування) і варіюючих ознак.

2. Відносно завершене засвоєння змісту поняття за умови усвідомлення його істотних ознак, застосування до конкретних об'єктів.

3. Розвиток поняття, включення його у зв'язок з іншими поняттями, використання для самостійно спостережуваних об'єктів і явищ (підведення об'єкту під поняття).

При організації процесу формування понять вчитель має передбачати їх оптимальний (для певного курсу географії) науковий рівень, який залежить не тільки від складності поняття, але й від наступності в його розвитку при подальшому вивченні географії.

При формуванні загальних географічних понять учитель має враховувати рівні їх засвоєння:

1-й рівень. На конкретному об'єкті учні засвоюють істотні ознаки поняття і розрізняють видові об'єкти за зовнішніми ознаками. Наприклад: „Озеро – це природне поглиблення на суші, заповненою водою”. Показник засвоєння: учні впізнають за зовнішніми ознаками озеро (у природі, на картині, карті), не плутають істотні й варіюючі ознаки (розміри, глибина, стічність і безстічність).

2-й рівень. Учні засвоюють розширений зміст поняття. Наприклад, різноманітність озер за походженням їх улоговин, за режимом, тобто в зміст поняття входять знання про зв'язки з земною корою, атмосферою. Показник засвоєння: учні відокремлюють істотні й варіюючі ознаки; на основі знань про географічні зв'язки між компонентами природи пояснюють причини відмінностей за варіюючими ознаками.

3-й рівень. Засвоєння змісту поняття в повному обсязі і в усіх його зв'язках (причинно-наслідкових, генетичних, просторових). Показник засвоєння: учні встановлюють істотні та варіюючі ознаки незнайомого об'єкту, пояснюють його особливості; застосовуючи знання загальних закономірностей зміни й розвитку природних об'єктів, передбачають можливі зміни конкретного об'єкту.

Викладена вище характеристика глибини засвоєння знань відображає особливості пізнання об'єктів і явищ учнем: спочатку розглядаються зовнішні властивості об'єктів, потім

розкриваються внутрішні зв'язки (істотні й варіюючі ознаки), і, нарешті, виявляються причини цих зв'язків.

Свідоме засвоєння понять неможливе без знання термінології. При вивченні географії учні опановують значним запасом термінів. Щоб роботу по засвоєнню учнями основних географічних понять і термінів зробити цікавою, можна використовувати наступні прийоми:

- Створення словника термінів. У 1-й колонці записуються географічні терміни, в 2-й дається їх етимологія (викликає інтерес, емоції, чим забезпечує запам'ятовування). У 3-й – наводиться визначення поняття, у 4-й – можна представити це поняття у вигляді схеми-опори. Наприклад: цунамі – з японської „велика хвиля, що заливає бухту” – високі сейсмічні хвилі.
- Географічний диктант (термінологічний, графічний, цифровий). Головна особливість – не вимагає багато часу. Наприклад, учням пропонується декілька понять, об'єднаних однією темою, до кожного поняття необхідно сформулювати визначення. Або навпаки, вчитель читає визначення понять, а учні записують терміни, які їх позначають.
- Закриті завдання (тести). Із запропонованих варіантів учень обирає правильну відповідь. Наприклад: „Корисні копалини, які використовують як паливо, називають: а) рудні, б) пальні, в) нерудні”.
- Завдання на відповідність. Значення таких завдань полягає в необхідності встановити відповідність між поняттям (терміном) і його змістом. Наприклад: „Встановити відповідність між назвами природних зон та їх ознаками”.
- Складання кросвордів, чайнвордів, ребусів.

При організації процесу формування понять вчителю доцільно буде дотримуватися певних дидактичних умов підвищення ефективності цього напряму педагогічної діяльності. Серед них можна визначити:

1. *Включення учнів у спостереження реальних об'єктів і явищ* з метою формування уявлень, які виступають основою для

умовиводів учнів при формуванні понять та ілюструють, підтверджують зроблені висновки.

2. *Використання різноманітних засобів навчання.* Навчальна діяльність буде більш ефективною, якщо учні володіють прийомами роботи з кожним джерелом навчальної інформації. Важливою особливістю цих прийомів виступає етапність дій в роботі з засобами навчання. Значно полегшить діяльність учнів з підручниками, навчальними картинками, картами, профілями тощо, використання роздрукованих листівок, на яких чітко описана послідовність навчальних дій із запропонованим засобом навчання, тобто детально розписаний склад прийому роботи з ним (Додаток Д).

3. *Використання планів-характеристик географічних об'єктів* забезпечує створення повної характеристики об'єкту, дозволяє проаналізувати його основні й другорядні властивості, отримати додаткову інформацію, яка сприятиме поглибленню й розширенню поняття про цей об'єкт (Додаток Ж).

4. *Застосування в процесі формування понять прийомів інтелектуально-практичної діяльності* (аналіз, синтез, порівняння, абстракція, аналогія, гіпотеза, узагальнення тощо). Наприклад, при порівнянні об'єктів або уявлень про них, відбувається виділення в них однакових, спільних властивостей, що дозволяє визначити найзагальніші з них і віднести ці об'єкти до певного класу незалежно від того, чи зв'язані вони між собою (• Порівняти властивості дощу та снігу, виділити загальні ознаки між цими видами атмосферних опадів. Зробити висновки щодо особливостей їх утворення).

5. *Забезпечення усвідомлення співвідношення та субординаційного підпорядкування понять.* Досить ефективним у цьому напрямку буде використання завдань на складання класифікаційних схем (• Використовуючи наступні терміни: гідросфера, підземні води, води суші, Світовий океан, ріки, затоки, моря, болота, океани, протоки, озера, льодовики, Червоне море, Біскайська затока, Волга, Синевір, Тихий ... скласти схему „Будова гідросфери”).

6. *Використання завдань творчого характеру.* Творчі завдання передбачають застосування особистого досвіду дитини, висловлювання власних переконань, застосування

різноманітних здібностей, умінь і навичок розумової й практичної діяльності в процесі формування понять, „Творчість дає можливість відтворити динаміку об’єкта, найбільш повно знайти його власну природу” [15, с. 61]. Окрім цього творчі завдання допоможуть зробити учнів більш розкутими, зацікавленими предметом, дадуть змогу розкрити найбільш приховані риси їх особистості. Наприклад: „Уяви, що ти працівник туристичної фірми. Подальші плани вашої фірми – розробка нових маршрутів. Тобі доручили підготувати туристичний проспект про будь-яку природну зону нашої планети, у якому необхідно вказати всі характерні риси місцевості й підкреслити найбільш привабливі для туристів сторони цієї поїздки. Напиши текст туристичного проспекту. Оформи його власними малюнками”.

У процесі засвоєння понять система географічних знань учнів розвивається, відбувається формування теоретичних знань крупнішого рангу – *законів і закономірностей*, засвоєння яких дозволяє глибше проникати в сутність явищ і розглядати кожне з них у зв’язку з умовами, в яких воно розвивається.

Закон визначається як „необхідне, суттєве, стійке відношення, що повторюється, між явищами навколишньої дійсності” [17, с. 64]. Закони виражають важливі зв’язки між об’єктами, їх складовими, властивостями, між об’єктами й явищами тощо. У шкільній географії розкриваються як загальногеографічні закони (широтної зональності, вертикальної поясності, закон Коріоліса, закон зміни пір року і його прояву на різних широтах Землі та ін.), які управляють взаємодією географічних компонентів і інтенсивністю процесів їх взаємодії на глобальному рівні, так і часткові, що діють в межах того або іншого фізико-географічного компонента (залежності характеру й інтенсивності вивітрювання гірських порід від широти місцевості та її висоти над рівнем моря).

Сукупність прояву географічних законів складають географічні закономірності, які визначають упорядкованість подій, постійність основних чинників динаміки географічної оболонки, взаємозв’язки між явищами довкілля (цілісність, ритмічність і зональність географічної оболонки, посилення континентальності клімату від окраїн до центрів материків,

прояв азональності ландшафтів через місцеві регіональні причини тощо).

Розуміння учнями географічних законів і закономірностей можливе лише за умови ефективного засвоєння ними географічного матеріалу в вигляді системи понять, об'єднаних певними зв'язками й відношеннями, що відображають їх сутність. Показником розуміння географічних законів і закономірностей виступає уміння учня наводити конкретні приклади їх прояву.

При організації засвоєння учнями географічних законів і закономірностей оптимальним буде використання вчителем уроків підсумкових внутрішньопредметних або навіть міжпредметних узагальнень, у процесі яких здійснюватиметься синтез узагальнених понять, спрямований на розуміння та систематизацію даної групи теоретичних знань.

3.2. Географічні уміння як компонент змісту географічної освіти

Разом із знаннями важливим компонентом змісту шкільного курсу географії виступають уміння. *Уміння можна визначити здатність виконувати складну комплексну дію на основі засвоєних знань і практичного досвіду.* Знання й уміння тісно взаємозв'язані між собою. Уміння виступають як операційна частина знань, „знання людини в дії” [28, с. 318]. Так, наприклад, знання про географічні координати й уміння визначати їх по карті формуються одночасно й рівень оволодіння практичними вміннями роботи з географічними координатами виступає показником засвоєння відповідних теоретичних знань.

Значення умінь, як компоненту змісту шкільної географії підтверджується стандартом географічної освіти, в якому вимоги до результатів навчання задані в наочно-діяльній формі, тобто вказано на необхідність виконання учнем тієї або іншої діяльності, пов'язаної з науковим баченням об'єктів, їх сприйняттям, осмисленням, перетворенням, застосуванням тощо.

У процесі навчання географії в учнів формуються як загальні (інтелектуально-практичні) уміння: аналіз, синтез,

порівняння, абстрагування, узагальнення тощо, уміння використовувати в навчальному процесі засоби навчання й ін., так і спеціальні географічні вміння, до яких відносяться:

- уміння читати карту й працювати з нею: визначати на карті напрями, координати, розміри географічних об'єктів, користуватися умовними знаками, складати з їх допомогою характеристику території, самостійно викреслювати та оформляти прості картосхеми;
- уміння орієнтуватися на місцевості за допомогою компаса й місцевих ознак, здійснювати рухи за азимутом, проводити окомірну зйомку;
- уміння вести спостереження за погодою і користуватися метеоприборами;
- уміння визначати за зразками корисні копалини й прості гірські породи та мінерали;
- уміння і навички польової роботи;
- прості економічні уміння (робота із статистичними матеріалами та інші).

Ефективність формування вмінь залежить від обов'язкового дотримання вчителем послідовності етапів їх формування, яку можна представити у вигляді наступної схеми:

Зразок виконання дій (показ учителем змісту та послідовності виконання дій, що входять до складу уміння) **à** *дія за зразком* (виконання учнями алгоритму дії) **à** *застосування вміння в стандартних ситуаціях* (закріплення учнями способів і послідовності виконання дій) **à** *застосування вмінь у нестандартних ситуаціях* (реалізація вмінь при виконанні творчих завдань).

Неодноразове повторення дій приводить до автоматизму в їх виконанні – формуванні навиків, які виступають як компонент складного уміння й свідчать про високий рівень його оволодінням.

Важливою особливістю навико є відсутність свідомого контролю за виконанням цієї автоматизованої дії (навик читати, писати, знімати показання метеорологічного приладу тощо). Запорукою виникнення й закріплення навиків є регулярне повторення послідовності дій, що входять до складу уміння.

Основними прийомами формування й закріплення географічних умінь учнів виступають:

- чіткий розчленований показ і детальний інструктаж учителя;
- створення позамовних засобів наочності (спеціальні карти інструкцій, схеми послідовності дій, зразки необхідних міркувань, наочні таблиці еталонів контролю за прийомами дії або її результатами та ін.);
- словесне вираження освоєння дії („промовляння“ завдання, прийомів дії та планів її виконання; усний самоінструктаж; словесний аналіз помилок, їх причин і способів виправлення; самозвіт про виконання дії; усне й письмове словесне обґрунтування вибраних способів дії та ін.);
- виконання системи вправ для закріплення і вдосконалення умінь;
- урахування вікових і індивідуальних особливостей учнів (розчленовування складного матеріалу, дозування труднощі й обсягу завдань).

Оптимальне поєднання та використання вчителем цих прийомів різко прискорить процес освоєння й закріплення географічних умінь і формування відповідних навиків, сприятиме успішному застосуванню умінь в нестандартних ситуаціях.

3.3. Емоційно-ціннісне відношення до навколишньої дійсності як компонент змісту географічної освіти

Реформування системи вітчизняної освіти вимагає змін у підходах до побудови змісту географічної освіти. На сучасному етапі розвитку суспільства знання, уміння й навички є лише одним з компонентів змісту географічної освіти, займаючи рівноправні позиції з його надпредметними складовими – емоційно-ціннісним ставленням до навколишньої дійсності й досвідом творчої діяльності, які знаходять свій вираз у розвитку тих або інших індивідуальних якостей і здібностей дитини, в її особистих почуттях, особливостях світогляду й світосприйняття.

Наявність проблем у засвоєнні цих, досить суб'єктивних, компонентів географічної освіти й переважно декларативні висловлювання в методичній літературі щодо їх опанування, вимагає здійснити спробу розкрити методичні аспекти їх формування й надати конкретні методичні рекомендації з підвищення ефективності цього процесу.

Важливим компонентом змісту географічної освіти виступає *емоційно-ціннісне ставлення до навколишньої дійсності*, яке ми визначаємо, як *здатність емоційно реагувати, тонко відчувати, розуміти красу й правильно оцінювати суттєві ознаки й відношення об'єктів та явищ навколишньої дійсності, бажання гармонізувати свої відносини з навколишнім середовищем*.

Знання про довкілля завжди наповнені особистим змістом, значимістю для людини пов'язані з її ставленням до навколишньої дійсності. Сучасна технологія педагогічної діяльності обов'язково повинна спиратися на емоційний відгук школярів, бажану емоційну реакцію на якусь діяльність чи інформацію, пов'язану з формуванням уявлень про географічні об'єкти чи явища. Саме з емоційно-ціннісним ставленням до об'єктів та явищ навколишнього світу, з переживанням сприйманого, з естетичним задоволенням пов'язана установка на формування потреби в діяльності, яку виконує учень. Переживання сприяють внутрішньому підйому, активізації сил людини, бажанню пізнати навколишню дійсність, реалізувати власні можливості, поділитися своїм світовідчуттям з іншими.

Основою формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності є принцип ситуативності навчання, коли освітній процес будується на ситуаціях, які передбачають самовизначення учнів і пошук ними рішення, а вчитель супроводжує учня в його освітньому русі [76].

З точки зору психологів, освітня ситуація – це „єдність педагогічних чинників, які становлять на цьому відрізку навчального процесу об'єкт, стимул і умови навчання як системи дій учнів з навчальним матеріалом” [73, с. 20].

Для стимулювання емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності необхідним є створення нової чи використання тієї освітньої ситуації, що виникла з метою

організації діяльності учня в напрямку пізнання об'єктів та явищ навколишньої дійсності, зацікавлення його цим об'єктом, з'ясування його суттєвих сторін і властивостей, забезпечення розуміння його взаємозв'язку з іншими об'єктами та явищами довкілля.

Практичний досвід дозволяє відзначити, що сприятливий ґрунт для стимулювання емоційно-ціннісного ставлення до дійсності створюють педагогічні ситуації, у яких навмисно відбувається загострення естетичного почуття учнів. У першу чергу, це відбувається в процесі безпосереднього сприйняття природних об'єктів та явищ.

Першочергового значення у сприйнятті природи набувають такі чинники, як колір, світло, лінія, перспектива та інші, які є основою чуттєвих переживань. Саме в численних враженнях, які отримують діти, спілкуючись з природою, насолоджуючись її красою, гармонійністю й досконалістю, створюється основа для розширення кола об'єктів та явищ, які стають об'єктом пізнання дитини, а також основою для збагачення її переживань.

Почуття естетичного ставлення до природи можна віднести до класу вищих емоцій, які впливають на процес творчості й зміст навчальних знань, які педагоги визначають „активними співучасниками розумових процесів, накладають відбиток на кінцеві продукти науки” [70, с. 220].

Емоційне сприйняття загострює спостережливість, сприйнятливість і вразливість особистості, яка, переростаючи в емоційно-ціннісне ставлення до дійсності, поставляє інтелекту найбільш цінну й потрібну для цілей конкретної діяльності інформацію. На її даних значною мірою будується робота інтуїції, асоціативного мислення, уяви й фантазії. І, що особливо цінно, краса природи, яка сприймається в процесі рецептивно-естетичної діяльності, здатна викликати емоційно-ціннісне ставлення до дійсності без інтелектуальної попередньої підготовки, будучи, таким чином, доступною всім.

Широкі можливості в включенні дітей в сприйняття краси довкілля надають систематичні комплексні спостереження за природою рідного краю. З метою формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності

вчителю потрібно розробити й запропонувати дітям спеціальні завдання, спрямовані на розвиток сенсорної сприйнятливості й спостережливості учнів, акцентування їхньої уваги на власні відчуття й емоційні реакції.

Складаючи завдання слід звернути увагу на необхідність закріплення результатів спостереження й емоційних реакцій у вигляді словесного опису, графічного відтворення чи поєднання одного й іншого. Наведемо приклади таких завдань:

- Під час туману доторкнись до різних предметів (трави, каменя, дерев). Якими вони стали? Опиши свої відчуття. Поясни свої спостереження.
- Спробуй описати пахощі осені.
- Постеж за розмаїтістю звуків під час грози. Опиши їх.

У випадку реалізації цих завдань стимуляція емоційно-ціннісного ставлення до природи іде шляхом активної стимуляції сенсорних відчуттів учнів і їх емоційного сприйняття.

Формуванню емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності сприяє використання завдань, спрямованих на актуалізацію учнями власного практичного досвіду пізнання довкілля, тобто відтворення наявних у них уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності, сприйнятих раніше й опису емоційних реакцій, пов'язаних з ними, наприклад:

- Чи був ти колись уранці на річці? Опиши свої спостереження й відчуття. Пригадай, яких почуттів ти зазнав. Чи виникло в тебе почуття єднання з природою? Намалюй ранок на річці, природу, яка прокидається. Спробуй використати всі відтінки ранку.
- Пригадай свою поїздку до моря. Постарайся яскраво й образно описати відчуття своїх п'яти органів чуття (колір і смак морської води, запахи й звуки моря, його торкання), свої враження й переживання.
- Намалюй відомі тобі види опадів. Поряд з малюнками напиши, що ти відчуваєш, спостерігаючи ці опади. Можеш використовувати слова для довідок: радість, ніжність, захоплення, роздратування, образа, злість,

хвилювання, сум, нетерпіння, задоволення, веселощі, інтерес, подив, безпека, страх.

- Спробуй описати всі ознаки зими у творі-мініатюрі „Як я уявляю зиму”. Розпочни твір так: „Улітку, коли я згадую зиму, перед очима постає така картина...”.
- Яких почуттів ти зазнав, спостерігаючи за птахами, що відлітали?

Особливу роль у формуванні емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності відіграють спеціально створювані ситуації, які загострюють емоційне сприйняття учнів шляхом використання для образної характеристики сприйманих об'єктів та явищ порівнянь, епітетів і метафор або завдання зворотного характеру, які вимагають пояснити пропоновані епітети, порівняння й метафори. Наведемо приклади таких завдань:

- Про дощ, який іде, коли світить сонце, у народі кажуть: „Царівна плаче” або „Сліпий дощ”. Як ти думаєш, чому?
- Подумай, на що схожий туман? З чим асоціюється в тебе це явище?
- Використовуючи різні прикметники, опиши літнє небо. Улітку небо неосяжне, кришталеве...

Такі завдання допомагають підтримувати довготривалий емоційний настрій, надовго зберігати в пам'яті переживання й уявлення про об'єкти та явища навколишньої дійсності, сприяють розвитку уваги, уяви, образного мислення учнів.

Ефективним шляхом формування емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності виступає включення учнів в процесі навчання географії в мистецько-творчу діяльність, в основі якої лежить здатність людини до зображення вивчаємого об'єкту. Образ об'єкту чи явища, при створенні повноцінного малюнка, аплікації, скульптури, ґрунтується на модально-просторових якостях об'єктів чи явищ, сприйняття яких обумовлює розвиток емоційних і психічних процесів, при яких „... те, що спостерігалось одного разу, змогло б міцно закріпитися в пам'яті й за потреби бути відтвореним з абсолютною точністю й достовірністю” [29, с. 140].

Саме зображальність яскравого чи просто значимого для засвоєння матеріалу зорового образу може викликати в дитини відповідну емоційно-чуттєву реакцію. Зображальним зоровим об'єктом може стати будь-яке примітне явище об'єктивної дійсності. Наприклад, учням можна запропонувати зобразити ландшафт, який несе в собі важливі риси природи тієї чи іншої місцевості. Велику користь приносить малювання за пам'яттю й за уявленням, якщо попередньо проводяться спеціальні спостереження зображуваного об'єкта протягом якогось часу (1 – 5 хвилин). Корисно також малюнок порівнювати з натурою, яка сприяє уточненню й коректуванню наявного уявлення. На жаль, в умовах проведення шкільних занять не завжди формується установка на творчість, що зумовлено спрямованістю діяльності педагога на формування теоретичних знань, відпрацювання інтелектуальних та спеціальних умінь і навичок школярів, але використання завдань, у яких змодельовані елементи мистецько-творчої діяльності, можливо пропонувати як домашні завдання, використовувати на уроках узагальнення матеріалу, у процесі проведення позаурочної роботи з географії.

Наведемо приклади творчих завдань, що дають можливість більш ефективно формувати уявлення про навколишню дійсність і стимулювати емоційно-ціннісне ставлення до них.:

- Придумай і оформи казку про подорож крапельки. Намалюй ілюстрацію до своєї казки.
- Виготов із сухих плодів екзотичних тварин, які мешкають на різних материках нашої планети. Яких тварин ти виготовив? Де вони мешкають? Які види плодів ти використав для їх виготовлення? Які рослини мають ці плоди? (Інтегроване завдання).

Включення учнів у мистецько-творчу діяльність, шляхом використання таких завдань, активізує мислення реальними наочними уявленнями, що підтверджується створеними дітьми художніми образами об'єктів чи явищ навколишньої дійсності, які в більшості своїй, з одного боку, відображають основні характеристики й властивості зображуваних об'єктів, а з іншого

– викликають у них відповідну емоційно-чуттєву реакцію, що, безперечно, сприяє засвоєнню матеріалу й стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

Власний досвід роботи в школі дозволяє стверджувати, що ефективну можливість додаткового розвитку емоційної сфери дітей, загострення їх естетичного почуття, збагачення їх знаннями й практичними навичками надає використання в процесі навчання географії народної творчості, вивчення культурних традицій українського народу.

За широтою, тематикою, багатством ідейно-естетичних мотивів, різноманітністю й своєрідністю форм, жанрів та їх різновидів українська народна творчість посідає одне з провідних місць у світовій культурі. Навчальні й виховні можливості вітчизняного фольклору невичерпні.

Досить ефективним для становлення емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів та явищ навколишньої дійсності буде використання в процесі навчання загадок. Глибока предметність, яскравість і конкретність факту чи образу, який лежить в основі загадки, відповідають психологічним особливостям сприйняття дитини. Кожна загадка несе в собі елементи гри, збуджує уяву дитини, тому використання загадок сприятиме підвищенню ефективності процесу формування географічних уявлень і понять і стимулюванню емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності.

Загадки можна використовувати при формуванні образів різних рівнів відображення. Наприклад, при організації спостережень учитель може загадати загадку, запропонувавши знайти об'єкт чи явище в реальній дійсності й виділити його ознаки. При формуванні нових знань можна використовувати загадки для актуалізації наявного в учнів досвіду, можна порівнювати ознаки досліджуваного об'єкта з їх метафоричним описом у загадках. При закріпленні матеріалу можна запропонувати учням самим придумати загадки, що сприятиме не тільки досягненню означеної дидактичної мети, а й розвитку уяви й творчого мислення учнів, оскільки в прихованій формі учням необхідно виділити основні сутнісні характеристики об'єкта чи явища, а це досить складно.

Багатий освітньо-виховний потенціал мають прислів'я й приказки. На думку більшості дослідників (В. Анікін, О. Мукомела), прислів'я й приказки – це короткі, влучні, переважно афористичні, іноді римовані художні вирази народу про різноманітні життєві явища, які визначають і підкреслюють у них характерне й особливе, дають узагальнений висновок, який може бути застосований при характеристиці аналогічних фактів та явищ.

Використання цього жанру народної творчості в процесі навчання географії допоможе проаналізувати й підкреслити характерні особливості досліджуваного об'єкта чи явища, узагальнити їх, провести низку аналогій з іншими об'єктами, сприяти формуванню географічних знань. Так, наприклад, при використанні приказки „Взимку сонце – як вдовине серце” її яскрава аналогія допоможе формуванню уявлення про залежність кількості сонячної радіації від куту падіння сонячних променів, а прислів'я „В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде й зверху йде” і „Зимова днина така: сюди тінь, туди тінь – та й минув день” не тільки полегшать виділення основних ознак пір року, а й сприятимуть виникненню позитивного емоційного фону на уроці. Прислів'я й приказки – перлини народної мудрості, які допоможуть учителю: розбудити уяву й творчу енергію школярів, простимулювати емоційне ставлення до довкілля, сформуванню національну самосвідомість, виховати любов до рідної землі.

Особливою своєрідністю відрізняються народні перекази та легенди, в яких пояснюється виникнення різних об'єктів та явищ природи, висвітлюються історичні події і факти. Своєю поетикою, мелодикою, сюжетами легенди й перекази здатні прищепити учням почуття емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, бажання створювати й зберігати красу. Притаманий їм гуманізм сприяє вихованню доброти й милосердя. Осмислення явищ, які несуть у собі відображення життя інших поколінь, не оцінимо й для моральної оцінки життєвих подій, важливе для появи в дітей відчуття особистої причетності до історії свого народу, своєї країни. Продуктивні й гуманні ідеї цих прозових жанрів фольклору об'єднують пізнавальний і

етичний аспекти засвоєння географічного матеріалу й нададуть процесу навчання нового емоційного забарвлення.

Важливу роль у стимулюванні емоційно-ціннісного ставлення до дійсності відіграють створювані ситуації емпатії (співпереживання) до пізнаваних об'єктів навколишньої дійсності.

Під емпатією розуміють не тільки здатність співпереживання іншій людині, здатність брати до уваги її почуття, здатність ідентифікувати себе з об'єктами природи, образами художнього твору, але й особливий вид пізнання, здійснюваного в процесі емоційної чи пізнавальної ідентифікації [7].

Розрізняють емоційну емпатію, яка ґрунтується на проекції й наслідуванні емоційних реакцій іншої людини, когнітивну емпатію, яка базується на процесах порівняння, аналогії й т. ін., а також предикативну емпатію, яка проявляється як здатність людини передбачати емоційні реакції іншої людини в конкретних ситуаціях [54, с. 487].

Створені вчителем ситуації емпатичного переживання сприяють виникненню в учнів співпереживання при сприйнятті реальних об'єктів природи, художнього твору чи вербальної інформації, яка, природно, виступає стимулом для формування емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

Наприклад, учням можна запропонувати скласти паспорт свого улюбленого дерева, у якому повинні бути такі пункти:

1. Назва.
2. Опис місцевості, де росте дерево.
3. Приблизна висота. Обхват ствола.
4. Форма крони (овальна, кулеподібна, яйцеподібна, розкидиста, плакуча, трикутна, пірамідальна, інша).
5. Колір кори.
6. Характеристика листя.
7. Стан дерева в момент опису (відмінний, гарний, задовільний, незадовільний).

Потім запропонувати дітям відповісти на питання:

- Як ти думаєш, який настрій у твого улюбленого дерева найчастіше?

- Чому старовинна мудрість гласить, що кожен повинен виростити дерево?
- Як ти думаєш, яким буде дерево, вирощене тобою?

У процесі виконання цього завдання складається ситуація перенесення учнями власних станів на характеризований природний об'єкт через ототожнення себе з ним, результатом подібного стану може стати симпатія, прив'язаність до цього об'єкта, що є свідченням емоційно-ціннісного ставлення до нього.

Завдяки механізму емпатії результатом сприйняття об'єкта може стати стійка внутрішня прихильність до цього об'єкта. Симпатія спонукає дитину до подальшої взаємодії з цим об'єктом, надання йому уваги, що особливо важливо при розгляді екологічних питань. Співчуття як стійка властивість (а в результаті виникнення емпатії в процесі сприйняття особисте переживання стає одночасно й співчуттям) спонукає дитину до альтруїстичної поведінки, усвідомлення цінності об'єкта, що сприймається. Тому спеціально створювані ситуації емпатичного переживання будуть стимулювати учня до аналізу своїх особистісних особливостей, емоційних реакцій щодо цього природного об'єкта.

- Уяви себе й свою родину мешканцем лісного мурашника. Які почуття ти б відчув, якщо хтось зруйнував або підпалив твій мурашник?
- Затули собі долонею рот і ніс і спробуй не дихати якнайдовше. Опиши свої почуття й відчуття. Подумай про те, що, можливо, те саме відчуває метелик, посаджений у банку.
- Як ти думаєш, чому рідину, що витікає зі стовбура дерева при руйнуванні його цілісності, називають „сльози”? Чи схожі почуття відчуває людина при пораненні?

3.4. Досвід творчої діяльності як компонент змісту географічної освіти

Досвід творчої діяльності – це надпредметний зміст географічної освіти, розумові дії різного характеру, уміння застосувати свої знання в нестандартних ситуаціях, здійснювати творчу діяльність.

Аналіз робіт, присвячених проблеми творчості (Д. Богоявленська, Л. Виготський, О. Лук, А. Матюшкин, В. Моляко, Я. Пономарьов, В. Шаронов, О. Яковлева), дозволяє визначити її загальні характеристики:

- творчість – це розумова й практична діяльність (з виявлення нових фактів, властивостей, закономірностей; деталізації, конкретизації, опрацювання нового з метою визначення принципової можливості його практичної реалізації; висунення принципово нових рішень, втілення нових ідей у життя; перетворення матеріального світу або духовної культури);
- результат творчої діяльності завжди відрізняється якісною, принциповою новизною, оригінальністю кінцевого продукту;
- результат творчості може носити суб'єктивний характер, тобто бути новим лише для його автора й не мати суспільного значення.

Про наявність досвіду творчої діяльності свідчить порівняно швидке й легке засвоєння теоретичних і практичних знань з географії, систематичність і самостійність у навчальній роботі, стійкий інтерес до певних видів діяльності, високий рівень оволодіння основними інтелектуально-практичними прийомами та здатність ефективно використовувати їх у процесі навчання.

Важливим шляхом формування в учнів досвіду творчої діяльності в процесі навчання географії буде орієнтування на розвиток інтелектуально-практичних умінь, які допоможуть розкрити значення навчальної інформації, узагальнити й виділити головне. У практиці формування географічних знань найбільш поширеними інтелектуально-практичними вміннями є аналіз, синтез, порівняння, установлення аналогій, абстрагування, класифікація, узагальнення. Учень, який володіє інтелектуально-практичними вміннями, може успішно пізнавати

реальну дійсність, формувати цілісні й наочні навчальні уявлення, прагнути до творчої діяльності.

Особливе значення в процесі навчання географії має порівняння – розумова операція, у процесі якої один об'єкт (явище, ознака) зіставляється з іншим: „Усе у світі ми пізнаємо через порівняння, і якщо б нам довелось сказати щось про предмет, який ми не змогли б ні з чим порівняти, ні від чого відрізнити (якщо б такий предмет був можливий), то ми б не змогли сказати про нього жодного слова” [43, с. 266].

Операція порівняння характеризується багатоманітністю типів і форм порівняння – від порівняльного аналізу за якоюсь однією ознакою об'єкта до таких форм порівняння, коли суб'єкт оперує багатомірними ускладненими асоціативними формами. Прикладом у цьому випадку є порівняння шарів атмосфери при формуванні уявлення про її будову. У цьому випадку відсутнє безпосереднє сприйняття. У процесі формування уявлення відбувається оперування складними асоціаціями, у результаті чого виділяються основні сутнісні характеристики кожного шару атмосфери (щільність повітря, вміст водяної пари, температура), що сприяє формуванню цілісного уявлення про досліджуваний об'єкт.

Основними формами порівняння, які використовуються в процесі навчання географії є: порівняння досліджуваних об'єктів між собою, порівняння об'єкта й наявного про нього уявлення, порівняння уявлень про об'єкти та їх поняття. Озброєння учнів певними способами порівняння наочно й вербально представлених об'єктів значно підвищує ефективність процесу засвоєння географічних знань та сприяє формуванню досвіду творчої діяльності.

Наведемо приклади завдань, спрямованих на порівняння природних об'єктів та явищ:

- Виділити істотні ознаки, що поєднують ці природні об'єкти: заплава – тераса, затока – протока, острів – материк, підземні води – озеро. Зробити висновок про причини схожості об'єктів.

- Виділити всі ознаки, за якими ці природні об'єкти відрізняються один від одного: океан – болото. Зробити висновок про причини відмінностей об'єктів.

Порівнюватися можуть об'єкти й явища як різнотипові, так і ті, що належать до одного типу. У цьому випадку потрібно разом з завданнями на порівняння пропонувати план порівняння, за яким буде здійснюватися зіставлення об'єктів та їх відношень, послідовне виділення ознак і властивостей об'єктів, визначення подібності й відмінності між ними. Наприклад:

- На підставі аналізу підручнику, додаткових літературних джерел та географічних атласів скласти порівняльну характеристику морів біля берегів Євразії: Аравійське, Баренцове, Жовте, Каспійське, Середземне, Філіппінське. Результати занести в таблицю з такими графами: географічне положення; тип моря (окраїнне, внутрішнє, міжострівне); розміри й контури; острови й півострови, заливи, проливи; основні параметри (площа, середні й максимальні глибини, температурний режим, солоність вод); рух води (течії, припливи); природні ресурси, їх господарське використання.

При формуванні знань про географічні об'єкти та явища та їх порівнянні систематично використовуються аналогії. Аналогія – це „методичний прийом установалення подібності досліджуваного явища з уже вивченим, важко помітного з легко помітним, зрозумілим” [35, с. 19]. Так, при формуванні уявлення про гейзер аналогія, що проводиться між дією цього природного об'єкта й кипінням чайника, допомагає домогтися максимальної наочності уявлення.

Приклад завдання:

- Уважно проаналізувати запропоновані закономірності, визначити зв'язок між словами в кожній наведеній парі та за аналогією дописати пропущене слово.
Чорне – Атлантичний	Жовте –
Дніпро – ріка	Ялпуг –
поверхневі води – річкові долини	підземні води –
острів – Гренландія	материк –

Важливою психологічною особливістю прояву прийомів аналогізування при формуванні географічних знань виступає наявність асоціацій. Складні асоціації, являючи собою встановлення причинно-наслідкових зв'язків, відображають найбільш важливі зв'язки між об'єктами та явищами. Завдання на асоціювання не тільки забезпечують наочність та міцність формованих географічних уявлень, а й сприяють розвитку уяви й творчого мислення учня, формуванню позитивного емоційного фону в процесі навчання. Наведемо приклади завдань:

- Про які природні об'єкти йде мова? Аргументувати свою думку.
„Морозильники планети”, „Крижані бурлаки”, „Подих океану”, „Снігова шапка планети”, „Морська ріка”, „Гуркітлива вода”, „Сині очі планети”, „Комори прісної води”.
- Які асоціації в тебе виникають, коли ти чуєш слово: всесвіт, зірка, метеор, метеорит, комета, сузір'я?

Важливим інтелектуально-практичним прийомом, необхідним для формування цілісних географічних знань виступає абстрагування. У первинних уявленнях дитини є велика кількість деталей, які не можна вважати важливими, тому формування узагальнених уявлень і понять завжди містить елемент абстрагування – „процесу розумового відволікання від конкретних прикладів, фактів, явищ від несуттєвих, другорядних ознак і уявне виділення загальних і суттєвих ознак, створення на основі останніх узагальнених понять, виявлення загальних тенденцій і закономірностей” [57, с. 12]. Абстракція готує основу для узагальнення, яке розкриває загальні властивості й відношення, що існують між досліджуваними об'єктами, дає можливість створити узагальнене уявлення про об'єкти чи явища довкілля, спираючись при цьому на необхідні й суттєві ознаки. Приклад завдання:

- Підкреслити в дужках два слова, що є найбільш істотними для слова перед дужками:
* Ріка (берег, русло, риба, човен, водний потік, твань)
* Вулкан (вогонь, лава, пожежа, кратер, руйнування).

Велике значення в пізнанні дійсності й у процесі формування географічних знань має і протилежний абстрагуванню процес конкретизації. Конкретизуючи матеріал, дитина відновлює всі суттєві ознаки й властивості об'єкта. Без конкретних прикладів, які розкривають суттєві ознаки цього класу об'єктів, неможливе створення узагальнених географічних уявлень і понять. Конкретне – це і початок, і результат сприйняття, уявлення й мислення. У процесі збагачення особистого досвіду дитини, з ростом її знань поглиблюється, збагачується й конкретизується відображений з їх допомогою зміст географічних уявлень і понять. Уміння конкретизації отримує максимальний розвиток у процесі наведення прикладів, що ілюструють засвоєні явища та закономірності, уточнюють загальні теоретичні знання, розкривають особливості практичної реалізації спеціальних умінь.

Перехід від конкретного до абстрактного та навпаки, відновлення важливих особливостей географічних об'єктів і явищ відбувається в процесі узагальнення засвоєного матеріалу – „форми відображення спільних ознак і якостей явищ дійсності” [54, с. 240].

Визначаючи загальне в об'єктах чи явищах, дитина починає систематизувати або класифікувати їх, тобто уявно розподіляти їх на види, групи, підгрупи на основі подібності чи відмінності. За основу будь-якого узагальнення можуть братися різні ознаки подібних об'єктів. Але особливе значення в процесі формування географічних знань має узагальнення, яке спирається на виділення не тільки спільних, але й основних ознак, які характеризують сутність об'єктів і явищ, чіткому відображенні їх складників і зв'язків між ними.

Узагальнення можуть бути:

1. *Первинні* – сприйняття й усвідомлення навчального матеріалу (• Проаналізувати в атласі карту ґрунтів, зробити висновки про закономірності їх поширення на території України).
2. *Локальні* – розкриття причинно-наслідкових зв'язків об'єктів і явищ (• Чому на півострові Каліфорнія, з усіх боків оточеному водою, розташовується зона пустель?).

3. *Міжпонятійні* – встановлення загальних і суттєвих ознак і властивостей понять, об'єднання цих понять у систему, розкриття відношень у цій системі (• На базі порівняння різних видів транспорту, зробити висновки щодо доцільності використання кожного з них на території України).
4. *Підсумкові* – висвітлення відношень між різними системами понять (• Висвітлити можливості інноваційного розвитку твоєї області в найближчій перспективі).

Широкі можливості в формуванні досвіду творчої діяльності надає включення учнів у мистецько-творчу діяльність. Реалізація дитячих образів у тому чи іншому матеріалі є процесом художньої творчості. З точки зору науковців: „Щоб виразити сутність у явищі, недостатньо лише зобразити явище документально, необхідно вловити головний момент збігу сутності і явища, причому зобразити це навіть тоді, коли емпірично цей збіг не спостерігається” [14, с. 53].

У процесі систематичного використання мистецько-творчої діяльності відмінною рисою зорового сприйняття є сприйняття передусім тих особливостей і закономірностей зображуваних об'єктів, які є основними у створенні знань про об'єкт, що вивчається. Зображальність тією чи іншою мірою розкриває об'єктивні, важливі якості відображуваної дійсності. У звичайній практиці завдання сприйняття зводиться до упізнавання об'єкта, визначення його модальних характеристик, локалізації в просторі окремих ознак. Труднощі виникають при сприйнятті індивідуальних характеристик об'єкта. Тільки у процесі зображальної діяльності зорове сприйняття предмета: форми, кольору, положення значно активізується, розвиваючи й проявляючи всі свої можливості.

Зображальним зоровим об'єктом може стати будь-яке примітне явище об'єктивної дійсності. Наприклад, учням можна запропонувати зобразити ландшафт, який несе в собі важливі риси природи тієї чи іншої місцевості. Велику користь приносить малювання за пам'яттю й за уявленням, якщо попередньо проводяться спеціальні спостереження зображуваного об'єкта протягом якогось часу (1 – 5 хвилин).

Корисно також малюнок порівнювати з натурою, яка сприяє уточненню й коректуванню наявного уявлення.

На жаль, в умовах проведення шкільних занять не завжди формується установка на творчість, що зумовлено спрямованістю діяльності педагога на відпрацювання інтелектуальних та спеціальних умінь і навичок школярів, а це, у свою чергу, негативно впливає на процес формування компонентів змісту географічної освіти.

У процесі створення освітніх ситуацій, у яких навмисне відбувається включення учнів у творчість, можна пропонувати школярам завдання, у яких змодельовані елементи мистецько-творчої діяльності, які дають можливість більш ефективно формувати знання про навколишню дійсність і стимулювати емоційно-ціннісне ставлення до неї:

- Скласти ескіз обкладинки книги „Океан і людина”. Підібрати епіграф для цієї книги.
- Намалювати картину „Осінь”. Зобразити найбільш важливі ознаки осені. Передати в малюнку свій настрій і ставлення до осені (Інтегроване завдання).

Аналізуючи ситуації такого типу, можна зробити висновок про те, що в процесі спеціально організованої мистецько-творчої діяльності відбувається мислення реальними наочними уявленнями, що підтверджується створеними дітьми художніми образами об'єктів чи явищ навколишньої дійсності, які в більшості своїй, з одного боку, відображають основні характеристики й властивості зображуваних об'єктів, а з іншого – викликають у них відповідну емоційно-чуттєву реакцію, що, безперечно, сприяє засвоєнню матеріалу й стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

3.5. Покурсова структура шкільної географії

Географія, як навчальний предмет, входить до складу базового компоненту шкільної освіти. Первинні географічні знання та уміння (уявлення й окремі поняття про об'єкти та явища природи, їхні сезонні зміни, початкові знання про зв'язки, залежності й закономірності природних компонентів, практичні вміння виконувати спостереження, здійснювати пізнавальні й

дослідницькі дії, виявляти залежності, установлювати, пояснювати й моделювати причинно-наслідкові зв'язки на місцевих прикладах живої й неживої природи, робити самостійні висновки, моделювати стандарти поведінки в природі) учні отримують у початковій школі при вивченні інтегрованого предмету „Я і Україна”. Основна мета цього курсу – показати учням нерозривний зв'язок природи, людини й його господарської діяльності, стимулювати емоційно-ціннісне відношення до навколишньої дійсності.

Пропедевтичним курсом вивчення географії є інтегрований курс „Природознавство”, який вивчається школярами в 5 – 6 класах загальноосвітньої школи (35 годин на рік, 1 година на тиждень). Зміст курсу містить сукупність початкових понять географії, біології, хімії, фізики, астрономії, засвоєння яких сприяє формуванню в свідомості учнів цілісного уявлення про природу, місця людини в ній і забезпечує підготовку учнів до предметного вивчення природничих наук в основній школі.

Пропедевтичним курсом вивчення географії є також інтегрований курс „Рідний край”, вивчення якого школярами можливе за рахунок варіативного компоненту навчального плану в 5 класі (35 годин, 1 година на тиждень). Цей курс дає початкові знання про природу, населення, культурний розвиток і господарство своєї місцевості, та є основою українознавчого підходу до навчання, дійовим засобом національного та патріотичного виховання учнів.

Сучасна покурсова структура шкільної географії дозволяє найгрунтовніше відобразити основи сучасних фізико- і економіко-географічних наук. Вона представлена:

- 6 клас – „Загальна географія” (70 годин, 2 години на тиждень)
- 7 клас – „ Географія материків і океанів” (70 годин, 2 години на тиждень)
- 8 клас – „ Фізична географія України” (52 години, 1,5 години на тиждень)
- 9 клас – „Економічна географія України” (52 години, 1,5 години на тиждень)

- 10 клас – „Соціально-економічна географія світу” (52 години, 1,5 години на тиждень).

У 10 і 11 класах у структурі профільного навчання для посилення окремих профілів пропонуються додатково різноманітні географічні елективні курси (курси за вибором): для філологічного – „Країнознавство”, „Географія культури світу”; для суспільно-гуманітарного – „Країнознавство”, „Географія населення з основами демографії”, „Політична географія”; для фізико-математичного й технологічного – „Конструктивна географія”; для хіміко-біологічного та екологічного – „Геоєкологія”, „Взаємодія суспільства й природи”; для медичного – „Медична географія”; для спортивного – „Рекреаційна географія”, „Туристське країнознавство”. У природничому профілі посилення географічної складової здійснюється за рахунок викладання курсів: „Глобальна географія”, „Геоєкологія”, „Загальна географія”, „Країнознавство”, „Туристське краєзнавство”.

Кожен з профілів передбачає вивчення географії на одному із трьох рівнів:

- *Рівень стандарту* – обов’язковий мінімум змісту предмета „Географія”. Не передбачає подальшого його вивчення. Використовується той географічний матеріал, який необхідний для популяризації змісту елективних курсів. На цьому рівні вивчається „Соціально-економічна географія світу” у 10 класі (1,5 години на тиждень).

- *Академічний рівень* – це обсяг змісту, достатній для подальшого вивчення елективних курсів з географічним змістом, які є профільними. На цьому рівні навчальна програма передбачає вивчення наскрізного для 10 – 11 класів курсу „Соціально-економічної географії світу” протягом 2-х років (у 10 класі – 1,5 години на тиждень, в 11 класі – 1 година на тиждень) – для економічного, екологічного, спортивного, агрохімічного та універсального профілю.

- *Рівень профільної підготовки* – передбачає поглиблений зміст предмету й орієнтацію на майбутню професію й поглиблене вивчення географії за рахунок елективних курсів.

Питання і завдання для самоконтролю

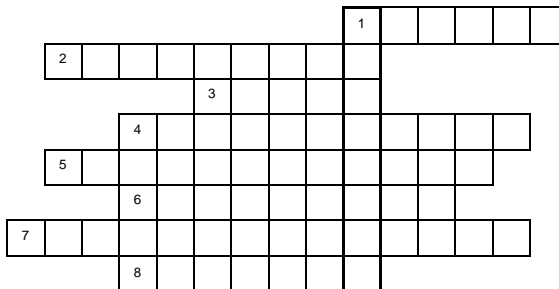

1. Назвати компоненти змісту шкільного курсу географії.
2. У чому полягає відмінність географічного уявлення від поняття? Яке значення має формування географічних уявлень у процесі навчання географії?
3. Скласти схему „Види географічних понять” з наведенням конкретних прикладів.
4. Назвати основні критерії засвоєння знань учнями.
5. Навести приклади загальнонавчальних і спеціальних географічних умінь і навичок.
6. Дати характеристику досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності, як компоненту змісту шкільної географічної освіти. Назвати прийоми формування досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності в процесі навчання географії. Відповідь підкріпити конкретними прикладами.
7. Схарактеризувати особливості досвіду творчої діяльності, як компоненту змісту шкільної географічної освіти. Назвати прийоми його формування в процесі навчання географії. Відповідь підкріпити конкретними прикладами.
8. Заповнити таблицю „Покурсова структура шкільної географії”

Назва курсу	Клас, в якому вивчається	Загальна кількість годин	Кількість годин на тиждень
-------------	--------------------------	--------------------------	----------------------------

9. Вирішити кроссворд „Компоненти змісту шкільного курсу географії”

Кросворд „Компоненти змісту шкільного курсу географії”

Ключове слово: наочний образ об'єкта чи явища, що виникає в свідомості людини без його безпосереднього сприйняття й виступає як елемент знань про навколишню дійсність.

По горизонталі:

1. Здатність виконувати складну комплексну дію.
2. Складний компонент навчально-пізнавального процесу, спрямований на розкриття сутності об'єктів і явищ навколишньої діяльності.
3. Сукупність умов, спонукаючих навчально-пізнавальну діяльність учнів.
4. Компонент навчально-пізнавального процесу, який здійснюється шляхом повторення нового матеріалу в різних варіантах.
5. Компонент навчально-пізнавального процесу, який забезпечує виділення загальних ознак і властивостей об'єктів та явищ навколишньої діяльності.
6. Навчально-пізнавальна діяльність учнів, спрямована на свідоме й міцне оволодіння системою знань.
7. Елемент змісту географічної освіти, який означає упорядкованість подій, регулярність зв'язку між природними об'єктами чи явищами.
8. Елемент змісту географічної освіти, основна форма знань, яка відображає суттєві ознаки й відношення об'єктів і явищ.

10. Відповісти на тестові питання:

1. Компонентами змісту шкільної географії є:
  - а) знання
  - б) досвід творчої діяльності
  - в) досвід емоційно-ціннісного відношення до світу
  - г) уміння
  - д) навички
  - є) фахова підготовка
  - ж) культура особистості

2. Компонент складного уміння, основною ознакою якого є автоматизм його виконання:

- а) операція
- б) дія
- в) уявлення
- г) навик

3. До географічних умінь і навичок належать:

- а) уміння працювати зі статистичним матеріалом
- б) уміння читати карту
- в) уміння вести спостереження за погодою
- г) навик читати
- д) навик писати
- е) уміння робити схематичні рисунки на місцевості
- ж) уміння виділяти головні й другорядні ознаки об'єкту

4. До загальнонавчальних умінь і навичок належать:

- а) уміння працювати зі статистичним матеріалом
- б) уміння читати карту
- в) уміння вести спостереження за погодою
- г) навик читати
- д) навик писати
- е) уміння робити схематичні рисунки на місцевості
- ж) уміння виділяти головні й другорядні ознаки об'єкту

5. Який компонент змісту шкільної географічної освіти передбачає наявність здатності емоційно реагувати, тонко відчувати, розуміти красу й правильно оцінювати суттєві ознаки й відношення об'єктів та явищ навколишньої дійсності, бажання гармонізувати свої відносини з навколишнім середовищем?

- а) досвід творчої діяльності
- б) досвід емоційно-ціннісного відношення до навколишнього світу
- в) уміння і навички
- г) знання

6. Формування якого компоненту змісту шкільної географічної освіти відбувається шляхом використання в процесі навчання системи завдань, що вимагають від учнів висловлювання власної думки, прийняття рішень, аргументацій своєї точки зору:

- а) досвід творчої діяльності
- б) досвід емоційно-ціннісного відношення до навколишнього світу
- в) уміння й навички
- г) знання

7. Указати правильну послідовність етапів процесу засвоєння географічних знань:

- а) застосування знань на практиці, розуміння отриманої інформації, сприйняття інформації, закріплення знань у пам'яті
- б) розуміння отриманої інформації, сприйняття інформації, застосування знань на практиці, закріплення знань у пам'яті
- в) сприйняття інформації, розуміння отриманої інформації, закріплення знань у пам'яті, застосування знань на практиці
- г) сприйняття інформації, розуміння отриманої інформації, застосування знань на практиці, закріплення знань у пам'яті

8. Привести у відповідність елементи географічних знань:

а) факти	
б) уявлення	1. Емпіричні знання
в) поняття	2. Теоретичні знання
г) географічна номенклатура	
д) причинно-наслідкові зв'язки	

9. Привести у відповідність загальні та одиничні поняття та їх приклади

а) мінерали	1. Загальні поняття
б) топографічна карта	2. Одиничні поняття
в) ріка Амазонка	
г) сільське господарство	
д) туман	
є) науково-технічна революція	
ж) Донецький кряж	

10. Привести у відповідність абстрактні та конкретні поняття та їх приклади:

а) розселення населення	1. Абстрактні поняття

- б) клімат України
- в) місто
- г) атмосферні опади
- д) озеро
- є) широтна зональність
- ж) урбанізація

2. Конкретні поняття

IV. Процес навчання географії в школі

4.1. Цілі навчання географії

Шкільна географія виступає унікальною складовою системи вітчизняного загальної середньої освіти, зміст якої одночасно охоплює окремі аспекти як природно-наукового, так і гуманітарно-суспільного знання, що дозволяє сформувати в учнів цілісне сприйняття світу не у вигляді набору відокремлених природних і суспільних компонентів, а у вигляді взаємопов'язаної ієрархії цілісних природно-суспільних систем. Важливою характеристикою географії є особливий метод пізнання – територіальний підхід, спрямований на розкриття територіальних особливостей природних, екологічних, соціально-економічних, геополітичних процесів, що протікають у географічному просторі.

Цілі навчання географії обумовлені загальною метою, що на певний період часу висувається перед школою суспільством. Вона знаходить своє віддзеркалення в державних документах, а потім конкретизується в навчальних програмах, підручниках, методичних матеріалах для вчителів, дидактичних матеріалах для учнів. Цілі навчання конкретизуються за допомогою завдань, які визначають основні вимоги до організації навчально-виховного процесу з географії.

Сучасну практику вітчизняної загальноосвітньої школи пов'язують із новою освітньою парадигмою, у рамках якої розвиваються принципи гуманізації та гуманітаризації процесу навчання географії, що визначають за необхідне всебічний розвиток особистості школяра. Виходячи з цього, усе розмаїття цілей шкільної географії доцільно об'єднати в три групи – освітні, розвиваючі та виховні.

Освітні цілі навчання географії передбачають:

- оволодіння учнями певною системою знань (складової наукової картини світу) про різноманіття сучасного географічного простору, розвиток природи, розміщення населення і господарства, особливості й проблеми взаємодії суспільства й природи, значення охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування тощо;

- формування загальних (інтелектуально-практичних) та спеціальних географічних (предметних) умінь на основі засвоєних географічних знань;
- засвоєння учнями знань про спеціальні методи дослідження природи, а також умінь і навичок, що є необхідними для практичної й пізнавальної діяльності дитини, її безпечної та екологічно доцільної поведінки в навколишньому середовищі;
- вироблення в школярів розуміння суспільної потреби в географічних ЗУН, а також формування в них ставлення до географії як можливої області майбутньої практичної діяльності.

Розвиваючі цілі навчання географії спрямовані на:

- когнітивний розвиток учнів (розвиток сприйняття, пам'яті, уяви, мислення тощо);
- формування творчої індивідуальності школярів, розвиток їх творчих здібностей, орієнтування учнів на творче пізнання довкілля;
- створення умов для інтелектуального, морального й емоційного самовираження особистості кожної дитини;
- розвиток спроможностей учнів у самоосвіті й саморозвитку;
- орієнтування школярів на творче застосування географічних знань, умінь і навичок у різних сферах життєдіяльності.

Виховні цілі навчання географії передбачають:

- формування та розвиток патріотичних, моральних, трудових, естетичних, екологічних та інших якостей особистості школярів;
- формування в учнів позитивної Я-концепції комунікативних і організаторських здібностей, умінь самоорганізації і саморегулювання своєї навчально-пізнавальної діяльності;
- підготовку школярів до вибору професії та подальшої освіти.

Гуманізація сучасної освіти, а саме посилення уваги до розв'язання проблеми подолання суперечностей між

безпристрасним інформаційно-словесним способом освіти й необхідністю всебічного розвитку особистості, визначає за необхідне максимально реалізовувати можливості шкільної географії у створенні в учнів системи поглядів, принципів, норм поведінки по відношенню до навколишнього середовища; розвитку особистісної установки кожної дитини на дбайливе ставлення до рідної землі; формуванні в учнів соціальної позиції свідомого члена суспільства: „я – мешканець”, „я – працівник”, „я – дослідник”; забезпеченні розуміння школярами буття трьох самостійних складових –природи, людини, суспільства й необхідності гармонізації відносин між ними.

4.2. Принципи навчання географії

Початковими положеннями, вимогами, що визначають зміст, організаційні форми, методи здійснення й засоби навчального процесу з географії є принципи навчання, реалізація яких забезпечує його ефективність.

Грунтуючись на загальних дидактичних принципах (К. Ушинський, Ю. Бабанський, Б. Коротяєв, В. Онищук, І. Підласий, В. Сластьонін, В. Ягупов та ін.) та урахуваючи специфіку процесу навчання географії, вважаємо за доцільне представити детальну характеристику принципів, реалізація яких має основоположне значення для забезпечення ефективності процесу навчання географії в школі на сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти.

Усі принципи навчання географії взаємопов'язані, тому вони можуть бути представлені як система, що складається з **змістовних** і **процесуальних** (організаційно-методичних) принципів.

Змістовні принципи навчання географії відбивають закономірності, які пов'язані з відбором змісту освіти та її вдосконаленням. До них відносяться принципи: *науковості, принцип безперервності й наступності географічної освіти, принцип єдності теорії та практики, принцип комплексності, принцип виховного характеру навчання географії.*

Принцип науковості виявляється в закономірному зв'язку між змістом географічної науки й навчальним предметом географія. Вимагає, щоб зміст географічної освіти, зафіксований

в навчальних програмах та підручниках, містив основні наукові факти, поняття, закони й закономірності географічної науки відповідно до вікових особливостей дітей. Принцип науковості реалізується шляхом:

- скрупульозного виконання в ході навчання географії вимог навчальних програм;
- систематизації, теоретичного узагальнення й наукового обґрунтування фактичних даних отриманих учнями унаслідок спостережень, дослідницької роботи;
- упровадження в навчання елементів проблемності, навчання учнів умінню вести наукову дискусію, доводити свою точку зору, раціонально використовувати наукову літературу;
- використання додаткового матеріалу, що містить відомості про сучасні досягнення й перспективи розвитку географічної науки.

Принцип безперервності й наступності географічної освіти полягає в досягненні її цілісності, перетворенні навчання географії в процес, що триває впродовж усього життя дитини й зумовлений необхідністю побудови системи знань про навколишній світ. Реалізація принципу сприяє поглибленню й конкретизації теоретичних географічних знань, базуванню нових знань, умінь і навичок на раніше засвоєних, що досягається завдяки:

- цілеспрямованому плануванню навчальної роботи школярів;
- організації навчальної діяльності з урахуванням логіки пізнання навколишньої дійсності;
- реалізації внутрішньопродметних зв'язків.

Принцип єдності теорії та практики вимагає використання набутих школярами географічних знань, умінь і навичок у процесі навчання, повсякденному житті, суспільно-корисній та професійній діяльності. Реалізація принципу передбачає:

- підвищення практичної і прикладної спрямованості змісту географічної освіти і, як наслідок, формування функціональної грамотності учнів;

- активне виконання теоретичної та практичної складової навчальних програм з географії;
- включення учнів у різні види практично-предметної діяльності;
- орієнтацію учнів на дослідну, суспільно корисну діяльність за умов її інтеграції з наукою і місцевим виробництвом;
- вирішення в процесі навчання реальних проблемних ситуацій, пов'язаних з життям учнів.

Принцип комплексності полягає в сукупному використанні й логічному підпорядкуванні в процесі вивчення шкільної географії теоретичних знань і окремих методів дослідження різних природничих наук. Забезпечується шляхом активної реалізації міжпредметних зв'язків в навчальному процесі з географії.

Принцип виховного характеру навчання географії спрямований на виховання активного члена суспільства, свідомого громадянина, гуманіста, який володіє технологією прийняття глибоко обґрунтованих рішень, вільного вибору дій у різних сферах життя. Принцип виражає вимогу організації процесу навчання географії з метою забезпечення формування наукового світогляду учнів, суспільно-значимих мотивів та норм поведінки, емоційно-ціннісної сфери, що забезпечить гармонізацію стосунків особистості з навколишнім середовищем, сприятиме підготовці школярів до участі в житті країни з урахуванням національних традицій та ідеалів. Реалізації принципу виховного характеру навчання географії сприяє:

- чітке визначення та планомірне здійснення виховної цілі обраної форми організації навчання;
- посилення виховного потенціалу уроку географії.

Процесуальні принципи регламентують організацію і визначають методичні особливості процесу навчання географії. До них відносяться: *принцип гуманістичності навчання географії, принцип самостійності й активності учнів, принцип доступності, принцип наочності, принцип оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм*

навчання географії.

Принцип гуманістичності навчання географії обумовлює пріоритетну постановку завдань самореалізації особистості учня, створює умови для задоволення освітніх потреб школярів, розкриття їхніх творчих здібностей, професійного самовизначення, розвитку високих громадянських, моральних, інтелектуальних якостей дітей, які забезпечували б їм соціальну захищеність, безпечно і комфортно існування. Реалізація принципу передбачає створення сприятливих умов для саморозвитку й самовдосконалення особистості учнів шляхом:

- запровадження географічних знань у загальнокультурний контекст життя особистості, з метою розвитку в учнів самосвідомості та формування основ історико-глобалістських уявлень;
- формування мотивації навчання географії, розвиток емоційно-особистісного ставлення учнів до географії як складової частини культури людини;
- застосування й поєднання різноманітних активних форм і методів навчальної діяльності, які підвищують пізнавальну активність учнів, збуджують інтерес до загальнонаукових і професійних знань, озброюють учнів прийомами навчальної діяльності, розвивають творчі здібності, сприяють формуванню основних життєвих настанов;
- використання інтерактивних форм навчання, сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Принцип самостійності й активності учнів у процесі навчання географії припускає оволодіння учнями вміннями самостійно застосовувати знання з географії та шукати нові в процесі пізнання довкілля, спираючись на набуті знання й уміння. Реалізація принципу можлива за умови:

- перенесення акценту з репродуктивних форм навчальної діяльності на самостійні, пошуково-дослідницькі види роботи, аналітичну діяльність і, у зв'язку з цим, формування в школярів аналітичних здібностей, ключових і предметних компетентностей;

- впровадження в процес навчання географії сучасних педагогічних технологій;
- залучення учнів до самоосвіти й самовиховання.

Принцип доступності вимагає, щоб навчання будувалося на рівні реальних навчальних можливостей учнів. Забезпечується шляхом:

- поступового розширення обсягу та збільшення складності навчального географічного матеріалу з урахуванням рівня пізнавальних можливостей учнів певного віку;
- урахування вчителем у процесі навчання географії загального розвитку, пізнавальних можливостей, рівня підготовки та індивідуальних особливостей учнів шляхом оптимального добору методів і засобів навчання, які забезпечать ефективність засвоєння учнями певного класу навчального матеріалу в визначені програмою терміни;
- диференціації та індивідуалізації навчання, формування індивідуальних освітніх траєкторій учнів у системі профільного навчання.

Принцип наочності виходить із сутності процесу сприйняття, осмислення й узагальнення учнями досліджуваного матеріалу. Наочність забезпечує зв'язок сприйняття одиничного (конкретного) об'єкта й абстрактного мислення. Принцип обумовлює необхідність використання наочності як основи засвоєння емпіричних або теоретичних знань з географії. У процесі навчання географії принцип реалізується за допомогою:

- використання різних видів наочності;
- включення учнів у виконання завдань, спрямованих на розвиток сенсорної сприйнятливості учнів;
- використання різних форм організації навчальної роботи учнів на місцевості.

Принцип оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм навчання географії реалізується завдяки врахуванню інтелектуального, психічного, духовного, фізичного рівнів розвитку учнів, стимулюванні їхньої пізнавальної активності шляхом диференціації змісту,

форм і методів навчання та їх раціонального використання в навчально-виховному процесі з географії.

За умови докорінних перетворень освітнього простору основоположного значення для ефективної організації процесу навчання географії на сучасному етапі розвитку вітчизняної школи набувають принципи:

1. Національної спрямованості навчально-виховного процесу з географії передбачає формування в учнів засобами шкільної географії національної свідомості, почуття любові до рідної землі, прищеплення шанобливого ставлення до національних традицій і звичаїв українського народу щодо вшанування й збереження природи, підтримання важливих рис української нації – чуйності, працелюбності та милосердя, що має знайти своє вираження в широкому й активному залученні в процес навчання здобутків усної народної творчості (прислів'їв, приказок, прикмет, загадок про природні об'єкти та явища), елементів календарної обрядовості, землеробської культури, використанні народних традицій поведінки в природі, шанобливого ставлення до неї.

2. Краєзнавчий принцип навчання географії висуває за необхідне формування в учнів знань про рідний край, його унікальність і своєрідність; вироблення в школярів умінь і навичок польових досліджень, умінь користуватися різноманітними джерелами інформації про рідний край, формувати власну думку та критичне ставлення до інформації; розвиток особистісної установки учнів на встановлення гармонійних стосунків з місцевою природою на основі системи поглядів, норм поведінки щодо неї як унікальної частини природи Землі; виховання особистості, яка усвідомлює власну відповідальність перед суспільством за збереження природи рідної місцевості. Реалізація краєзнавчого принципу в навчально-виховному процесі з географії сприяє внутрішньопредметній і міжпредметній координації й інтеграції знань, розвитку просторового мислення учнів, розумінню ними ролі краєзнавчих знань у забезпеченні раціонального використання природно-ресурсного потенціалу свого краю, вирішенні економічних і соціальних проблем. Краєзнавчий принцип навчання географії реалізується шляхом: активного

використання форм і методів краєзнавчої роботи; встановлення зв'язку між змістом будь-якого курсу географії й тими знаннями, які отримують учні в результаті безпосереднього дослідження рідного краю; конкретизації загальних теоретичних положень прикладами природи, господарства своєї місцевості; узагальнення результатів дослідження свого краю.

3. Екологічний принцип навчання географії передбачає забезпечення розуміння учнями єдності, неподільності й цінності довкілля, необхідності оптимізації процесів взаємодії людського суспільства з природою, виявлення в процесі навчання результатів використання людиною природних умов і ресурсів, формування відповідального ставлення до навколишнього середовища. Здійснюється шляхом: ознайомлення школярів з екологічними проблемами всієї земної кулі, окремих материків, країн і регіонів, а також виявлення й аналізу причин цих проблем та визначення можливих шляхів їх подолання; ознайомлення школярів з методами та прийомами сучасних екологічних досліджень, залучення учнів до безпосередньої діяльності з вивчення, дослідження та охорони довкілля.

4. Економічний принцип припускає створення в процесі навчання географії можливостей для формування наукових і практичних економічних знань, навичок поведінки, емоційно-цілісного ставлення до світу, що забезпечують здатність до творчого вирішення життєво важливих проблем; оволодіння вміннями отримувати й критично осмислювати економічну інформацію, аналізувати, систематизувати отримані дані; підходити до подій суспільного та політичного життя з економічної точки зору; освоєння способів пізнавальної, комунікативної, практичної діяльності, необхідних для участі в економічному житті суспільства й держави. Економічний принцип реалізується шляхом: розкриття особливостей динаміки та тенденцій розвитку економіки в сучасних умовах; визначення місця й ролі географії в сучасному економічному житті; висвітлення останніх практичних напрацювань в області географії; застосування отриманих географічних знань для визначення економічно раціональної поведінки в конкретних

ситуаціях; рішення пізнавальних і практичних завдань, що відображають типові економічні ситуації.

Перелічені принципи є системою особливих вимог до організації навчання географії в школі, які відображають сутнісні характеристики цього процесу. Єдністю використання цілісної системи принципів організації навчання географії забезпечується зв'язок між цілями цього процесу та його результативністю.

4.3. Планування процесу навчання географії

Планування є обов'язковим компонентом роботи вчителя географії й важливою умовою ефективності навчання. Завдяки плануванню досягається правильна організація навчального процесу, здійснюється облік вимог програм, стає можливим раціональне використання підручників.

Планування – це свідомо й цілеспрямована діяльність учителя з постановки цілей і завдань навчально-виховного процесу з географії, виявлення ресурсів для їх досягнення (оптимальний добір форм, методів і засобів навчання), проектування програми дій учителя й учнів, прогнозування результатів навчання, визначення видів контролю та оцінки навчальних досягнень школярів.

Види планування вчителя географії:

1. Календарно-тематичне (річне) планування – сукупність дій з розподілу тем навчальної програми певного курсу географії за часом (протягом навчального року). Складання календарно-тематичного плану вимагає наступних дій учителя:

1. Фундаментальний аналіз навчальної програми з певного курсу географії.
2. Порівняння змісту положень програми за окремими темами з відповідними главами та параграфами підручника.
3. Опрацювання балансу часу, необхідного для засвоєння матеріалу теми (розділу) навчальної програми.
4. Розподілення матеріалу кожної теми на окремі уроки відповідно до кількості годин, виділених у програмі на засвоєння даної теми, з забезпеченням логіки

навчального процесу протягом вивчення. При розподілі навчального матеріалу вчитель повинен враховувати наявність резервних годин у програмі кожного курсу.

5. Визначення тем практичних робіт, проведення методичної обробки їх матеріалу (розділення на логічні смислові частини, розподілення завдань практичної роботи на окремі уроки або виділення для її проведення окремого уроку.
6. Визначення дати проведення кожного уроку з урахуванням дат початку й кінця семестрів навчання, канікул, шкільного розкладу.
7. Визначення змісту та обсягу домашнього завдання за кожним уроком теми навчальної програми.

Для оформлення календарно-тематичного плану можна використовувати наступну таблицю:

№ п/п	Тема	Дата	Практичні роботи	Домашнє завдання	Примітки

При складанні календарно-тематичного плану вчитель повинен взяти до уваги:

- програму з географії для середньої школи в цілому й програму курсу даного року навчання для конкретизації внутрішньопредметних звязків;
- підготовку учнів з географії, а також загальний рівень їх здатності до навчання та вікові особливості школярів;
- перспективи роботи (як на кожному з наступних уроків, так і в наступному навчальному році).

2. Поурочне планування – це складання плану конкретного уроку географії. Здійснюється на основі аналізу календарно-тематичного плану. Упорядкування поурочного плану вимагає наступних дій учителя:

1. Визначення за календарно-тематичним планом теми уроку.
2. З'ясування ролі та місця уроку в засвоєнні теми навчальної програми з метою визначення його конкретних цілей та завдань.
3. Аналіз навчальної програми з метою з'ясування обсягу навчального матеріалу за темою уроку, кінцевих

навчальних результатів та уточнення наявних знань, умінь і навичок учнів, які потрібно актуалізувати, щоб забезпечити свідоме оволодіння навчальним матеріалом.

4. Формулювання основної дидактичної мети уроку, планування розвиваючого й виховного впливу уроку.
5. Вибір типу уроку за дидактичною (освітньою) метою, аналіз структури уроку, можливостей її реалізації в часі.
6. Визначення методики роботи на уроці:
  - оптимальний добір засобів, методів і прийомів навчання, послідовності їх використання;
  - конкретизація внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків та можливостей їх реалізації на уроці;
  - розробка системи завдань і способів їх виконання;
  - з'ясування шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання;
  - визначення видів та форм поточного контролю та обліку засвоєння навчального матеріалу на уроці;
  - складання рекомендацій щодо виконання домашнього завдання.

При складанні поурочного плану вчитель повинен урахувати:

- обсяг і способи розвитку окремих положень навчальної програми з географії у відповідних розділах і параграфах підручника;
- типи й обсяг наявних у школі засобів навчання з географії;
- умови роботи в певному класі (ступінь успішності учнів у навчанні, їх можливості працювати на тому чи іншому рівні самостійності).

Виділені види планування навчально-виховної роботи з географії та їх кінцеві результати, представлені у формі планів, дозволяють здійснити дозування навчального матеріалу та його розподілення в хронологічній послідовності, визначити необхідну сукупність географічних знань, умінь та навичок у їх послідовності та розвитку, передбачити й урахувати результати навчальної роботи. Чітке планування надає можливість через перевірку й оцінку результатів навчання визначити можливості

ліквідації або принаймні скорочення недоліків, виявлених у навчально-виховному процесі.

Питання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягають цілі навчання географії? Розкрити на конкретних прикладах освітнє, розвиваюче й виховне значення процесу навчання географії.

2. Заповнити таблицю „Принципи навчання географії”:

Принцип навчання географії	Сутність принципу	Приклади реалізації принципу в процесі навчання географії
----------------------------	-------------------	---

3. Висвітлити роль планування в процесі навчання географії.

4. Схарактеризувати види планування навчальної роботи з географії.

5. Відповісти на тестові питання:

1. Вихідні положення, які визначають різні сторони навчання, називають:

а) методи	в) форми
б) засоби	г) принципи

2. Принцип навчання географії, який вимагає включення в зміст навчання науково-достовірних фактів і знань, що відповідають сучасному рівню розвитку географічної науки та віковим особливостям школярів:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) красзнавчий принцип
- г) принцип звязку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

3. Принцип навчання географії, який вимагає, щоб навчання базувалося або опосередковано зпиралося на відчуття учнів при сприйнятті ними реально існуючого світу:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) красзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

4. Принцип навчання географії, який вимагає, щоб формування географічної картини світу зпиралося на знання природи та господарської діяльності населення своєї місцевості:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) красзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

5. Принцип навчання географії, який припускає створення можливостей для формування елементів економічних знань та вмінь:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) красзнавчий принцип

- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

6. Принцип навчання географії, який вимагає розуміння учнями значення географічних знань, умінь і навичок у житті, умілого їх використання для рішення практичних завдань:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) краєзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

8. Принцип навчання географії, який відбиває необхідність побудови навчання в логічній послідовності таким чином, щоб нові знання спиралися на раніше засвоєні та самі, у свою чергу, ставали фундаментом для засвоєння наступних знань:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) краєзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання

- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

9. Принцип навчання географії, який здійснюється шляхом виявлення результатів використання людиною природних умов і ресурсів, необхідності дбайливого відношення до їх запасів, вироблення відповідального відношення до природи:

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) краєзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності та послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності та активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

10. Принцип навчання реалізація якого відбувається шляхом вивчення індивідуальних особливостей кожного учня та їх урахування при організації процесу навчання географії?

- а) принцип наочності
- б) екологічний принцип
- в) краєзнавчий принцип
- г) принцип зв'язку теорії з практикою
- д) економічний принцип
- є) принцип науковості
- ж) принцип систематичності і послідовності
- з) принцип ситуативності навчання
- к) принцип освітньої рефлексії
- л) принцип самостійності і активності учнів
- м) принцип доступності навчання
- н) принцип індивідуального підходу до учнів

V. Засоби навчання географії.

5.1. Класифікація засобів навчання географії

Джерела знань, що використовуються в навчальному процесі з метою формування в учнів компонентів змісту географічної освіти, стають **засобами навчання географії**. У навчально-виховному процесі з географії вони сприяють формуванню теоретичних знань, практичних умінь і навичок учнів, забезпечують наочність навчання, позитивно впливають на розвиток пізнавальних здібностей і формування географічного мислення школярів. Значення засобів навчання географії в значній мірі зумовлено їх змістом і дидактичними функціями.

У методиці викладання географії здійснювалося багато спроб класифікувати засоби навчання географії за різними ознаками. Узагальнюючи класифікації Ю. Баришевої, В. Голова, В. Коринської та ін. представимо **класифікацію засобів навчання за способом зображення й відображення географічних об'єктів:**

1. Натуральні об'єкти:

- природні об'єкти та предмети господарської діяльності людини, що вивчаються в класі: колекції, гербарії;
- природні й господарські об'єкти в їх природному середовищі, що вивчаються на екскурсіях: рослинність, ґрунти, промислові та сільськогосподарські підприємства, продукція їх виробництва.

2. Відтворення натуральних географічних об'єктів:

- об'ємні реальні зображення природних і господарських об'єктів: муляжі, макети, моделі;
- плоскі реальні зображення природи, суспільних і економічних процесів, окремих явищ, об'єктів і їх частин: настінні картини, портрети, репродукції художніх картин, фотографії, пояснювальні педагогічні малюнки;
- екранно-звукові посібники: відеофільми та відеофрагменти, слайди (діапозитиви).

3. Опис об'єктів і явищ символами:

- вербальні засоби (підручники, зошити на друкарській основі, довідники, текстові таблиці);
- картографічні засоби (настінні, настільні й контурні карти, атласи, картосхеми);
- графічні схематичні засоби (схеми структурні, класифікаційні, зв'язків і взаємозв'язків природних і економічних об'єктів і явищ);
- графічні статистичні засоби (графіки, діаграми).

4. Обладнання необхідне для відтворення й аналізу географічних об'єктів і явищ:

- навчально-практичне та навчально-лабораторне обладнання (телурій, компас учнівський, теодоліт, нівелірні рейки, тринога, бусоль, шкільна метеостанція: строковий термометр навчальний, гігрометр волосяний навчальний, аспіраційний психрометр, барометр-анероїд навчальний, опадомір, флюгер, чашковий анемометр, будка метеорологічна;
- технічні засоби навчання (мультимедійний комп'ютер, засоби телекомунікації, принтер, сканер, мультимедіапроектор, відеомагнітофон, DVD, телевізор, слайд-проектор).

При відборі засобів навчання географії вчителю необхідно:

1. Дотримуватися системності використання засобів навчання географії, забезпечуючи навчально-наочними посібниками й навчальним обладнанням засвоєння матеріалу усіх розділів і тем навчальної програми з географії.

2. Аналізувати ступінь відповідності змісту, укладеного в засобі навчання, останнім змінам та досягненням у географічній науці.

3. Зважати на гуманізацію шкільних географічних курсів, внутрішньопредметну й міжпредметну інтеграцію, акцентуючи увагу на комплексних засобах навчання, що об'єднують знання багатьох природно- і суспільно-географічних наук.

4. Ураховувати досягнення новітніх інформаційних технологій навчання, необхідність комплексного застосування інтерактивних і аудіовізуальних засобів у навчальному процесі.

5.2. Методичні особливості використання засобів навчання географії

Результатом процесу навчання географії є формування знань, які відображають властивості навколишнього світу, більшість з яких можуть бути засвоєні тільки за умови формування зорового образу, уявної картини об'єктів довкілля. Процес їх формування передбачає використання оптимальної системи **натуральних засобів навчання**, які зумовлюють досягнення більш високих навчальних результатів. В учнів формується вміння проводити спостереження, ставити досліди, порівнювати, класифікувати географічні об'єкти, виконувати практичні роботи. Позитивним аспектом у включенні в навчально-виховний процес цієї групи засобів навчання також є можливість забезпечення реалізації красзнавчого принципу викладання географії

У процесі спостереження *натуральних засобів навчання в їхньому природному середовищі* відбувається безпосередній вплив предметів та їх властивостей на органи чуття дитини. Система органів чуття забезпечує відображення окремих властивостей навколишніх об'єктів (відчуття різних модальностей): зорових, слухових, кінстетичних та ін. в образі сприйняття, що надалі виступає основою формування географічних уявлень. У процесі спостереження дитина постійно порівнює різні об'єкти, їх частини, властивості, помічаючи те спільне, що їх об'єднує, і те індивідуальне, притаманне тільки цьому об'єкту, що слугує відмінними ознаками кожного спостережуваного об'єкта, учитесь виділяти головне в тому, що сприймається, що сприяє формуванню цілісного образу сприйнятого об'єкта.

Найпоширеніші **прийоми навчальної роботи з натуральними засобами навчання в їхньому природному середовищі**:

- зображення об'єкта, що спостерігається;
- опис конкретного географічного об'єкта;
- порівняння спостережуваних об'єктів;
- складання схем, заповнення таблиць за результатами спостережень;

- здійснення узагальнень, висновків про закономірні зв'язки та відносини описаних об'єктів або явищ, доведення справедливості принципів, властивостей, законів та закономірностей для заданих умов;
- прогнозування розвитку спостережуваних об'єктів або явищ у різних умовах.

Учителю слід урахувати, що якість роботи з натуральними засобами навчання в їхньому природному середовищі багато в чому визначається завданням, поставленим перед учнями, та емоційністю процесу.

Натуральні об'єкти, що вивчаються в класі дозволяють познайомитися зі складом, зразками речовини Землі (колекції гірських порід і мінералів, корисних копалин, ґрунтів різних типів), живими організмами, що мешкають на ній (гербарії рослин природних зон України, лікарських рослин рідного краю), а також з продукцією, що випускається основними міжгалузевими комплексами народного господарства (колекції різних видів виробництва, гербарії основних сільськогосподарських культур світу, України, своєї області).

Натуральні об'єкти можуть використовуватися на уроці як роздатковий матеріал з метою формування (уточнення, конкретизації, розширення) уявлення про об'єкт, виявлення його прихованих властивостей; ілюстрації основних теоретичних положень; організації різних видів практично-предметної діяльності учнів. Прийоми навчальної роботи з натуральними об'єктами в класі повторюють прийоми роботи з натуральними засобами навчання в їхньому природному середовищі.

Оскільки учень не може бачити в натурі все те, про що в нього повинні бути сформовані географічні знання в процесі навчання вчителем повинні активно використовуватися **засоби відтворення натуральних географічних об'єктів**, за рахунок їх поповнюється коло образів, якими оперує учень у своїй розумовій діяльності.

Об'ємні реальні зображення природних і господарських об'єктів більш повно передають властивості реальних природних об'єктів, ніж площинні посібники, тому їх використання при вивченні географії допомагає формуванню

чітких і повних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності.

Модель – це об'ємне зображення предмета або його окремих частин у збільшеному або зменшеному вигляді. Моделі бувають:

- статичні – усі характеристики, властивості, залежності віднесені до одного моменту часу (моделі яру, вулкану);
- динамічні – імітують поведінку об'єкта в часі (телурій, модель артезіанського колодязя);
- розбірні – дають можливість побачити внутрішню будову, зміст об'єкта, показати процес його створення (модель внутрішньої будови Землі).

Особливе значення на уроках географії має використання *глобусу* – зменшеної моделі земної кулі. Це допоможе вчителю: сформувати точні уявлення про форму Землі, розміщення на планеті великих географічних об'єктів (материків, океанів, великих країн), їх форму й розміри, особливості орієнтування, визначення великих відстаней між пунктами на земній поверхні, знаходження координат точок; полегшити розуміння взаємозв'язку явищ, що виникає через особливості географічного положення (наприклад, умови формування основних компонентів природних зон).

Муляж – це засіб навчання, який точно передає форму, колір, величину предметів. Наприклад, муляжі овочів і фруктів використовують при вивченні сільськогосподарських рослин світу (України, своєї місцевості) в якості ілюстративного матеріалу та джерела інформації про їх модальні характеристики та властивості.

Макет – це копія об'єкта зі зміною розмірів (як правило зменшена), яка виконана із збереженням пропорцій (макет геологічного розрізу, макет будівлі, панорамний макет вулиць свого населеного пункту). Макет передає основні ознаки об'єкта.

Різноманітність об'ємних реальних зображень природних і господарських об'єктів передбачає використання різних **прийомів** у роботі з ними, основними з яких є:

- зображення об'єкта;
- опис географічного об'єкта;

- знаходження конкретних об'єктів на карті;
- класифікація об'єктів;
- порівняння об'єктів;
- складання схем, заповнення таблиць;
- здійснення узагальнень, висновків;
- прогнозування прямих або непрямих наслідків впливу на об'єкт.

Учні можуть самостійно створювати об'ємні реальні зображення природних і господарських об'єктів як на уроках, так і в позаурочній діяльності. Для цієї роботи може використовуватися папір, картон, фанера, дерев'яні, гіпсові та глиняні деталі, дрiт тощо. Створення різних видів об'ємних засобів навчання за основною ознакою креативності – створення нового – є видом творчої діяльності учнів.

Плоскі реальні зображення природи, суспільних і економічних процесів, окремих явищ, об'єктів і їх частин відрізняються великою різноманітністю. Використання на уроках географії настінних навчальних картин, фотографій, портретів, пояснювальних педагогічних малюнків дозволяє активізувати розумово-творчий процес учнів, викликати до життя уяву, розбудити спостережливість школярів, їх прагнення до асоціативних зіставлень, узагальнень, порівнянь, які слугують основою формування географічних знань.

Навчальні картини – це площинні наочні посібники, на яких зображені об'єкти або явища навколишньої дійсності. Вони дозволяють одержати достовірну інформацію про типові ознаки й особливості об'єктів або явищ і в процесі аналізу зображення відділити головне від другорядного. Навчальні картини використовують для формування як загальних, так і одиничних географічних понять. Цей вид унаочнення вчитель може використовувати на різних етапах уроку: при перевірці домашнього завдання, поясненні його матеріалу, закріпленні вивченого, для перевірки рівня засвоєння знань.

Основними прийомами роботи з навчальними картинами є:

- опис об'єкта або явища за навчальною картиною;

- аналіз навчальної картини з метою визначення істотних характеристик, властивостей об'єкта або явища;
- зіставлення картин однієї тематики для формування якнайповнішого уявлення про досліджуваний об'єкт або явище;
- зіставлення картин з метою порівняння об'єктів.

Використання навчальних картин у процесі навчання географії не тільки забезпечує формування наочного й повного уявлення про об'єкт чи явище навколишньої дійсності, а й сприяє розвитку спостережливості учнів, їх уваги до деталей, образного й асоціативного мислення школярів.

Навчальні можливості картини зростають при засвоєнні учнями прийому її розбору за наступною схемою:

Схема розбору навчальної картини:

1. Прочитати (дати) назву картині, з'ясувати, що на ній зображене.
2. Визначити що зображене на передньому плані, справа, зліва, на дальньому плані, якому явищу, об'єкту приділяється більш уваги.
3. Указати, які саме об'єкти (рослини, тварини) зображені на картині, виділити переважаючі. З'ясувати причини переважання їх в тому або іншому природному середовищі.
4. Показати на карті, де в межах планети або країни зустрічаються подібні ландшафти, географічні об'єкти або явища.
5. Визначити, який час доби, року зображений на картині. Для визначення часу доби звернути увагу на колір неба, характер хмар або його безхмарність, довжину тіні.
6. Звернути увагу на красу, велич, своєрідність, зображених на картині, географічних об'єктів або явищ
7. Визначити, чи видно на картині вплив господарської діяльності людини на природне середовище.

З метою забезпечення формування досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності на уроках географії необхідно використовувати *репродукції картин* відомих художників. Емоційний вплив мистецтва призводить до

активації інтелектуальних процесів, інтуїції, асоціацій, тим самим сприяючи формуванню творчого мислення й розвитку пізнавальних здібностей учнів. Художнє пізнання і, як наслідок, емоційно-ціннісне ставлення до навколишньої дійсності не виникає саме по собі – воно є результатом роботи вчителя, який організує навчальну діяльність школяра в певному напрямку.

Естетичне сприйняття загострює спостережливість, сприйнятливність і вразливість особистості, яка, переростаючи в емоційно-ціннісне ставлення до дійсності, поставляє інтелекту найбільш цінну й потрібну для цілей конкретної діяльності інформацію. На її даних значною мірою будується робота інтуїції, асоціативного мислення, уяви й фантазії. І, що особливо цінно, краса доквілля, яка сприймається в процесі аналізу картини, здатна викликати емоційно-ціннісне ставлення до дійсності без інтелектуальної попередньої підготовки, будучи, таким чином, доступною всім.

Наочність пояснення географічного матеріалу забезпечують *пояснювальні педагогічні малюнки*, які дозволяють вчителю графічно ілюструвати, конкретизувати словесне викладання, уточнити безпосередні сприйняття учнями об'єктів навколишньої дійсності, забезпечити розуміння географічних явищ.

Залежно від дидактичної мети малюнки у викладанні географії можуть бути ілюстративними, пояснювальними й контрольними.

Відрізняючись винятковим динамізмом, виразністю, гнучкістю застосування, педагогічний малюнок дозволяє:

- створити модель зовнішнього вигляду об'єкта чи явища;
- розкрити внутрішню будову об'єкта та вичленувати найбільш істотні його ознаки й властивості;
- показати розміщення об'єктів, їх просторові зв'язки й відносини;
- показати зміни об'єкта чи явища в процесі розвитку;
- розглянути об'єкт з різних точок зору;
- зрозуміти зв'язок і взаємозалежність між об'єктами чи явищами;
- підвищити пізнавальний інтерес учнів;

- забезпечити наочність, доступність, емоційність викладання географії .

Широке застосування в процесі навчання географії отримали *екранно-звукові посібники: відеофільми та відеофрагменти, слайди (діапозитиви)*. Основною особливістю цього виду унаочнення є повне викладення навчальної інформації за певною темою. Вони візуально відтворюють певні факти, процеси, події та пояснюють їх за допомогою дикторського супроводу або субтитрів. Екранно-звукові посібники можуть виступати центральним засобом навчання на уроці й застосовуватися на різних його етапах: при поясненні нового матеріалу, для вирішення проблемних завдань, при закріпленні вивченого. У цілях забезпечення доцільного та ефективного застосування екранно-звукових посібників важливо визначити їх дидактичні функції, місце на уроці, можливості їх доцільного поєднання з іншими засобами навчання і словом вчителя. Важливо, щоб робота з екранно-звуковими посібниками не перетворювала учнів на пасивних глядачів, а була спрямована на розвиток мислення школярів. З цією метою вчителю потрібно як слід організувати роботу з екранно-звуковими посібниками:

1. Ознайомитися зі змістом екранно-звукового посібника, правильно визначити його дидактичне значення й місце в темі навчальної програми й на конкретному уроці.
2. Підготувати вступну розповідь що має відобразити особливості змісту та структури екранно-звукового посібника, а також питання та завдання, необхідні для засвоєння його основного змісту.
3. Продумати питання бесіди:
  - з відновлення опорних знань,
  - з обговорення й перевірки рівня засвоєння побаченого,
  - формулювання висновків за темою.

Прийоми роботи з екранно-звуковими посібниками можуть бути різноманітними:

- відповіді на питання за змістом екранно-звукового посібника;

- складання опитувальника до зорового ряду екранно-звукового посібника;
- складання плану або конспекту розповіді за змістом екранно-звукового посібника;
- прийом „німого кіно” – коментування учнями зорового ряду екранно-звукового посібника;
- заповнення таблиці або схеми за змістом екранно-звукового посібника;
- проведенні порівнянь, аналізу й узагальнень за змістом екранно-звукового посібника;
- рішення проблемного завдання за змістом екранно-звукового посібника.

Методика використання екранних посібників на уроках географії має свою специфіку. Вона полягає в тому, що екранно-звукові посібники використовуються в комплексі з іншими засобами наочності. Таке комплексне використання засобів навчання значно підвищує ефективність уроку.

Велике значення в процесі організації навчання географії має використання **засобів унаочнення, у яких здійснюється опис об'єктів і явищ символами.**

Провідну роль у навчально-виховному процесі відіграють *вербальні засоби навчання*. Особливе значення має *підручник*. Він не тільки забезпечує засвоєння знань, але й організує самостійну навчальну діяльність учнів. Основною вимогою до підручників з географії є їх відповідність діючій навчальній програмі. Ефективність засвоєння учнями навчального матеріалу залежить від структури підручника, основними елементами якої є:

1. Текст (основний, додатковий, пояснювальний).
2. Позатекстові компоненти (ілюстративний матеріал; апарат організації засвоєння знань: питання і завдання, інструктивні матеріали, таблиці; апарат орієнтування: вступ, зміст, рубрикації; покажчик термінів, бібліографія).

Ефективність роботи з підручником географії залежить від рівня сформованості в учнів умінь роботи з ним. Для успішного формування, а надалі вдосконалення вміння учнів роботи з підручником учителю можна заготувати примірники

„Пам'ятки для роботи з підручником географії” для кожного учня (або одну на парту) і роздавати їх на кожному уроці. У цій пам'ятці поетапно розкривається склад уміння (послідовність дій) роботи з підручником.

Пам'ятка для роботи з підручником географії

1. Знайти за змістом підручника потрібний параграф.
2. Прочитати й відповісти на розташовані перед параграфом питання на повторення раніше вивчених знань.
3. Прочитати текст параграфу.
4. Виділені в параграфі іншим шрифтом терміни й поняття прочитати декілька раз.
5. Визначення основних понять параграфу вписати в робочий зошит або географічний словник.
6. Указані в тексті географічні об'єкти й території, знайти на відповідних картах атласу.
7. При читанні тексту параграфа обов'язково звертатися до словника понять і термінів, до малюнків і схем параграфа.
8. Після вивчення параграфа відповісти на питання для самоконтролю наприкінці параграфа.
9. Ознайомитися з додатковою інформацією (при її наявності).

При організації роботи з підручником у кожному курсі географії вчителю необхідно забезпечити знайомство з підручником і навчання прийомам роботи з ним з урахуванням рівнів попередньої підготовки учнів. Навчання учнів прийомам роботи з підручником проводиться поетапно: *введення прийому (знайомство з системою дій, з яких складається прийом) → засвоєння прийому з обов'язковим усвідомленням його складу і закріплення (здійснюється в ході виконання завдань) → самостійне застосування прийому в умовах виконання нових навчальних завдань.*

Шкільний підручник з географії, як комплексний засіб навчання, вимагає використання вчителем різноманітних прийомів роботи залежно від поставлених освітніх завдань. Ураховуючи особливості структури й змісту підручника географії, можна виділити основні прийоми роботи з ним:

1. Прийоми орієнтування в підручнику:

- знаходження потрібного тексту;

- орієнтування в змісті й структурі підручника;
- знаходження потрібного позатекстового компоненту.

2. Прийоми роботи з текстом підручника:

- читання тексту підручника з поясненням;
- знаходження необхідного матеріалу в тексті (фактів, назв географічних об'єктів, нових термінів, визначень понять, висновків тощо);
- запис у зошит нових термінів, тез, визначень понять, висновків за текстом підручника;
- складання конспекту за текстом параграфу підручника;
- переказ тексту підручника;
- виділення (запис, заучування) визначень основних географічних понять;
- виділення головного в тексті параграфу;
- анотування, складання довідки за текстом підручника;
- розбиття тексту на смислові частини відповідно головним думкам тексту, а також виділення усередині частин дрібніших розділів, які відтіняють основні положення;
- складання плану параграфу (плану розповіді);
- зіставлення плану тексту або його частини з типовими планами описів, характеристик географічних об'єктів і територій;
- відбір текстового або цифрового матеріалу та його оформлення у вигляді самостійних графічних робіт (таблиць, графіків, схем, діаграм);
- постановка питань і завдань на виявлення понять, основних думок тексту, нової термінології;
- складання тестових питань за текстом параграфу;
- складання проблемних питань і завдань за текстом параграфу;
- визначення рис схожості й відмінності географічних об'єктів або явищ, описаних у тексті підручника;
- зіставлення тексту з ілюстративним матеріалом;
- знаходження на картах атласу географічних об'єктів з тексту;

- складання характеристик географічних об'єктів або явищ за текстом підручника;
- виконання завдань на картах атласу, контурній карті на підставі тексту підручника;
- складання кросвордів за текстом підручника.

3. Прийоми роботи з позатекстовими компонентами:

а) ілюстративний матеріал:

- опис;
- аналіз;
- встановлення зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом підручника;
- складання характеристики географічного об'єкту чи явища за ілюстративним матеріалом;
- порівняння географічних об'єктів або явищ за ілюстраціями;
- складання питань до ілюстративного матеріалу;
- складання розповідей за ілюстрацією;

б) питання та завдання:

- орієнтування в питаннях та завданнях підручника;
- пошук у тексті підручника необхідного матеріалу для виконання питань та завдань;
- пошук необхідного матеріалу для виконання питань та завдань підручника в додаткових джерелах інформації;
- самостійне виконання питань та завдань підручника.

Прийоми роботи з підручником слід використовувати в оптимальному поєднанні з урахуванням вікових особливостей школярів.

Робота з підручником може проводитися на різних етапах навчання: вивченні нового матеріалу, закріпленні знань і умінь, контролю й оцінюванні ЗУН учнів. Від успішної роботи з підручником на уроці багато в чому залежатиме якість домашньої роботи школярів, оскільки вміння працювати з підручником забезпечує зв'язок між урочною та позаурочною роботою, сприяє зростанню пізнавальної самостійності учнів.

Одним з ефективних вербальних засобів навчання географії є *зошит на друкованій основі*. Характерною рисою багатьох зошитів є те, що учні, заповнюючи спеціально

передбачені для цього місця, повинні виконати комплекс різнорівневих завдань за певною темою навчальної програми. Особливістю зошитів є те, що всі завдання підібрані таким чином, щоб максимально активізувати процес навчання географії. Поступове, вдумливе заповнення зошиту надає можливість учням не тільки засвоїти основні географічні поняття і терміни, опанувати спеціальні вміння й навички, а й активізувати логічне мислення, вдосконалити основні інтелектуально-практичні вміння, стимулювати емоційно-ціннісне відношення до навколишньої дійсності. Важливою є і роль даного засобу навчання у вихованні в учнів наполегливості, цілеспрямованості, естетичних смаків і відповідального ставлення до навчання.

До навчального процесу рекомендується включати робочі зошити, відповідні підручникам, що використовуються в процесі навчання географії. Вони повинні забезпечувати базовий і профільний рівні вивчення географії у відповідності з обов'язковим мінімумом змісту освіти. До зошитів мають бути розроблені методичні рекомендації, які містять конкретні поради з проведення уроків з використанням даного засобу навчання. Акцентуючи свою увагу на тих чи інших аспектах процесу навчання географії, учитель може коригувати або змінювати завдання, звертати особливу увагу на виконання певних завдань, формулювання висновків, спрямовуючи процес оволодіння географічними ЗУН у потрібне русло.

Важливу навчальну інформацію містять *текстові таблиці* – найпростіші графічні посібники з географії, у яких в певному, найбільш зручному для сприйняття учнями порядку за допомогою малюнків, тексту й позначень представлена інформація про географічні об'єкти або явища. Серед унаочнення з географії таблиці виступають перехідною ланкою від тексту до графічного зображення. Вони містять найбільш важливі систематизовані відомості про об'єкти та явища за певною темою.

Таблиці на уроках географії доцільно використовувати під час пояснення відповідного матеріалу у вигляді стінних посібників, можна скласти таблицю на дошці чи в робочому зошиті з метою запису конспекту основного змісту уроку чи

узагальнених висновків. У формі таблиці зручно здійснювати закріплення або перевірку рівня засвоєння географічного матеріалу.

За дидактичною метою таблиці можна поділити на:

- *конспективно-довідкові* містять узагальнений та систематизований матеріал у зручній для запам'ятовування формі;
- *порівняльні* таблиці здійснюють порівняння певних показників і підводять учнів до висновків про провідні загальні риси, подібності або відмінності певних об'єктів або явищ;
- *комбіновані таблиці* поєднують таблицю з іншими формами графічних ілюстрацій (наприклад, з найпростішими кресленнями, схематичними малюнками).

Для забезпечення ефективної роботи з таблицею на уроці учні повинні твердо засвоїти *правила читання таблиць та користування ними*:

1. Прочитати назву таблиці.
2. Проаналізувати як побудована таблиця за графами.
3. Здійснити аналіз, порівняння, узагальнення кількісних або якісних показників у таблиці.
4. Зробити узагальнений висновок.

Основними прийомами роботи з таблицями на уроках географії є:

- переписування даних таблиці;
- переказ інформації, отриманої з таблиці;
- концентрація уваги на певних даних таблиці;
- запам'ятовування даних таблиці;
- оперування даними таблиці;
- пояснення даних таблиці;
- опис об'єктів або явищ за даними таблиці;
- формулювання висновків за результатами аналізу таблиці;
- порівняння об'єктів або явищ за даними таблиці;

- формулювання репродуктивних, евристичних питань або проблемних завдань на основі аналізу таблиці;
- знаходження і показ на карті об'єктів таблиці;
- нанесення на контурну карту об'єктів таблиці;
- пошук даних для створення таблиці;
- створення і заповнення таблиці;
- зміна структури таблиці.

Спеціальним видом унаочнення уроків географії виступають *картографічні засоби навчання* – настінні, настільні й контурні карти, атласи, картосхеми тощо, які дозволяють вирішити важливе завдання шкільної географії – сформувати зоровий образ певної території та визначити її просторові й тимчасові особливості.

Картографічні засоби навчання є необхідним джерелом знань, а уміння працювати з ними: читати, аналізувати, зіставляти, створювати – є важливими географічними вміннями, якими повинні оволодіти учні в процесі навчання географії.

З метою озброєння учнів міцними картографічними вміннями й навичками, забезпечення оволодіння ними певного рівня самостійності при рішенні навчальних завдань, необхідно сформувати в школярів прийоми навчальної діяльності з картографічними засобами навчання. Наведемо склад основних з них:

Склад прийому читання карти:

1. Прочитати назву карти, визначити її масштаб.
2. Вивчити легенду карти.
3. За допомогою легенди визначити зміст карти.
4. Знайти на карті задану територію і, використовуючи легенду й номенклатуру, розповісти про те, що показано на карті.

Склад прийому показу об'єкту на настінній карті:

1. Стати з правого боку карти, показувати об'єкти указкою, не затуляючи зображення.
2. При показі ставити указку на умовний знак, а не на його надпис.

3. Площадкові об'єкти (материки, океани, форми рельєфу та ін.) обводити за контурами, а лінійні (течії, річки, дороги) показувати указкою за їх рухом у певному напрямі.

Склад прийому зіставлення карт:

1. Познайомитися зі змістом карт, визначити їх масштаб.
2. Знайти на картах задану територію, використовуючи орієнтири (градусну сітку, контури берегової лінії, річкову мережу тощо)
3. Розглянути задану територію на кожній з карт і зробити висновок про особливості її природи та господарства.
4. Зіставити зміст карт і встановити взаємозв'язки окремих компонентів.
5. Зробити висновок про причини виявлених особливостей.

Склад прийому характеристики компоненту природи за допомогою карти:

1. Знайти та показати заданий об'єкт на карті.
2. Дати за планом характеристику його географічного положення.
3. За допомогою прийомів читання й зіставлення карт схарактеризувати даний компонент природи.
4. Пояснити основні властивості (особливості) компоненту природи за допомогою прийому зіставлення карт, його зв'язку з іншими компонентами, його вплив на життя й діяльність людини.

Склад прийому роботи з контурною картою:

1. За змістом знайти потрібну контурну карту.
2. Чітко й лаконічно підписати назву роботи в лівому верхньому куту контурної карти.
3. Для виконання практичної роботи на контурній карті використовувати необхідні карти атласу. Карти атласу не копіювати, а точно виконувати запропоновані завдання, уникаючи нанесення зайвої інформації.
4. На контурній карті виконувати підписи й позначення простими напівтвердими (при необхідності

- кольоровими) олівцями. Географічні назви об'єктів підписувати з заглавної літери.
5. Позначити назви океанів і материків розташованих у полі карти.
  6. Знайти потрібний об'єкт в атласі і, використовуючи орієнтири (градусну сітку, контури берегової лінії, річкову мережу тощо), відшукати його на контурній карті. Використовуючи як зразок підписи в атласі, підписати назву об'єкту на контурній карті.
  7. Назви площадних об'єктів підписати так, щоб вони не виходили за межі об'єкту.
  8. Географічні назви об'єктів, не прив'язані строго до об'єкту, підписати паралельно верхній і нижній межі контурної карти.
  9. Назви, які не поміщаються в межах географічних об'єктів позначити крапкою, біля якої підписати цифру (**•1**), винести її в графу „Умовні знаки” й підписати відповідну назву (**•1** – г. Мак-Кінлі).
  10. Карта обов'язково має бути читабельною – усі використані позначення (умовні знаки, лінії, штрихування, кольори тощо) розшифрувати в легенді.
  11. Після закінчення роботи перевірити її виконання, при необхідності виправити помилки або скорегувати отриманий результат та здати контурну карту вчителю на перевірку.

Формування прийомів роботи з картографічними засобами навчання вимагає послідовного ускладнення завдань, спрямованих на роботу з ними.

Останніми роками в практиці викладання географії в школі став широко застосовуватися *прийом моделювання нових карт*. Цей прийом дозволяє учням глибше засвоїти причинно-наслідковий зв'язок об'єктів і явищ довкілля. Так, при вивченні особливостей впливу холодних течій на формування пустельного клімату узбережь материків Землі, учні, використовуючи прийом моделювання, можуть створити під керівництвом вчителя нову для них карту, на якій буде відображена ця залежність. На базі, створеної на основі контурної карти, моделі учні зможуть розкрити причинно-

наслідкові зв'язки між формуванням прибережних пустель і холодними течіями Світового океану.

Досягнення ефективності навчання географії неможливе без активного використання *графічних схематичних засобів наочності*, за допомогою яких вчитель не тільки забезпечує формування основних компонентів змісту географічної освіти, а й сприяє розвитку спостережливості, уваги, уваги, логічного мислення учнів.

Схему вчитель може побудувати на будь-якому матеріалі та застосовувати на різних етапах навчального процесу. Наприклад, при поясненні нового матеріалу можна створити графічну схему на дошці, поступово додаючи необхідні елементи в процесі висвітлення теми, або на етапі закріплення знань доцільно запропонувати учням самостійно схематично відобразити результати систематизації та класифікації досліджуваних явищ. Важливою методичною умовою використання графічних схематичних засобів наочності на уроках географії є обов'язковий супровід показу схеми розповіддю вчителя та вживанням іншого унаочнення (навчальних картин, натуральних об'єктів, фотографій, карт).

Насиченість географічного матеріалу статистичними показниками вимагає використання на уроках географії *графічних статистичних засобів навчання (графіків, діаграм, профілів)*, які зображують за допомогою ліній кількісні показники розвитку, стану об'єктів чи явищ. Цей вид наочності може виступати ілюстративним матеріалом, засобом конкретизації теоретичних положень географії, базою для узагальнень і розкриття основних географічних закономірностей, основою для розвитку умінь і навичок працювати з цифровими даними в графічній формі. До **основних прийомів навчальної роботи з графіками та діаграмами** належать наступні:

- розшифровка даних графіка або діаграми;
- опис графіка або діаграми;
- аналіз графіка або діаграми;
- порівняння даних графіка або діаграми;

- зіставлення даних графіка або діаграми з даними тематичної карти;
- побудова графіка або діаграми.

Для забезпечення кращого розуміння учнями особливостей формування та розміщення рельєфу на земній поверхні вчителем географії на уроках можуть використовуватися *профілі* місцевості – зменшені зображення вертикального розрізу земної поверхні за заданим напрямком. Профілі є важливим доповненням до географічних карт, створюючи наочне уявлення про вертикальний розподіл природних явищ. Для успішного застосування цього графічного засоба навчання учні повинні володіти прийомом аналізу профілю.

Склад прийому аналізу профілю:

1. Прочитати назву профілю, назви його початкового та кінцевого пунктів.
2. Знайти ці пункти на карті атласу, представити, як проходить лінія профілю.
3. Вивчити умовні позначення профілю, щоб уміти прочитати все, що на ньому показане.
4. Зіставити профіль з картою, встановити особливості компонентів природи, зображених на профілі.

Використання різних графічних засобів наочності допоможе вчителю підвищити ефективність роботи як шляхом економії часу (оформлення дошки під час уроку), так і через використання активних форм роботи, що забезпечують дієвість і оперативність навчання.

5.3. Комп'ютер як засіб навчання географії

Збільшення інформаційних потоків у сучасному освітньому просторі вимагає нового рівня в обробці та осмисленні інформації, швидкого та ефективного її засвоєння при нових прийомах подання. Нагальність вирішення цієї проблеми вимагає активного використання в процесі навчання географії сучасного мультимедійного комп'ютера, який дозволяє об'єднати можливості всіх традиційних засобів навчання на новому технічному рівні. Нові можливості мультимедійних

засобів навчання за комплексним впливом на органи сприйняття людини мають бути використані саме у викладанні географії, тому, що це „наука образів”, у змісті якої крім абстрактних закономірностей велике місце відводиться конкретному фактологічному матеріалу, що ілюструє теоретичні висновки.

За допомогою комп'ютера більш наочно можна продемонструвати більшість географічних процесів або явищ за допомогою графічних засобів зображення (схем, графіків, діаграм), забезпечити вивчення поведінки географічного об'єкту під час експерименту з його комп'ютерною моделлю. Комп'ютерні програми сприяють розумінню й засвоєнню учнями головного, істотного в змісті географічного матеріалу, виявленню причинно-наслідкових зв'язків, формуванню знань про географічні закономірності.

Використання комп'ютера в навчально-виховному процесі з географії забезпечує реалізацію:

- принципу варіативності навчання (комп'ютерні програми підібрані таким чином, що дозволяють комплексно використовувати їх в процесі засвоєння будь-яких з існуючих програм і курсів географії);

- принципу наступності навчання, який дозволяє реалізувати наступність між основною і старшою (профільною) школою (зміст комп'ютерних програм поступово ускладнюється за змістом);

- принципу реалізації внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків у процесі навчання (комп'ютерні програми за своїм змістом забезпечують міжпредметні зв'язки з рядом дисциплін природного та гуманітарного циклів).

Основними технічними вимогами до мультимедійного комп'ютера є: наявність графічної операційної системи, приводу для читання-запису компакт-дисків, аудіо-, відеовходів / виходів, можливість підключення і роботи в Інтернеті, а також у комплекті акустичні колонки, мікрофон, навушники, прикладні програми. На сьогоднішній день існує досить багато навчальних комп'ютерних програм з географії, які залежно від дидактичних цілей поділяються на:

1. *Навчальні програми* – призначені для організації самостійного засвоєння учнями нового матеріалу. Навчальні

програми можуть бути орієнтовані на систему дистанційного навчання або носити проблемно-тематичний характер і забезпечувати додаткові умови для вивчення окремих тем і розділів навчальної програми.

2. *Програми – тренажери* – призначені для закріплення учнями географічних знань та умінь.

3. *Імітаційно-моделюючі* програми – призначені для вироблення навичок вирішення реальних проблем: формулюється проблема, пропонуються можливі варіанти її рішення, висвітлюються наслідки кожного з них. У роботі з однією програмою можуть бути задіяні декілька учнів. У цьому випадку в процесі аналізу проблем виробляються навички сумісного ухвалення рішень.

4. *Дидактичні ігри* використовуються з метою підвищення ефективності засвоєння школярами програмних знань з географії, сприяють активізації індивідуальної або групової навчальної діяльності учнів.

5. *Контролюючі програми* надають можливість побудови систем поточного й підсумкового контролю.

Учителю технологічна модернізація навчального процесу надає широкі можливості для:

- формування електронних бібліотек з курсів географії, які можуть містити: інформаційно-довідкові матеріали, орієнтовані на різні форми пізнавальної діяльності, у тому числі дослідницьку проектну роботу, енциклопедичні та періодичні видання, монографії, матеріали наукових і науково-практичних конференцій з географічної тематики, картографічні, фотографічні, відеоматеріали;

- створення нових, оригінальних електронних продуктів – мультимедійних презентацій, текстових, фото- та відеодокументів, довідкових і графічних матеріалів, електронних колекцій, картосхем, путівників для екскурсій і походів рідним краєм,

- розробки навігаторів за географічними Інтернет-ресурсами, каталогізації інформації про наявність та місцезнаходження необхідної інформації за певною навчальною темою на авторських та бібліотечних веб-сайтах;

- створення шкільного краєзнавчого путівника – анотованого переліку власних краєзнавчих ресурсів та узагальненої інформації про краєзнавчу діяльність учнів школи.

Використання навчальної геоінформаційної системи допомагає вчителю: керувати потоком інформації, акцентуючи увагу на найбільш цікавих чи складних моментах досліджуваного матеріалу; використовувати нові інтерактивні форми навчання; мотивувати навчання й активізувати пізнавальну діяльність учнів; організовувати самостійну дослідницько-пошукову діяльність дітей; забезпечувати контроль, об'єктивну діагностику та оцінювання ЗУН учнів; сприяти вивченню школярами сучасних інформаційних технологій.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення поняттю „засоби навчання”.
2. Схарактеризувати функції засобів навчання географії.
3. Скласти розгорнуту схему „Засоби навчання за способом зображення й відображення географічних об'єктів”.
4. На конкретному параграфі навести приклади використання різних прийомів роботи з підручником географії.
5. Заповнити таблицю „Прийоми роботи з картографічними засобами навчання”:

Прийоми роботи з картографічними засобами навчання	Приклади завдань
--	------------------

6. У чому виявляється особливість аудіовізуальних засобів навчання? Визначити шляхи підвищення ефективності їх використання на уроці географії.

7. Висвітлити роль комп'ютера в розвитку учнів на уроках географії.

8. Здійснити підборку електронних продуктів (мультимедійних презентацій, текстових, фото- та відеодокументів, довідкових і графічних матеріалів) за темою навчальної програми будь-якого курсу шкільної географії (за вибором студента).

VI. Методи навчання географії в школі

6.1. Методи навчання географії за джерелом знань

Методи навчання географії – це впорядковані способи взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів з передачі й засвоєння компонентів змісту географічної освіти та різнобічного розвитку особистості.

Методи навчання визначаються дидактичною метою та складаються з роботи вчителя, навчально-пізнавальної діяльності учнів та засобів досягнення поставленої мети. Упорядкована діяльність учителя й учнів з оволодіння змістом географічної освіти виявляється у використанні різноманітних джерел знань, дидактичних прийомів, видів пізнавальної діяльності.

Правильний вибір та поєднання методів навчання залежить від:

- специфіки компонентів змісту географічної освіти;
- конкретного змісту навчального матеріалу (географічні уявлення, одиничні або загальні поняття, спеціальні предметні уміння та навички, досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення до об'єкта вивчення);
- наявності часу на вивчення теми (розділу) навчальної програми;
- планованого рівня засвоєння ЗУН;
- наявних засобів реалізації поставленої мети;
- рівня підготовленості учнів;
- ступеня ефективності методу;
- педагогічної майстерності вчителя;
- конкретної навчальної ситуації.

Кожен з методів навчання складається з **дидактичних прийомів** – певної послідовності дій, спрямованих на вирішення елементарних навчальних завдань. У рамках однієї й тієї ж мети вчитель може використовувати різноманітні поєднання дидактичних прийомів, які можуть варіюватися відповідно специфіки змісту, цілей окремих курсів, тем, розділів географії, особливостей пізнавальної діяльності школярів. У

методиці географії актуальною проблемою є створення системи дидактичних прийомів відповідно до кожного з методів навчання, вирішення якої можливо за рахунок творчої ініціативи методистів та вчителів-географів.

У педагогічній літературі зустрічається багато різних підходів до класифікації сучасних методів навчання. Найбільш традиційним є їх розподіл **за джерелами знань на словесні, наочні й практичні.**

Словесні методи є основними в навчанні географії. Слово позначає об'єкти, явища, їх ознаки й властивості, дії, відносини. Географічні уявлення завжди усвідомлені й опосередковані словом. У співвідношенні уявлення й слова проявляються розвиток особистості, її індивідуальні особливості. Як пише французький психолог А. Валлон, завдяки мові світ уявлень міг організуватися й сконцентруватися в стабільні, зв'язні й логічні системи. Саме нею зазвичай починаються чи закінчуються наші враження чи наші дії.

За допомогою словесних методів навчання учень може мати справу з об'єктами або явищами, які безпосередньо не сприймаються й які раніше не входили до складу його власного досвіду. За допомогою мови усвідомлюються пізнавальні завдання, здійснюються розумові дії, необхідні для їх розв'язання, узагальнюється попередній досвід, фіксуються уявлення й поняття.

До словесних методів навчання відносяться:

1. Усне викладання:

- **Розповідь** – усний виклад навчального матеріалу в описовій, пояснювальній чи оповідальній формі. Використовується переважно під час вивчення фактологічного матеріалу (опис географічних об'єктів чи явищ, природних та суспільних процесів, подій з історії пізнання Землі та ін.).
- **Пояснення** – монологічна форма викладу навчального матеріалу з метою тлумачення сутності досліджуваного явища, розкриття істотних властивостей об'єкта, обґрунтування певного закону або принципу. Доцільним буде використання цього методу при розкритті причин і

наслідків явищ природи та суспільного життя, аргументації й доказу основних географічних закономірностей, засвоєнні алгоритму рішення різних видів задач.

- **Лекція** – усне системне й послідовне викладення великого за обсягом та складного для засвоєння навчального матеріалу з розкриттям й деталізацією певних наукових положень. До лекції найчастіше вдаються при вивченні значного блоку теоретичного матеріалу.

Практика навчання географії свідчить, що ефективність використання методів усного викладання залежить від:

- ретельної розробки основних положень навчального матеріалу та їх наукової обґрунтованості з урахуванням вікових та інтелектуальних можливостей учнів;

- докладного, чіткого, логічного та послідовного розкриття сутності аналізованої навчальної проблеми, питання;

- наявності яскравих прикладів, переконливих доказів теоретичних положень;

- реалізації можливостей висвітлення практичної, теоретичної або соціальної значущості навчального матеріалу, його зв'язку з інтересами учнів, їх особистим досвідом, професійним вибором;

- використання вчителем у процесі викладання навчального матеріалу порівнянь, зіставлень, аналогій;

- реалізації внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків;

- застосування вчителем прийомів активізації уваги учнів;

- доречного використання педагогом необхідних засобів наочності;

- емоційної забарвленості викладу матеріалу;

- дотримання вчителем високої культури мовлення.

Учителю-початківцю слід урахувати наступні методичні рекомендації щодо власних дій під час усного викладання.

Учитель:

- спостерігає як його слухають і при необхідності змінює метод або прийом роботи;

- важливі визначення, висновки, закономірності повторює 2 – 3 рази;
- наприкінці викладання підводить узагальнений висновок;
- стежить за швидкістю викладання (5 – 8 класи – 100 (120) слів в хвилину, 9 – 11 – не вище 150);
- утримується від безперервного ходіння класом, сидіння за столом, надмірно активної жестикуляції.

Словесні методи є оптимальними методами навчання в умовах перевантаження програм навчальним матеріалом і обмеженому часі на його засвоєння. Недоліком даного методу є невисокий рівень розумової активності учнів.

З метою активізації навчально-пізнавальної діяльності школярів та підвищення ефективності дидактичного процесу під час усного викладання вчитель може використовувати наступні **методичні прийоми**:

- прийом ведення учнями коротких записів (план, тези, конспект);
- прийом виконання схематичних малюнків, побудови діаграм, схем, таблиць за темою;
- прийом поєднання усного викладання з роботою по карті (пошук географічних об'єктів, показ географічних об'єктів, нанесення географічних об'єктів на контурну карту);
- прийом поєднання усного викладання з іншими методами і прийомами навчання (з елементами бесіди, практичної роботи, з читанням уривків тексту підручника, ілюстрацією та демонстрацією основних ознак об'єктів, особливостей процесів та явищ);
- прийом ведення викладання від імені очевидця або учасника подій (для використання цього прийому необхідно вільно володіти фактичним і теоретичним матеріалом);
- прийом використання в процесі викладення матеріалу образних характеристик об'єктів, художнього переказу подій;

- прийом проблемного викладання (учитель чітко ставить перед учнями проблему і в процесі викладання матеріалу вирішує її, розкриваючи хід міркувань).

2. Бесіда – метод навчання, який є видом спілкування вчителя й учнів за допомогою питань і відповідей.

Залежно від кількості учасників виділяють **індивідуальний, груповий, фронтальний** види бесіди.

Відповідно до рівня навчально-пізнавальної діяльності учнів бесіду можна розподілити на:

- **Репродуктивну** – питання орієнтовані на відтворення вивченого матеріалу при перевірці домашнього завдання, актуалізації опорних знань, закріпленні навчального матеріалу. Наприклад: „Що таке погода?”
- **Евристичну** – питання вимагають активізації основних інтелектуально-практичних операцій (аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо) для формування висновків, обґрунтувань на основі наявних знань та власного практичного досвіду. Наприклад: „Чому погода буває такою різною? ”

Дидактична мета обумовлює виділення таких різновидів бесіди, як:

- **Бесіда-актуалізація опорних знань** – орієнтована на відтворення (при необхідності корекцію) матеріалу, який було вивчено раніше та який виступає фундаментом для засвоєння нових ЗУН.
- **Бесіда-обговорення проблеми** – спрямована на ознайомлення, аналіз, спільне рішення навчальної проблеми.
- **Бесіда-закріплення навчального матеріалу** – проводиться з метою застосування отриманих ЗУН.
- **Бесіда-узагальнення** – питання орієнтовані на формулювання загальних висновків на основі виявлення загальних ознак, властивостей, відносин, тенденцій розвитку об'єктів та явищ навколишньої дійсності.
- **Контрольна бесіда** – використовується для перевірки, аналізу й оцінки засвоєних ЗУН.

Дидактична цінність бесіди залежить від уміння педагога формулювати питання та керувати ходом бесіди. Питання бесіди повинні бути короткими, точними, послідовними, вимагати повної, обґрунтованої відповіді. Учителю слід уникати питань, які передбачають відповіді „так” чи „ні”. Відповідь учня потрібно уважно вислухати, не перебиваючи, у разі помилок або неточностей доцільним буде звернутися до класу з пропозицією її доповнити або скорегувати. Тільки після цього (у разі необхідності) педагог може вказати на помилки та виправити їх.

Основними складовими педагогічного спілкування під час бесіди на уроці повинні бути: уважне вислуховування відповідей учнів незалежно від рівня їх успішності; заохочення в дитині впевненості в собі при відповіді; звернення до учнів по імені; підтримка бесіди посмішкою; прояв розуміння до емоцій учня.

До **методичних прийомів** ведення бесіди відносяться:

- прийом постановки питань (основних, додаткових, навідних, проблемних тощо);
- прийом обговорення відповідей учнів;
- прийом аргументації власної думки;
- прийом коригування відповідей;
- прийом формулювання висновків.

3. Дискусія, як словесний метод навчання географії, спрямований на організацію спільної навчально-пізнавальної діяльності учнів з колективного (групового) вирішення означеної проблеми. Дискусія дозволяє в процесі безпосереднього спілкування здійснити обмін логічно обґрунтованими доводами щодо спірного питання, з'ясувати позиції й установки учасників дискусії, висвітлити проблему з різних сторін і виробити її рішення.

Дискусія використовується в процесі вивчення складної теми, теоретичної проблеми, розгляду спірних питань. Ефективність використання цього методу досягається лише у випадку наявності в учнів значного ступеню зрілості й самостійності мислення, оволодіння вміннями презентувати, аргументувати й доводити свою точку зору.

Дискусія є методом, що активізує процес навчання географії, підвищує зацікавленість і пізнавальну активність учнів, сприяє більш глибокому розумінню географічного матеріалу, надає можливість учням проявити свою обізнаність і тим самим задовольнити потребу у визнанні та повазі, учить відстоювати свою позицію й зважати на думку опонента.

4. Робота з книгою – сутність цього методу полягає в самостійній роботі з підручниками, навчальними посібниками, словниками, енциклопедіями, науково-популярною та художньою літературою тощо.

Використання методу роботи з книгою сприяє:

- забезпеченню зв'язку між класною та домашньою роботою;

- розвитку пам'яті, уваги, формуванню навичок свідомого, зосередженого читання, відтворення прочитаного та його осмислення;

- формуванню досвіду творчої діяльності, бо при відтворенні змісту підручника в процесі відповіді на питання, вирішенні конструктивних та проблемних завдань учні переосмислюють текст параграфу, змінюють логіку викладу матеріалу, використовують нові факти з додаткових джерел інформації та власного життєвого досвіду;

- розвитку умінь формувати своє ставлення до прочитаного, висловлювати свою думку щодо засвоєного змісту географічного матеріалу, ділитися враженнями, обґрунтовувати свої міркування щодо вирішення означених у тексті проблем та дискусійних питань;

- активізації пізнавального інтересу учнів до географії, бажання знайти більше цікавої інформації з досліджуваного питання, зіставити її з наявною і поділитися висновками.

Наочні методи навчання географії тісно пов'язані із словесними. За допомогою наочних методів в учнів формуються яскраві цілісні географічні уявлення, розвиваються спостережливність, увага, зорова пам'ять, забезпечується зв'язок між сприйняттям й абстрактним мисленням. До наочних методів навчання відносяться:

1. Ілюстрація – використання наочності в процесі викладу основних теоретичних положень шкільної географії з метою їх

конкретизації натуральним або образним матеріалом. Метод ілюстрації може застосовуватися під час перевірки домашнього завдання, актуалізації й корекції опорних знань, у процесі вивчення нового матеріалу (джерело знань і основа для їх усвідомлення та осмислення), з метою закріплення, узагальнення та систематизації знань.

Основними **методичними прийомами** ілюстрації є:

- прийом постановки питань за ілюстративним матеріалом;
- прийом опису натурального об'єкта чи його зображення;
- прийом схематичного зображення ілюстрованого об'єкту з визначенням його структурних елементів;
- прийом виявлення властивостей та ознак ілюстрованих об'єктів чи явищ;
- прийом наведення прикладів використання в життєдіяльності людини ілюстрованого об'єкта чи явища;
- прийом аргументації власної думки щодо змін досліджуваного об'єкта чи явища в різних умовах;
- прийом формулювання висновків бесіди за ілюстрацією.

2. Демонстрація – використання наочності в процесі викладу основних теоретичних положень шкільної географії з метою показу зміни структури об'єктів, динаміки їх властивостей і ознак, особливостей природних процесів і явищ. Метод демонстрації вимагає використання реальних приладів або їх моделей, різних механізмів, технічних засобів, постановки дослідів, проведення експериментів. Прикладом служить використання телурію при вивченні зміни освітленості Землі під час її обертання навколо Сонця. Метод демонстрації відрізняється від методу ілюстрації тим, що забезпечує наочне сприйняття учнями умов, що породжують певні процеси чи явища, осмислення причин змін об'єктів, їх взаємозв'язків і відносин, розуміння глибинної сутності, географічних закономірностей.

Демонстрацію можна застосовувати:

- з метою мотивації навчання, створення проблемної ситуації, постановки пізнавального завдання, накопичення в пам'яті

- учнів фактів, необхідних для засвоєння нового матеріалу, утворення конкретних уявлень, відтворення опорних знань;
- під час пояснення нового матеріалу як джерело знань, наочне підтвердження науково-теоретичних положень, опору для виявлення ознак і властивостей об'єктів чи явищ;
  - для осмислення учнями внутрішніх зв'язків і відносин, перенесення засвоєних знань у нові ситуації, для узагальнення і систематизації знань.

Основними **методичними прийомами** демонстрації виступають:

- прийом змінення ходу процесу, структури об'єкту, параметрів роботи механізмів, дослідних умов тощо;
- прийом акцентування уваги учнів на основних ознаках (особливостях, властивостях, взаємозв'язках, відносинах, умовах змін тощо) досліджуваного об'єкта або явища;
- прийом фіксації результатів спостережень;
- прийом характеристики об'єкту, явища, процесу за результатами демонстрації;
- прийом схематичного зображення об'єкта чи явища з визначенням його структурних елементів;
- прийом розкриття змісту демонстрованого явища (процесу);
- прийом формулювання висновків за результатами демонстрації;
- прийом пошуку „прихованого”, „нового” змісту в досліджуваних фактах, явищах, процесах;
- прийом висвітлення й аргументування своєї позиції, свого ставлення до побаченого.

При застосуванні наочних методів навчання вчитель: демонструє засоби наочності, організовує їх сприйняття учнями, керує розумовою діяльністю школярів, навчає прийомам роботи з тим або іншим наочним засобом, ставить завдання, спостерігає за ходом їх виконання, контролює результати засвоєння нового матеріалу.

Підкреслюючи значення наочних методів в забезпеченні багатоаспектного сприйняття навчального матеріалу, формуванні компонентів змісту географічної освіти,

стимулюванні розвитку уваги, пізнавальної активності, наочно-образного та абстрактно-логічного мислення учнів, слід відзначити, що ефективність їх упровадження в навчально-виховний процес з географії безпосередньо залежить від дотримання певних методичних умов.

Методичні умови використання наочних методів навчання:

1. Узгодження ілюстративного матеріалу зі змістом теми уроку, визначення місця й часу його використання в структурі уроку.
2. Використання якісних наочних засобів та забезпечення необхідних умов для їх сприйняття (освітлення, оптимальна віддаленість, наявність підйомних столиків, підставок, екранів підсвічування тощо).
3. Відповідність ілюстративного та демонстраційного матеріалу готовності учнів до його засвоєння (володіння школярами узагальненими прийомами навчальної роботи з різними засобами наочності), урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей.
4. Оптимальне поєднання засобів наочності й пояснень учителя, необхідних для актуалізації опорних знань, з'ясування сутності ілюстрованих об'єктів або демонстрованих явищ, узагальнення засвоєної навчальної інформації.
5. Забезпечення цілісності та емоційної забарвленості пояснень учителя.
6. Залучення учнів до знаходження навчальної інформації в ілюстративному матеріалі або демонстраційному пристрої.

Практичні методи навчання географії спрямовані на засвоєння та вдосконалення загальнонавчальних та спеціальних умінь учнів. Реалізація відбувається в процесі практичної діяльності учнів з різними засобами навчання, тому ефективність цієї групи методів забезпечується, у першу чергу, наявністю необхідного обладнання (робочих зошитів, атласів, приладів і інструментів, інструкцій, планів описів і характеристик, довідників тощо).

До практичних методів навчання географії відносяться :

1. Метод спостереження об'єктів і явищ – це цілеспрямоване сприйняття об'єктів або явищ у природі, на виробництві або в невиробничій сфері з метою збору фактів щодо їх властивостей, характеристик, змін у часі й подальших аналізу й узагальнень отриманої інформації. У процесі засвоєння учнями змісту курсів фізичної географії вчитель може організувати наступні види спостережень у природі:

- **Метеорологічні спостереження:** вимірювання температури повітря й ґрунту, кількості опадів, висоти снігового покриву й глибини промерзання ґрунту, визначення хмарності, напрямку й сили вітру, підведення підсумків місячних, річних і багаторічних спостережень. Учителю слід звернути увагу не лише на формування в учнів умінь користуватися метеорологічними приладами, фіксувати основні показники стану атмосфери, а й на необхідність створення умов для використання матеріалів спостережень на уроках географії з метою конкретизації теоретичного матеріалу й пояснення провідних географічних закономірностей.

- **Спостереження за Сонцем** – фіксація змін полуденної висоти Сонця, орієнтування й визначення часу за Сонцем, спостереження за видимим рухом Сонця протягом дня, місяця, року. Особливу увагу слід надавати практичному використанню отриманих результатів спостережень: для визначення початку сезону сільськогосподарських робіт, для врахування світлового й теплового режиму сонячної енергії в дослідній роботі на географічному майданчику.

- **Гідрологічні спостереження** можуть здійснюватися під час вивчення відповідних тем програми в різних курсах географії або на навчально-виробничій практиці влітку: спостереження за режимом гідрологічних об'єктів своєї місцевості протягом року, вимірювання температури води водоймищ, швидкості течії річки, визначення витрат води, площі поперечного перерізу річки, можливості практичного застосування в господарстві місцевих водних об'єктів.

- **Фенологічні спостереження** за сезонним розвитком живої природи передбачають вивчення учнями закономірних

змін розвитку рослинного й тваринного світу в різні пори року, підведення підсумків річних спостережень у зв'язку з метеорологічними спостереженнями, пояснення залежності життєдіяльності організмів від чинників середовища.

Готуючись до організації спостережень вчитель заздалегідь складає план (програму) спостережень, в якій відображає наступні елементи:

- повідомлення теми, мети й задач спостереження;
- мотивація навчальної діяльності;
- відтворення опорних знань, умінь і навичок і їх корекція;
- формування необхідних умінь і навичок;
- постановка навчальної задачі і пошук шляхів її рішення;
- додатковий інструктаж;
- спостереження за об'єктом або явищем, узагальнення отриманих фактів;
- встановлення зв'язків і відносин;
- формулювання висновків;
- інтерпретація фактів у світлі теоретичних положень навчальної програми.

Спостереження учні здійснюють як під керівництвом педагога, так і самостійно за програмою вчителя з веденням щоденників, самостійним узагальненням результатів спостережень.

У процесі спостереження за об'єктом важливим дидактичним прийомом буде зображення спостережуваного об'єкту. Активна участь розумової діяльності в процесі зображення обумовлює спостережливість, у процесі якої, перш за все, активізуються процеси порівняння, узагальнення, аналізу й синтезу. Під час спостереження дитина постійно порівнює різні об'єкти, їх частини, властивості, помічаючи те загальне, що їх об'єднує і те індивідуальне, властиве тільки даному об'єкту, і яке служить характерними ознаками кожного спостережуваного об'єкту; вчиться виділяти головне в сприйманому, що сприяє формуванню цілісного образу сприйманого об'єкту.

Часті вправління в спостереженні зазвичай завершуються розвитком спостережливості, яка полягає у виділенні важливих, найбільш характерних, але малопомітних властивостей об'єктів

і явищ, що здаються несуттєвими. Спостереження розширює круг знань учнів, змінює характер наявних географічних уявлень, насичаючи їх новими яскравими, емоційними подробицями.

Спостереження як метод навчання географії в умовах удосконалення навчально-виховного процесу має широке загальноосвітнє значення, оскільки виступає джерелом формування географічних знань і практичних умінь дослідження своєї місцевості, сприяє встановленню взаємозв'язку природних компонентів, розумінню закономірностей явищ і процесів, що відбуваються в природі й на виробництві.

2. Картографічний метод є одним з провідних методів навчання географії, бо карта виступає важливим засобом навчання, джерелом географічних знань, об'єктом вивчення. Картографічний метод передбачає застосування географічних карт для пізнання просторового розміщення об'єктів, динаміки явищ, з'ясування їх взаємозв'язків, аналізу прояву основних географічних закономірностей.

Формування образів територій, що вивчаються на уроці географії, відбувається в процесі застосування **прийому читання карти**, що складається з вивчення пояснювального апарату й аналізу змісту карти. Отримуючи за допомогою умовних знаків необхідну інформацію, учні виконують поставлені перед ними навчальні завдання. Окрім прийому читання карти важливими складовими картографічного методу є:

- прийом візуального аналізу карти (наприклад, з метою вивчення просторового розміщення об'єктів);
- прийом визначення кількісних характеристик об'єктів, зображених на карті (географічних координат, відстаней, довжин, висот, площ тощо)
- прийом побудови за картами графіків, діаграм, профілів, таблиць;
- прийом зіставлення карт різного змісту з метою визначення причинно-наслідкових зв'язків і залежностей;

- прийом складання репродуктивних, евристичних або проблемних питань за картами;
- прийом прогнозування розвитку процесів або явищ.

Удосконалення вмінь учнів працювати з географічними картами відбувається в процесі виконання завдань на контурних картах. Робота з контурною картою полегшує сприйняття й запам'ятовування картографічної інформації, сприяє формуванню вміння самостійно й творчо використовувати її для виконання практичних завдань, забезпечує розвиток просторового мислення школярів.

3. Метод роботи із статистичними матеріалами передбачає збір даних, їх узагальнення, аналіз та інтерпретацію. Шкільний курс географії містить численні кількісні дані, що характеризують географічні об'єкти, ілюструють природні та суспільні процеси та явища. Без аналізу статистичних показників утруднюється сприйняття і адекватна інтерпретація навчального матеріалу. Оволодіння прийомами роботи зі статистичними матеріалами є необхідною умовою успішного засвоєння шкільного курсу географії.

Прийоми роботи зі статистичними матеріалами:

- збір статистичних показників;
- статистичний аналіз конкретних даних;
- порівняння статистичних характеристик;
- визначення узагальнених статистичних показників;
- побудова графіків, діаграм, складання таблиць на основі аналізу статистичних показників;
- складання питань, завдань з використанням статистичних матеріалів;
- формулювання висновків і надання прогнозів на основі аналізу статистичних показників.

Використання різноманітних методичних прийомів роботи зі статистичними матеріалами на уроці географії сприяє засвоєнню школярами системи знань про особливості географічного простору, стимулює пізнавальну активність учнів, їх самостійність в оцінці географічних фактів і явищ, дає матеріал для обґрунтованих висновків, розвиває вміння

правильно орієнтуватися в навколишньому середовищі, оцінювати його зміни й перетворення.

4. Вправи вимагають від учнів багаторазового та багатоваріантного застосування отриманих знань у різних зв'язках і умовах, повторення певних дій з метою засвоєння або вдосконалення учнями географічних умінь.

За своїм характером вправи з географії можна поділити на:

- *усні* – не вимагають витрат часу на ведення записів, сприяють розвитку мовлення, пам'яті, уваги й мислення учнів (наприклад, вправи на відпрацювання умінь учнів складати опис об'єкта по карті, на застосування загальних понять до конкретних об'єктів, на пояснення явищ на основі набутих знань та ін.);
- *письмові* – сприяють розвитку культури письмового мовлення, самостійності в роботі (вправи на переведення різних видів масштабу, на визначення географічних координат та ін.);
- *графічні* – вимагають створення узагальненої наочної моделі аналізованого об'єкта, явища чи процесу, полегшують сприйняття, осмислення й запам'ятовування навчального матеріалу, сприяють розвитку просторової уяви учнів (наприклад, вправи на складання схем і схематичних малюнків об'єктів і явищ з вивченого матеріалу, побудова картосхем, таблиць, графіків, профілів, технологічних карт та ін.).

Використання цього методу на уроках географії вимагає розробки системи завдань з поступовим зростанням рівня складності й ступеня самотійності учнів. Характер і рівень складності вправ залежить від особливостей навчального матеріалу, досліджуваного питання й віку учнів.

За дидактичною спрямованістю вправ виділяють:

- *підготовчі* вправи актуалізують необхідні для засвоєння нового матеріалу знання, уміння й навички;
- *мотиваційні* вправи забезпечують зв'язок нового матеріалу з уже засвоєним, готують учнів до вивчення певної теми;

- *пояснювальні* вправи виступають першими завданнями зі застосування засвоєних знань на практиці;
- *тренувальні* вправи спрямовані на закріплення вмінь, характеризуються поступовим наростанням складності завдань;
- *проблемно-пошукові* вправи активізують пізнавальні й творчі здібності учнів, забезпечують самостійне з'ясування учнями сутності й причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних географічних об'єктів і явищ;
- *контрольні* вправи застосовуються з метою контролю знань, умінь і навичок.

Вправи є ефективними тільки при дотриманні ряду вимог до них – це свідомий підхід учнів до виконання вправ й дотримання дидактичної послідовності їх використання за дидактичною спрямованістю та рівнем складності.

З метою виявлення типових помилок учнів при виконанні вправ учитель може використовувати методичний прийом коментування – учень вголос проговорює (коментує) операції з виконання вправи, що допомагає вчителю вносити корективи в дії учнів.

5. Задача – це практичний метод навчання, який передбачає визначення учнями шляху рішення й знаходження результату запропонованого завдання з використанням певних географічних знань і практичних умінь. Залежно від характеру пізнавальної діяльності учнів задачі ділять на:

- *стандартні* – вирішення легко піддається алгоритмізації, тобто складається з чіткої послідовності дій (наприклад, задачі на знаходження невідомого елементу);
- *творчі* – вимагають евристичного підходу до їх рішення (наприклад, задачі на доказ прояву основних географічних законів та закономірностей).

Важливе значення для успішного використання задач на уроці має вироблення в учнів загального підходу до їх вирішення:

1. Знайомство з формулюванням задачі.
2. Аналіз змісту задачі.

3. Визначення основних елементів задачі (у задачах „на знаходження невідомого” – це відомі дані та невідомі складові, що потрібно знайти; у задачах на „доказ прояву основних географічних законів та закономірностей” – це передумови й висновок).
4. Висування ідей щодо вирішення задачі.
5. Складання плану рішення задачі.
6. Рішення задачі.
7. Самоконтроль і корекція.

Використання методу рішення задач на уроках географії дозволяє здійснити усвідомлення і засвоєння досліджуваних процесів, явищ і закономірностей, удосконалити вміння учнів використовувати теоретичні знання на практиці, забезпечити зв'язок курсу географії з життям. Крім цього рішення задач виховує в учнів цілеспрямованість і самостійність, наполегливість і активність.

6.2. Методи навчання географії за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів

В умовах гуманізації національної системи освіти, що висуває за необхідне задоволення освітніх потреб учнів, розкриття їх нахилів і здібностей, створення оптимальних умов для особистісної самореалізації, перед вчителем географії постає завдання стимулювання пізнавальної самостійності учнів у навчально-виховному процесі з географії. Вирішення означеного завдання можливе за умови доцільного використання методів навчання за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів, класифікація яких розроблена І. Лернером і М. Скаткіним.

Характеристика методів навчання географії за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів

Назва метода	Діяльність вчителя	Діяльність учнів	Цільове призначення методу
Пояснювально-ілюстративний	Пред'явлення інформації	Сприйняття, усвідомлення,	Здійснюється передача навчальної інформації

(інформаційно-рецептивний)	(вчитель, підручник, ТСО). Організація дій учня з об'єктом вивчення.	довільне запам'ятовування навчального матеріалу.	вчителем, закладається основний запас знань учнів у готовому вигляді. Ступінь самостійності учнів у навчальній діяльності низька. Використовується при введенні складного чи великого за обсягом блоку теоретичного матеріалу.
Репродуктивний	Розробка й пред'явлення завдань на відтворення знань і способів розумової і практичної діяльності. Керівництво і контроль за виконанням.	Відтворення знань і способів дій за зразками. Запам'ятовування навчального матеріалу.	Забезпечується закріплення знань і формування умінь учнів. Надаються можливості застосування знань та умінь у стандартній навчальній ситуації. Діяльність учнів за зразком.
Проблемне викладання	Постановка проблеми та доказове розкриття шляхів її вирішення.	Сприйняття й усвідомлення проблеми. Уважний контроль за послідовністю вирішення проблеми. Усвідомлення ступеню переконливості її розкриття. Розумове прогнозування чергових кроків логіки рішення. Запам'ятовування	Здійснюється показ складного шляху пізнання, демонструється зразок доказового рішення теоретичної або реальної навчальної проблеми.

		навчального матеріалу.	
Евристичний (частково-пошуковий)	Постановка навчальної проблеми. Розробка й пред'явлення пізнавальних і практичних проблемних завдань. Планування кроків вирішення. Керівництво діяльністю учнів (коригування та консультування)	Сприйняття завдання. Осмислення умов й визначення частини, призначеної для самостійного виконання. Актуалізація знань про шляхи вирішення схожих завдань. Самостійне рішення частини завдання. Самоконтроль у процесі вирішення, перевірка результатів. Запам'ятовування навчального матеріалу, пов'язаного із завданням. Відтворення ходу рішення.	Забезпечується включення учнів у самостійне виконання окремих кроків у вирішенні проблеми, поставленої вчителем. Здійснюється навчання школярів самостійному застосуванню наявних ЗУН, веденню пошуку нових знань. Відбувається залучення учнів до творчої діяльності. Метод реалізується за допомогою проблемних, творчих завдань, спосіб виконання яких учням не відомий. Метод тільки готує учнів до самостійної творчої діяльності, а повністю її не забезпечує.
Дослідницький	Розробка й пред'явлення проблемних, дослідницьких завдань для пошуку рішень. Контроль за ходом	Сприйняття й самостійний аналіз проблеми. Осмислення умов завдання. Планування етапів й способів	Здійснюється залучення учнів до творчої (дослідницької) діяльності шляхом організації самостійного засвоєння значної частини нового

	виконання.	виконання дослідження (рішення проблеми) на кожному з етапів. Самоконтроль у процесі дослідження. Запам'ятовування навчального матеріалу. Самоконтроль, самоаналіз, самооцінка.	навчального матеріалу, яке складається з вивчення фактів, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, перевірки та обґрунтування їх правильності з метою вирішення поставленого дослідницького (проблемного) завдання.
--	------------	---	---

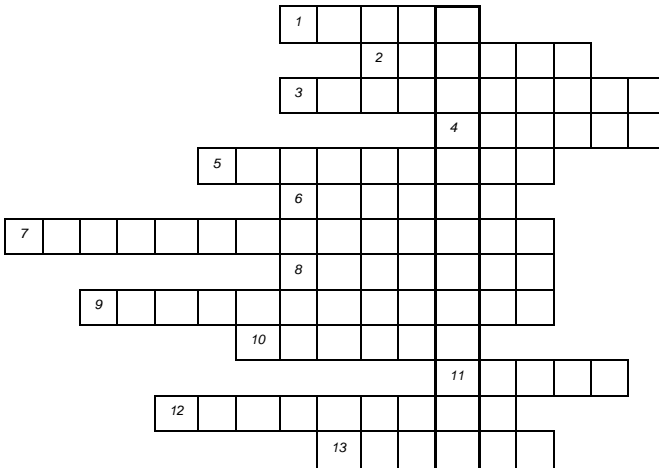
За підсумками стислої характеристики класифікацій методів навчання слід відзначити, що діяльність учнів з джерелами географічних знань відбувається на тому або іншому рівні самостійності, тому ефективне використання методів навчання географії можливе тільки при комплексному підході до їх реалізації.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення поняттям „методи навчання” і „прийоми навчання”.
2. Скласти схеми: „Методи навчання географії за джерелами знань”, „Методи навчання географії за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів”.
3. Вирішити кросворд „Методи навчання географії”.

Кросворд „Методи навчання географії”

Ключове слово: метод, який виділяється за характером пізнавальної діяльності учнів і характеризується самостійною творчою діяльністю школярів.

По горизонталі:

1. Упорядкований спосіб взаємопов'язаної діяльності вчителя та учнів, спрямований на досягнення цілей навчання.
2. Група методів за джерелами знань, які забезпечують образним матеріалом процес формування теоретичних знань.
3. Різновид бесіди, питання якої вимагають активних роздумів.
4. Словесний метод навчання, який є усним, зв'язним, послідовним викладенням великої теми, чи розділу курсу.
5. Словесний метод навчання, який є прикладом образного, емоційного, послідовного викладення основних думок.
6. Метод навчання, який є видом спілкування вчителя й учнів за допомогою питань і відповідей.
7. Практичний метод навчання.
8. Засіб навчання, який характеризується узагальненим зображенням реальних об'єктів або явищ.
9. Наочний метод навчання.

10. Трьохмірне зображення предметів або їх частин в масштабі з дотриманням пропорції частин і зовнішньої схожості.

11. Наочний посібник, об'єкт вивчення та джерело географічних знань.

12. Основний навчальний посібник, створений для навчання, розвитку і виховання учнів певного віку.

13. Складовий компонент метода, який спрямовує учнів на рішення часткових дидактичних завдань.

4. Відповіді на тестові питання:

1. Метод навчання географії, який забезпечує самостійне вивчення учнями нового матеріалу:

- а) дослідницький   в) репродуктивний
б) частково-пошуковий   г) проблемного викладання

2. Метод навчання географії, який передбачає показ і сприйняття географічних об'єктів, процесів і явищ в їх символічному зображенні за допомогою плакатів, карт, портретів, фотографій, схем, репродукцій тощо:

- а) демонстрація   б) ілюстрація   в) спостереження
г) вправи   д) лекція   ж) робота з картою

3. Метод навчання географії, який передбачає усний виклад навчального матеріалу, великого за обсягом, складного за логічною побудовою, часто узагальнюючого характеру, і, зазвичай, розглядається як форма організації навчання:

- а) бесіда   б) робота з книгою   в) дискусія
г) ілюстрація   д) вправи   ж) лекція

4. Метод навчання географії, спрямований на організацію спільної навчально-пізнавальної діяльності учнів з колективного (групового) вирішення означеної проблеми:

- а) бесіда   б) робота з книгою   в) дискусія
г) ілюстрація   д) вправи   ж) лекція

5. Вправи, спрямовані на закріплення вмінь, характеризуються поступовим наростанням складності завдань:

- а) тренувальні
- б) підготовчі
- в) мотиваційні
- г) проблемно-пошукові

6. Метод навчання географії за характером навчально-пізнавальної діяльності учнів, у процесі реалізації якого забезпечується закріплення знань і формування умінь учнів:

- а) репродуктивний
- б) дослідницький
- в) проблемного викладання
- г) частко-пошуковий

7. Метод навчання географії, який передбачає організацію цілеспрямованого сприйняття об'єктів або явищ довкілля з метою збору фактів щодо їх властивостей, характеристик, змін у часі й подальших аналізу й узагальнення отриманої інформації:

- а) демонстрація
- б) ілюстрація
- в) спостереження
- г) вправи
- д) лекція
- ж) робота з картою

8. Метод навчання географії, який передбачає використання наочності в процесі викладу основних теоретичних положень шкільної географії з метою показу зміни структури об'єктів, динаміки їх властивостей і ознак, особливостей природних процесів і явищ:

- а) демонстрація
- б) ілюстрація
- в) спостереження
- г) вправи
- д) лекція
- ж) робота з картою

9. Метод навчання географії, який вимагає від учнів багаторазового та багатоваріантного застосування отриманих знань у різних зв'язках і умовах, повторення певних дій з метою засвоєння або вдосконалення учнями географічних умінь:

- а) демонстрація
- б) ілюстрація
- в) спостереження
- г) вправи
- д) лекція
- ж) робота з картою

10. Вправи, які актуалізують необхідні для засвоєння нового матеріалу знання, уміння, навички:

- а) тренувальні
- б) підготовчі
- в) мотиваційні
- г) проблемно-пошукові

VII. Форми організації навчання географії в школі

7.1. Урок як основна форма організації навчання географії в школі

Організація ефективного навчання географії можлива лише при методично вмілому використанні різноманітних **форм організації педагогічного процесу**, які позначають його зовнішню сторону і характеризуються здійсненням упорядкованої діяльності вчителя і учнів в установленому режимі. Форми навчання органічно пов'язані з усіма елементами навчального процесу – змістом шкільної географії, методами, засобами навчання. Так, у залежності від змістовної сторони навчального процесу, у різних формах навчання можуть застосовуватися одні й ті ж самі або навпаки різні методи та засоби навчання.

Вибір форми навчання визначається цілями навчально-виховного процесу, особливостями змісту курсів шкільної географії, віковими особливостями учнів, місцем і часом проведення навчального заняття.

Усі форми організації навчання географії в школі можна поділити на дві організаційні групи – **урочні та позаурочні**.

Основною формою організації навчання географії в школі є **урок**, який характеризується:

- наявністю триєдиної мети;
- планом роботи (чітко визначеною послідовністю різних видів діяльності вчителя й учнів на уроці залежно від його типу та структури);
- обмеженими часовими рамками;
- постійним складом однакових за віком дітей;
- певним місцем і часом проведення уроку за розкладом.

У сучасній педагогіці існує велика кількість класифікацій уроків за різними ознаками: за метою організації занять (М. Махмутов); методами навчання (І. Борисов); способами організації навчальної діяльності учнів (Ф. Кирюшкин). Найбільш обґрунтованою й наближеною до реального освітнього процесу, на наш погляд, виступає розподіл уроків за

дидактичною метою (В. Онищук). Ця класифікація допомагає чіткіше визначити мету, завдання і структуру кожного уроку.

Типологія уроків за дидактичною метою

- 1. Урок-вступ** забезпечує уведення учнів у вивчення нового курсу (або крупного розділу) географії.
- 2. Урок засвоєння нових знань** вирішує завдання з організації сприйняття й осмислення учнями великого за обсягом і складного за засвоєнням блоку теоретичних знань.
- 3. Урок засвоєння умінь і навичок** орієнтований на забезпечення оволодіння учнями операційної сторони знань. Основною формою навчальної діяльності на цьому уроці є практична робота, на якій завдання спрямовані за засвоєння і закріплення спеціальних умінь і навичок учнів.
- 4. Урок застосування знань, умінь і навичок** спрямовує учнів на творче рішення практичних завдань на основі засвоєних на попередніх уроках знань. На уроці цього типу виконуються великі за обсягом і складні за змістом практичні роботи.
- 5. Урок узагальнення і систематизації знань** вирішує завдання повторення, корекції та більш глибокого осмислення ключових питань за темою навчальної програми, засвоєння причинно-наслідкових зв'язків, основних географічних закономірностей, провідних ідей і теорій на основі широкої систематизації знань.
- 6. Урок перевірки і корекції знань, умінь і навичок** забезпечує контроль за рівнем засвоєння учнями теоретичного матеріалу, сформованості спеціальних умінь та навичок, дозволяють перевірити та при необхідності скорегувати ЗУН учнів за певною темою навчальної програми.
- 7. Комбінований урок** вирішує дидактичні завдання декількох типів уроків. На комбінованому уроці вчитель може перевірити та при необхідності скорегувати попередньо сформовані ЗУН учнів, пояснити новий матеріал, закріпити засвоєний матеріал у процесі виконання практичних завдань, в опорі на наявні знання,

виявити загальні ознаки й закономірності аналізованих явищ та процесів. Цей тип уроку є комбінацією різних видів роботи, тому й має назву – комбінований.

Структура будь якого типу уроку складається з певної послідовності взаємопов'язаних між собою етапів (Додаток И). Макроструктура уроку доповнюється його мікроструктурою – комплексом методів, прийомів, засобів навчання, які використовує вчитель для організації навчального процесу на уроці з урахуванням мети уроку, змісту навчального матеріалу, вікових особливостей учнів, рівня пізнавальної активності класу. Макро- й мікроструктура уроку чітко висвітлюється вчителем у поурочному плані.

За формою проведення уроки географії можуть бути **стандартні (традиційні), або нестандартні (інтерактивні)**, на яких навчання відбувається в процесі активної взаємодії й інтенсивного спілкування учнів. Усе різноманіття нетрадиційних уроків географії можна поділити на такі групи:

1. Уроки-ігри:

- **Уроки змагальної спрямованості** – урок-змагання, урок-турнір, урок-естафета, урок-вікторина. Орієнтовані на вироблення учнями тактики і стратегії взаємодії, організацію спільної діяльності з досягнення навчальних завдань за темою уроку.
- **Уроки-рольові ігри** – урок-вистава, урок-казка, урок-подорож, урок-аукціон, урок-актуальне інтерв'ю, урок-сходження, урок-ярмарок, урок-концерт та ін. Забезпечують моделювання певної ситуації минулого, сьогодення або майбутнього, відтворення конкретних або уявних подій.
- **Уроки-ділові ігри** – урок-засідання, урок-суд, урок-занурення та ін. Спрямовані на імітацію прийняття рішень у різних ситуаціях.
- **Уроки, організовані за аналогією з відомими іграми телебачення:** „Поле чудес”, „КВК”, „Останній герой”, „Найслабша ланка”, „Брейн ринг”, „Що? Де? Коли?”, „Слідство ведуть знавці”, „Щасливий випадок”, „Веселі старты” та ін.

2. Уроки комунікативної спрямованості: урок-усний-журнал, урок-діалог, урок-обговорення, урок-презентація, урок-конференція, урок відкритих думок, урок-пошук істини, урок-круглий стіл, урок-брифінг, урок-дискусія, урок-консультація та ін. Спрямовані на організацію інтенсивного спілкування учнів шляхом обговорення питань пізнавального характеру; формування в учнів здатності висловити й аргументувати свою точку зору, відстояти власну й зрозуміти іншу позицію щодо означеної проблеми.

3. Уроки творчої спрямованості: урок творчості, урок-творчий звіт, урок-фантазування, урок мрії та ін. В якості механізму організації навчання виступають ігрові методи залучення учнів у творчу діяльність.

Основною вимогою до проведення нетрадиційних урочних форм організації навчання – є чітке дотримання структури обраного типу уроку.

Використання нестандартних форм уроків географії сприяє підвищенню ефективності освітнього процесу за рахунок активізації діяльності учнів на уроці, стимулює їх інтерес до географії, формує позитивне ставлення школярів до навчання, розвиває творчу самостійність учнів за рахунок їх залучення до розробки технологічного інструментарію уроку, надає можливість створити сприятливі умови для засвоєння компонентів змісту географічної освіти та всебічного розвитку особистості школярів.

7.2. Підготовка вчителем методичної розробки уроку географії

Ефективність навчально-виховного процесу на уроці географії безпосередньо залежить від відповідального ставлення вчителя до його підготовки. У роботі над методичною розробкою (розгорнутим поурочним планом) уроку географії вчитель повинен:

1. За календарно-тематичним планом, складеним у чіткій відповідності до навчальної програми з географії, **визначити тему уроку.**

2. **Сформулювати триєдину мету уроку (освіта, розвиток, виховання учнів),** що необхідно для передбачення

його результатів. Формулювання мети повинно відбуватися на основі аналізу навчальної програми з географії і має бути дуже конкретним, щоб можна було врахувати її реалізацію в ході навчального заняття. Мета уроку повинна відповідати на ряд питань:

- Які знання (емпіричні, теоретичні) повинні бути засвоєні учнями на уроці?
- Які уміння й навички необхідно сформувати? Який внесок у розвиток особистості повинен здійснити урок?
- Який виховний ефект має дати урок?

Формування теоретичних знань у меті уроку можна представити так:

- формування (або розвиток) географічних уявлень...,
- засвоєння фактів, номенклатури...,
- формування поняття (або розширення його об'єму)...,
- конкретизація й закріплення істотних ознак, поглиблення поняття...,
- повторення, закріплення наукових фактів та ін.

Формування умінь, досвіду творчої діяльності в меті уроку можна відобразити в наступних формулюваннях:

- розкрити послідовність дій з...,
- забезпечити засвоєння прийому...,
- удосконалювати уміння...,
- розкрити світоглядну ідею розвитку географічних процесів і явищ в часі і просторі,
- сприяти розвитку творчого мислення, пізнавального інтересу,
- навчити виділяти проблему,
- висувати гіпотезу, відрізнити слідство від причини та ін.

Мету уроку, спрямовану на виховання школярів можна представити так:

- сприяти (продовжити) патріотичне (естетичне, моральне, екологічне, економічне, трудове, фізичне) вихованню (я) учнів на основі знань про ...,
- виховувати любов до природи (праці, Батьківщини тощо),

- формувати дбайливе відношення до навколишнього середовища, бажання оберігати і примножувати його багатства та ін.

3. Зробити аналіз змісту теми навчальної програми з географії за темою уроку

Для аналізу змісту необхідно:

А) За допомогою навчальної програми визначити нові компоненти змісту географічної освіти, які будуть формуватися на уроці.

Б) Визначити опорні знання, уміння і навички, на підставі яких мають формуватися нові компоненти змісту географічної освіти, тобто виявити за програмами і підручниками попередніх курсів географії та інших дисциплін можливу підготовленість учнів до сприйняття даного матеріалу (виділити внутрішньоопредметні й міжпредметні зв'язки). При цьому:

- відзначити, які опорні знання необхідно актуалізувати для визначення відмітних ознак об'єктів або явищ, тобто врахувати, що можуть знати про них учні завдяки спостереженням і життєвому досвіду;
- мати на увазі, якими діями з картами, графіками, текстом підручника, картинками тощо вже володіють учні, яким діям слід навчити у зв'язку з формуванням певного уявлення, поняття, уміння. У цьому випадку необхідно скласти для учнів інструкцію з оволодіння певною (Додаток Ж).

4. Визначити необхідні умови, що забезпечують засвоєння нових знань і умінь, для чого:

- підібрати найдоцільніші методи й прийоми навчання (визначити методи перевірки, актуалізації і корекції попередньо засвоєних ЗУН та методи викладання нового матеріалу, розробити практичні завдання для його закріплення, намітити прийоми роботи школярів з різними джерелами знань та ін.);
- здійснити оптимальних підбір засобів навчання відповідно до змісту навчального матеріалу й рівня розвитку школярів, працюючи з якими учні мають опанувати необхідні ЗУН.

5. Визначити тип уроку й здійснити планування навчальної роботи на кожному з етапів відповідно структури.

При розробці окремих структурних елементів уроку слід мати на увазі специфіку кожного з етапів. Наприклад, при підготовці комбінованого уроку слід урахувати, що:

Організаційний момент повинен займати мінімальну кількість часу (1 – 2 хвилини). На ньому слід організувати увагу учнів і налаштовувати їх на навчальну діяльність. З цією метою звертається увага школярів на підготовленість робочого місця, на наявність джерел географічних знань (підручника, атласу, контурних карт, дидактичного матеріалу, канцелярського приладдя тощо).

Перевірка домашнього завдання й актуалізація опорних знань школярів (7 – 10 хвилин) повинна виявити рівень, засвоєних на попередніх уроках знань, умінь узагальнювати, робити висновки, працювати з картами. Форми й методи перевірки повинні бути різноманітні і мають сприяти активізації пізнавального інтересу школярів. Цей етап уроку повинен створювати умови для свідомого засвоєння навчального матеріалу, розвитку умінь вільно орієнтуватися в ньому. Тому слід ширше використовувати конструктивні та проблемні завдання, що спрямовують увагу учнів на істотні ознаки й властивості об'єктів або явищ, розвивають мислення учнів; актуалізують знання, отримані під час вивчення попередніх курсів географії.

Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності займає 2 – 3 хвилини уроку. Тему, визначену за календарно-тематичним планом, учитель може повідомити або на початку уроку або при переході до вивчення нового матеріалу. Мету й основні задачі уроку, як результат навчальної діяльності, можна висвітлити учням у вигляді плану, переліку основних знань і умінь, заздалегідь записаних на дошці (плакаті, екрані), евристичного питання, пізнавальної задачі, проблемного завдання. Виховні цілі учням не повідомляються.

Провідним чинником, стимулюючим учнів до активного освоєння змісту географічної освіти, є мотивація навчальної діяльності. Наявність значущої позитивної мотивації підвищує ефективність засвоєння нового матеріалу. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності школярів може здійснюватися шляхом:

- роз'яснення практичного значення географічних знань (у повсякденному житті кожної людини й у господарській діяльності населення);
- опори на життєвий досвід учнів;
- залучення уваги школярів до незвичайних фактів, процесів, феноменів природи;
- створення проблемної ситуації і висвітлення значення нових ЗУН для її вирішення;
- показу значущості географічних знань і умінь для саморозвитку кожної дитини, активізації її здібностей, розкриття творчого потенціалу учнів;
- висвітлення можливостей використання географічних ЗУН у майбутній професійній діяльності.

Мотивація створює сприятливі умови для самореалізації особистості в умовах навчально-виховного процесу з географії. Позитивна мотивація може заповнювати недолік спеціальних здібностей і недостатній запас ЗУН і грати роль компенсаторного фактора в процесі засвоєння нового матеріалу.

Вивчення нового матеріалу (15 – 20 хвилин). При підготовці цього етапу уроку вчителю необхідно:

1. Проаналізувати обсяг теоретичного матеріалу, передбачений для засвоєння.

2. Визначити основні види знань, що виносяться на засвоєння. Продумати послідовність роботи з ними. Наприклад, при необхідності формування нового поняття вчитель:

- виявляє основні ознаки поняття (наприклад, основні ознаки гір: висота вище за 800 м, наявність чітко виражених вершини, схилів, підшви);

- визначає варіюючі ознаки поняття (гори розрізняються за висотою над рівнем моря, способом утворення й віком);

- з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки, що розкривають сутність географічного об'єкту або явища (наявність на поверхні планети такої форми рельєфу як гори є результатом взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі);

- знаходить у шкільному підручнику визначення поняття і робить висновок про те, чи відображені в ньому істотні ознаки поняття;

- на підставі аналізу змісту поняття готує пояснення, виділивши в ньому смислові одиниці (так пояснення загального поняття „гори” включатиме опис зовнішнього вигляду гір різного віку й походження з обов'язковою ілюстрацією розповіді, послідовне виявлення їх загальних і відмінних ознак, з'ясування причин, що викликають ці відмінності, наведення конкретних прикладів, узагальнення отриманої інформації у визначенні поняття тощо).

3. При організації засвоєння матеріалу будь-якого курсу географії вчителю слід особливу увагу приділити поясненню причин та наслідків утворення й розвитку о'єктів та явищ довкілля, прояву та значенню основних географічних законів і закономірностей.

4. Продумати найраціональніші варіанти поєднання різних методів, приймів, засобів навчання (наприклад, усного викладання з роботою за підручником і довідковою літературою, розповіді з виконанням практичних завдань, бесіди з використанням унаочнення тощо).

5. З метою активізації пізнавального інтересу учнів підібрати цікаві факти, яскраві приклади, нові статистичні дані за темою уроку.

Закріплення вивченого матеріалу (8 – 10 хвилин) може бути поетапним – здійснюватися в процесі пояснення нового матеріалу за кожною з його логічних частин, або відбуватися після засвоєння учнями нових знань. На цьому етапі вчитель може використати 3 – 4 завдання різного типу, максимально спрямовані на застосування школярами отриманих ЗУН:

- робота з підручником, картами різного змісту,
- аналіз статистичного матеріалу,
- складання порівняльних або комплексних характеристик, описів об'єктів за планом,
- заповнення таблиць, побудова графіків, діаграм, профілів,
- вирішення задач,
- пошук відповідей на проблемні питання тощо.

Узагальнення і систематизація знань (3 – 5 хвилин). На цьому етапі на основі засвоєних знань здійснюються узагальнення й висновки з вивченої теми. Рівень їх сформованості дозволяє судити про ступінь оволодіння новим

матеріалом. Основна задача цього етапу – приведення в систему вивчених на цьому уроці й опрацьованих раніше знань з метою засвоєння основних світоглядних ідей. Так, у курсах фізичної географії це можуть бути положення про загальні закономірності формування географічної оболонки, наприклад, формування фізико-географічних регіонів є наслідком взаємодії зональних і азональних чинників.

З метою узагальнення і систематизації знань учителем можуть використовуватися наступні методи й прийоми роботи: узагальнююча бесіда, складання порівняльних, систематизуючих таблиць, схем, формулювання висновків, обґрунтування відповіді на поставлене на початку пояснення нового матеріалу евристичне або проблемне питання тощо. Активно стимулює учнів до творчої пізнавальної діяльності на етапі узагальнення знань використання інтерактивних методів навчання. Наприклад:

- „Мікрофон” – учням пропонується висловити свою точку зору за поставленим питанням або проблемі. Класом пускають предмет, що імітує мікрофон. Кожен хто отримав такий „мікрофон” зобов'язаний чітко й лаконічно викласти свою думку й зробити висновок.

- *Метод „ПРЕС”* – передбачає лаконічне, аргументоване висловлювання учнів за певним дискусійним питанням. Складається з чотирьох етапів:

- висловлювання власної точки зору („Я вважаю, що...”);
- обґрунтування своєї думки („Так як...”);
- наведення прикладів і аргументів для підтримки своєї точки зору („Наприклад ...”);
- формулювання узагальнених висновків за темою („Отже...”).

- *„Сінквейн або Повільне занурення”* – учням пропонується:

- назвати один іменник, пов'язаний з темою уроку;
- підібрати до нього два прикметника;
- назвати доцільні до теми три дієслова;
- скласти з цими словами чотири речення за темою уроку.

Підсумок уроку (1 – 3 хвилини) передбачає оцінювання вчителем роботи на уроці окремих учнів і класу в цілому.

Доцільним буде використання сучасних інтерактивних прийомів навчання, стимулюючих школярів до висловлювання власної точки зору. Наприклад:

• „*Незакінчене речення*” – учень повинен скінчити фразу, наприклад: „На сьогоднішньому уроці мене здивувало .”

Домашнє завдання (1 – 2 хвилини) є продовженням класної роботи з оволодіння навчальним матеріалом. Завдання, які учні виконують вдома можуть бути спрямовані на: засвоєння учнями теоретичного матеріалу, узагальнення й систематизацію знань, їх практичне використання, удосконалення умінь і навичок, формування досвіду творчої діяльності, стимулювання емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності. Обсяг домашнього завдання повинен розраховуватися, виходячи з загальних нормативних вимог: у 5 – 7 класах на його виконання учень має, у середньому, витратити 15 хвилин, у 8 – 11 класах – 20 – 25 хвилин.

Ефективність самостійної роботи учнів над опрацюванням навчального матеріалу значно підвищується за умови диференційованого підходу вчителя до їх розробки. За формою виконання домашні завдання можуть бути: усними, письмовими або графічними. За рівнем навчально-пізнавальної діяльності учнів:

- репродуктивними – спрямовані на відтворення засвоєних ЗУН (переказ параграфу підручника, робота з контурною картою, відтворення визначення понять, вирішення тестових питань, виконання практичних завдань за зразком або інструкцією тощо),
- конструктивними – активізують інтелектуально-практичні уміння учнів (робота з завданнями на порівняння, класифікацію, абстрагування, узагальнення ознак і властивостей об'єктів або явищ навколишньої дійсності; складання таблиць, схем, діаграм, графіків, профілів; виконання (а не копіювання) схематичних малюнків, картосхем, моделей; вирішення задач; складання комплексних характеристик; формулювання висновків тощо);
- творчими – передбачають самостійний пошук учнями шляхів і варіантів вирішення поставленого навчального

завдання та його обґрунтування (вирішення проблемних завдань, виконання проєктів, самостійних експериментів, складання кросвордів, задач, проблемних питань тощо).

На цьому етапі уроку основна функція вчителя роз'яснити учням зміст, способи та прийоми виконання й оформлення домашніх завдань.

Поурочний план уроку є творчим доробком учителя географії, в якому він здійснює оптимальне поєднання всіх компонентів процесу навчання.

Запорукою результативності навчально-виховного процесу з географії є дотримання учителем **основних вимог до проведення уроку:**

1. Ретельний добір фактичного матеріалу.
2. Орієнтація на комплексне формування компонентів змісту географічної освіти (знання, уміння, навички, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності).
3. Чітка мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів з опорою на вікові та індивідуальні потреби учнів.
4. Оптимальне поєднання різноманітних методів та методичних прийомів навчання з метою забезпечення активності кожного учня.
5. Реалізація діяльнісного підходу до організації навчально-виховного процесу (використання й ритмічне чергування різних видів практично-предметної діяльності).
6. Доцільне застосування різних засобів наочності.
7. Використання сучасних педагогічних технологій.
8. Реалізація внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків у процесі навчання.
9. Забезпечення чіткої організації уроку: дотримання певної послідовності й тривалості етапів уроку, підтримання дисципліни учнів, зручне для вчителя розташування засобів унаочнення тощо, що дозволяє забезпечити максимальну продуктивність у використанні навчального часу.

7.2. Лекції та семінари як форми організації навчання географії

У системі старшої профільної школи в умовах поглибленого вивчення географії вчителю доцільно періодично використовувати такі форми організації навчання як лекції та семінари. Учні, в силу своїх вікових особливостей (високий рівень інтелектуальної активності, спрямованість на вирішення складних розумових завдань, здатність до самостійного знаходження способів орієнтування в навчальному матеріалі, логічного впорядкування і систематизації отриманої інформації), уже готові до таких форм навчальних занять.

Лекція дозволяє вчителю в стислий проміжок часу передати учням великий обсяг, адаптованої до вікових особливостей та рівня засвоєння певного класу, інформації та відповісти на додаткові запитання.

При підготовці до лекції вчитель: чітко й лаконічно формулює тему й мету лекції відповідно навчальній програмі з географії, виділяє головні питання в навчальному матеріалі, визначає обсяг інформації за кожним питанням, складає план лекції, здійснює підбір і вивчення основного й додаткового матеріалу, добирає (або виготовляє) унаочнення і дидактичний матеріал за темою лекції, розробляє розгорнутий конспект тексту лекції з урахуванням особливостей її структури.

Структура лекційного заняття представлена послідовністю наступних етапів:

1. Організаційний момент.
2. Повідомлення теми, плану лекції. Мотивація навчальної діяльності.
3. Викладення основного змісту навчального матеріалу. Періодичні резюме в лекції.
4. Висновок.

З урахуванням цілей і місця в навчальному процесі розрізняють лекції: **вступні, установчі, поточні, оглядові та заключні.**

Залежно від форми проведення виділяються:

1. **Традиційна (інформаційна)** лекція – зміст матеріалу дається в готовому для запам'ятовування вигляді. Проводиться з використанням пояснювально-

ілюстративного методу навчання. Може бути **описовою** (основними видами навчально-пізнавальної діяльності учнів є сприйняття матеріалу, його запис і запам'ятовування) і **пояснювальною** (передбачає не тільки вербальну передачу навчального матеріалу, але й висвітлення причинно-наслідкових зв'язків аналізованих явищ, понять, законів, тобто поряд з процесами сприйняття і запам'ятовування учні включаються в процес усвідомлення та осмислення (розуміння) нових знань).

2. **Проблемна** лекція – на початку висувається реальна або традиційна проблема, яка аналізується й вирішується впродовж лекційного заняття. Процес пізнання відбувається через активізацію розумової діяльності учнів (аналіз навчального матеріалу з метою вирішення означеної проблеми, висунення гіпотез, порівняння різних точок зору).
3. **Візуальна** лекція (**лекція-шоу**) передбачає візуальну подачу навчального матеріалу з використанням технічних засобів навчання, аудіо- та відеотехніки, мультимедійних технологій, у супроводі стислого коментування вчителем демонстрованих матеріалів. Використання цієї форми організації навчання з географії сприяє розвитку вмінь сприймати візуальну інформацію у вигляді схематичного конспекту, розшифровка якого забезпечує розвиток основних інтелектуально-практичних операцій (аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення).
4. **Бінарна** лекція (**лекція-діалог**) вимагає викладу навчального матеріалу за темою в формі діалогу двох вчителів (наприклад, представників двох шкільних дисциплін, прихильників різних наукових напрямків, теоретика й практика й т. ін.). Забезпечує реалізацію внутрішньопродметних та міжпредметних зв'язків, поєднання теорії та практики навчання географії.
5. **Лекції-провокації** – форма організації навчання, у процесі якої вчитель, після оголошення теми, повідомляє, що при поясненні матеріалу буде зроблено

певну кількість помилок різного типу (змістовні, технологічні тощо). Учні наприкінці лекції мають назвати помилки, виправити їх і аргументувати свою точку зору. Така форма роботи створює дидактичні умови, стимулюючи пізнавальну активність учнів протягом вербальної передачі навчального матеріалу. Відбувається не тільки сприйняття і запам'ятовування інформації, а й її аналіз і оцінка. Лекція-провокація також виконує контролюючу функцію, бо дає можливість учителю здійснити діагностику рівня засвоєного учнями матеріалу, а школярам перевірити свої знання за певною темою. Учителю бажано записати перелік помилок на папері або на скритій частині дошки, щоб за проханням учнів продемонструвати їх наприкінці лекції.

6. **Лекція-бесіда** – під час лекції підтримується зворотний зв'язок з учнями за допомогою питань, обміну думками, спільного формулювання висновків. Дозволяє вчителю контролювати процес розуміння навчального матеріалу та рівень його засвоєння протягом навчального заняття, забезпечує поетапне закріплення ЗУН учнів за новою темою.
7. **Лекція-прес-конференція** може проводитися як на початку вивчення крупного розділу або теми навчальної програми з метою з'ясування інтересів і потреб учнів, так і в середині – з метою акцентування уваги на ключових моментах і проблемах навчального матеріалу. Учитель формулює тему лекції і просить учнів письмово ставити йому відповідні тематичні питання. Діти повинні протягом кількох хвилин сформулювати питання, які найбільш їх цікавлять, написати на папірці і передати вчителю. Педагог знайомиться зі змістом учнівських питань і буде виклад навчального матеріалу у вигляді зв'язного розкриття теми, у процесі якого висвітлюються відповіді на кожне з поставлених запитань. Наприкінці лекції вчитель проводить підсумкову оцінку питань як відображення знань та інтересів учнів.

8. **Лекції-інтерв'ю.** Учитель задає питання за темою уроку учням. Якщо учень неповно відповідає на запитання вчитель продовжує думку учня, доповнюючи, аргументуючи, корегуючи навчальну інформацію.
9. **Лекція-ситуація** передбачає розвиток умінь учнів використовувати отримані знання для вирішення реальних ситуацій і проблем. На початку лекції вчитель демонструє еталон розв'язання певної ситуації. Надалі, спільно з учнями, на занятті відбувається розбір варіантів вирішення поставлених проблем. Така форма навчання дозволяє показати практичне значення географічних ЗУН, навчити учнів свідомо впливати на події і процеси в природі й суспільстві, сприяє розвитку умінь школярів планувати свою діяльність і прогнозувати її наслідки.

Основний мінус лекції – відносна пасивність учнів – коригується шляхом використання окремих **методичних прийомів**, що дозволяють підвищити ефективність цієї форми організації навчання географії. Серед них:

- доцільне поєднання усного викладу матеріалу з використанням різних видів унаочнення;
- забезпечення зворотного зв'язку на лекції шляхом організації бесіди, напрямок питань може бути: вчитель **а** учні або учні **а** вчитель;
- включення учнів у обговорення певної проблематики з метою використання наявних знань, суджень, практичного досвіду школярів у процесі висвітлення теми лекції;
- використання вчителем у процесі усного викладу навчального матеріалу опорних конспектів;
- включення в усний виклад вчителя цікавих фактів, новітніх відомостей за темою лекції;
- використання прийомів підтримки уваги учнів: зміна рівня інтенсивності та темпу лекції, наведення яскравих і захоплюючих прикладів, пробудження очікування вирішення проблеми, проведення короткої самостійної

роботи, обговорення дискусійних питань за темою лекції в парах або групою тощо.

Лекція як форма організації навчання географії покликана допомогти учням: сформувати систему понять, засвоїти основні теоретичні положення за складною для засвоєння та великою за обсягом темою навчальної програми, зорієнтуватися у великій кількості наукових і навчальних джерел, отримати докази висунутого твердження, зрозуміти шляхи вирішення проблемного завдання, отримати цікаву наукову інформацію, пробудити бажання серйозно й поглиблено займатися географією.

Бажання старшокласників розширити горизонти пізнання довкілля, виробити своє ставлення до навколишнього світу, знайти своє місце в суспільстві й визначити основні життєві завдання обумовлюють можливість використання в процесі навчання географії такої форми навчальної роботи як **семінар**, особливості організації якого розкривають шляхи для прояву своєрідності мислення учнів старшого шкільного віку, реалізації їх прагнення до вироблення свого світогляду. У цьому віці для учня важливо не засвоєння окремих фактів, подробиць, деталей, а розуміння сутності й сенсу теоретичних ідей, його цікавить синтез частини й цілого, часткового й загального, конкретної дії й загальної схеми діяльності. Тому семінар, як форма організації навчальної роботи, у процесі якої ці тенденції реалізуються, виявляється для учнівської молоді найбільш продуктивною та привабливою.

Проведення семінарів забезпечує контроль за засвоєнням ЗУН учнів і розвиток наукового мислення школярів. Тому ця форма навчання може практикуватися для закріплення отриманих знань та досвіду в ході лекційних занять.

У старших класах загальноосвітніх навчальних закладів доцільне використання наступних **типів семінарів**:

1. **Теоретичний семінар** має основною метою підвищення теоретичного рівня підготовки учнів, передбачає ґрунтовне опрацювання окремих найбільш важливих і складних тем курсу.
2. **Практичний семінар** призначений для вдосконалення практичних умінь і навичок, спрямований на прикладне

застосування географічних ЗУН у навчанні й показ можливостей їх використання в різних життєвих ситуаціях.

3. **Дослідницький (проблемний) семінар** з тематикою за окремими проблемами науки спрямований на їх поглиблену розробку. Орієнтований на розвиток в учнів дослідницьких навичок, формування умінь використовувати отримані географічні ЗУН для вирішення реальних проблемних завдань, аргументовано викладати свої міркування, відстоювати свою точку зору.

За формою проведення та провідними методами семінари можна поділити на наступні види:

1. Розгорнута бесіда за задалегідь відомим планом:

- тематична дискусія – фронтальне (або групове) аргументоване обговорення поставлених питань за темою, що вивчається з подальшим загальним підведенням підсумків;
- проблемно-дослідницька бесіда обговорення різних точок зору з вирішення обговорюваної проблеми, формулювання висновків.

2. Доповіді учнів з подальшим обговоренням учасниками семінару:

- фронтальне або групове обговорення виступів учнів („круглий стіл”), обмін думками, пошук альтернативних шляхів вирішення поставлених питань, узагальнення і систематизація висновків за темою семінару;
- диспут – обговорення спірних точок зору, підготовлених рефератів, доповідей з подальшим загальним підведенням підсумків;
- рішення в групах поставлених у доповідях проблем („мозковий штурм”).

3. Семінар-практикум передбачає обговорення результатів практичних робіт, екскурсій, дослідницьких завдань і висунутих на їх основі гіпотез, шляхів їх доказу або практичного підтвердження теоретичних положень навчального матеріалу, рішення творчих, пошукових завдань, обґрунтування і доказ своїх результатів і висновків. Робота може йти

фронтально або в парах чи групах з подальшим колективним обговоренням результатів.

4. Міжпредметний семінар передбачає пошук, обговорення та обґрунтування зв'язків географії з іншими науками, забезпечує комплексне застосування знань з різних шкільних дисциплін (географія – біологія, географія – історія, географія – економіка, географія – математика, географія – суспільствознавство тощо). У підготовці приймають участь учителі двох або більше предметів. Міжпредметні семінари є ефективною формою залучення учнів до творчої, пошукової, експериментально-дослідної діяльності.

5. Комбінований семінар найбільш складний за формою проведення. Учителем використовується доцільна комбінація методів роботи з опрацювання теми семінару.

Використання семінару в процесі організації навчання географії не тільки забезпечує розширення та поглиблення географічних ЗУН, а й сприяє розвитку в учнів творчого мислення, уміння здійснювати логічні побудови в своїх міркуваннях, доказово, коректно висловлювати свою точку зору, працювати індивідуально, у групі або в колективі, забезпечує формування культури спілкування, виховання відповідальності за виконання поставленого завдання.

7.4. Практичні роботи як форма організації навчання з географії

Практичні роботи – невід'ємна складова процесу навчання географії в школі. Їх виконання вносить істотний внесок у формування в учнів компонентів змісту географічної освіти: знань, умінь, навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності.

Практичні роботи в курсі географії – це особлива форма організації навчально-виховної роботи школярів, що:

- забезпечує реалізацію практичних методів навчання (оскільки передбачає застосування теоретичних знань на практиці);
- стимулює розвиток таких значущих елементів географічної культури школярів, як уміння називати, показувати, описувати, порівнювати географічні об'єкти, пояснювати,

аналізувати, оцінювати, прогнозувати природні та суспільні процеси та явища;

- сприяє вихованню працьовитості, самостійності, відповідальності учнів.

Практичні роботи з географії можуть проводитися на спеціальних уроках у класі або на місцевості (урок засвоєння умінь і навичок, урок застосування знань, умінь і навичок) або виступати частиною навчально-пізнавального процесу на певному етапі уроків інших типів – при вивченні нового матеріалу, повторенні, закріпленні, узагальненні й перевірці ЗУН.

За метою практичні роботи поділяють на:

- **Навчальні практичні роботи** виконуються учнями під керівництвом вчителя, який пояснює послідовність дій, показує зразок їх виконання і дає завдання, що передбачають відтворення дій та їх послідовності.
- **Тренувальні практичні роботи** націлені на закріплення й удосконалення умінь.
- **Підсумкові практичні роботи** проводяться з метою контролю рівня оволодіння учнями необхідними уміньми, їх завдання націлені на перенесення дій в умови, схожі з навчальними або в нестандартну навчальну ситуацію.

За відношенням до навчальної програми практичні роботи поділяють на **програмні** (тема визначена навчальними програмами й записується в класний журнал) та **позапрограмні** (виходять за рамки навчальних програм, учитель самостійно визначає тематику, кількість і характер практичних робіт для досягнення планованих результатів. При цьому враховуються вимоги до нормалізації навчального навантаження відповідно до віку учнів, особливості загальноосвітнього закладу, класу).

Проведення програмних практичних робіт є обов'язковим. При підготовці й проведенні програмної практичної роботи вчителю необхідно:

1. Визначити зміст програмної практичної роботи, її мету й завдання (які знання, уміння, прийоми навчальної роботи формуються або удосконалюються).

2. Установити, на якому уроці та в якій його частині має проводитися практична робота.
3. Відібрати необхідне для виконання роботи обладнання (карти, підручники, навчальні картини, прибори тощо).
4. Сформулювати завдання для учнів.
5. Скласти інструктивні картки для учнів з виконання завдань практичної роботи, які мають містити: перелік дій (етапів роботи); варіанти виконання; джерела знань; форму виконання й оформлення результатів практичної роботи (усна або письмова, у вигляді результатів розрахунків, заповнення таблиці, схеми, контурної карти, вирішення задач, виготовлення моделі, картосхеми тощо).
6. Розробити критерії оцінювання практичної роботи.

Для виконання практичних робіт доцільно мати спеціальні зошити, які перевіряються вчителем після кожної проведеної роботи. Оцінки виставляються як вибірково, так і фронтально із занесенням до класного журналу. При виставленні оцінки за практичну роботу враховуються такі складові навчальної роботи учнів, як обсяг і якість виконаної роботи, самостійність виконання практичних завдань, рівень теоретичних узагальнень, представлений у висновках, відповідність вимогам до виконання й оформлення результатів практичної роботи.

Запорукою ефективності проведення практичної роботи з географії є різнорівневий підхід учителя до розробки практичних завдань. У залежності від складності формованого вміння й ступеня самостійності учня в застосуванні географічних ЗУН можна виділити три рівні завдань:

- **Репродуктивні** завдання вимагають відтворення ЗУН за зразком. Наприклад, завдання „Визначити географічні координати самої високої точки Африки” вимагає від учнів послідовності дій відповідно до інструкції вчителя з визначення географічних координат об'єкту.
- **Конструктивні** завдання спрямовані на застосування ЗУН у стандартній навчальній ситуації. Наприклад, при виконанні завдання „Користуючись фізичною та тектонічною картами атласу, схарактеризувати та

пояснити особливості рельєфу Східної Африки” учні повинні перебудувати знання, отриманні з пояснення вчителя та підручника.

- **Творчі** завдання вимагають застосування ЗУН у нестандартній навчальній ситуації. Наприклад, завдання „На підставі аналізу карт атласу скласти порівняльну характеристику природних зон саван і рідколісь, пустель і напівпустель Африки за самостійно складеним планом, зробити висновок про причини відмінностей їх природних компонентів” є більш складним за характером розумової діяльності. Учні повинні самостійно визначити хід міркування і виділити знання, необхідні для вирішення цього завдання.

Практичні роботи як форма організації навчання географії забезпечують перевірку достовірності теоретичних положень навчального матеріалу, дозволяють отримати нові й закріпити та удосконалити існуючі географічні знання й уміння, сприяють розумінню їх практичної значущості, засвоєнню основних світоглядних ідей, стимулюють учнів до самостійного пошуку рішень.

7.5. Позаурочні форми організації навчання географії в школі

Ефективність процесу формування географічних знань, умінь та навичок буде значно вище, якщо загальна діяльність вчителя й учнів у цьому напрямі буде продовжена в позаурочний час. Позаурочна робота є важливою складовою педагогічного процесу в школі. Вона виступає логічним продовженням уроків, забезпечуючи безперервність навчально-виховного процесу з географії.

У процесі включення в позаурочну діяльність з учнями сукупності форм роботи максимально орієнтованих на формування географічних ЗУН, провідним принципом діяльності є забезпечення найповнішого прояву можливостей особистості учня як суб'єкта навчальної діяльності. У позаурочній діяльності доцільно використання загальних методів і форм навчання школярів з урахуванням специфіки й особливостей навчальної роботи з географії.

Форми позаурочної роботи можна розглядати, як засоби практичного здійснення мети, завдань і змісту роботи з формування у школярів цілісної системи географічних уявлень і понять відповідно до принципів творчої діяльності й самодіяльності, гуманізму, обліку вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Основними завданнями, які вирішуються під час позаурочної навчально-виховної роботи з географії є:

- створення наочних, дієвих уявлень і понять про об'єкти і явища навколишньої дійсності;
- закріплення, коректування й узагальнення емпіричних і теоретичних знань, спеціальних та загальнонавчальних умінь, сформованих під час уроків географії;
- застосування наявних географічних ЗУН для виконання різних видів практично-предметної діяльності;
- активізація навчальної діяльності учнів, забезпечення високого рівня їх пізнавальної активності й інтересу до вивчення географії;
- стимуляція емоційно-ціннісного відношення учнів до навколишньої дійсності;
- розвиток пізнавальних інтересів і здібностей учнів;
- виховання позитивного відношення до рідного краю.

Основною формою позаурочної діяльності учнів з географії виступає **домашня робота**. Вона є логічним продовженням уроків географії. Логіка домашньої роботи тісно пов'язана з логікою вивчення нового матеріалу, тільки компоненти структури цього процесу реалізуються самостійно. За обсягом домашня робота не повинна перевищувати в 5 – 7 класах 15 хвилин, у 8 – 11 класах – 20 – 25 хвилин. У відповідності до основної дидактичної мети домашні завдання можуть бути спрямовані на:

- засвоєння теоретичного матеріалу (вивчити § підручника, знайти додаткову інформацію);
- формування умінь і навичок (робота з атласом, контурною картою, рішення задач);

- застосування ЗУН у нестандартних навчальних ситуаціях (рішення проблемних завдань, завдань з альтернативними даними);
- узагальнення й систематизацію ЗУН.

За формою виконання домашні завдання поділяють на: **усні** (відповіді на питання, переказ тексту та ін.), **письмові** (відповіді на питання, робота з географічним словником, написання міні-твору, реферату, повідомлення та ін.), **програмовані** (робота з комп'ютерними навчальними програмами), **графічні** (побудова діаграм, схем, таблиць, виконання малюнків, графічних зображень умов задачі, робота з контурною картою).

За характером розумової діяльності учнів домашні завдання поділяють на:

- **репродуктивні** – спрямовані на відтворення засвоєних ЗУН (переказати § підручника, відповіді на репродуктивні питання, вирішити тестові завдання, вивчити визначення понять, виконати завдання на контурній карті та ін.);
- **конструктивні** – вимагають активізації розумової діяльності учнів (відповісти на евристичні питання, скласти схему, заповнити таблицю, побудувати діаграму, вирішити задачу, здійснити порівняння об'єктів й визначити їх загальні або відмінні ознаки, скласти комплексну характеристику об'єкту та ін.);
- **творчі** – спрямовані на використання загальнонавчальних та географічних умінь у нестандартних навчальних ситуаціях (вирішення проблемного завдання, виконання навчального проекту, написання міні-твору за темою, підготовка аргументованої доповіді на актуальну тему, вигадкування й оформлення географічної казки та ін.).

Основні напрями оптимізації домашньої роботи:

- диференціація домашніх завдань за рівнем навчально-пізнавальної діяльності учнів;
- чітке роз'яснення домашніх завдань;

- додаткові заняття з учнями, що не встигають у навчанні або з обдарованими дітьми, що захоплюються географією;
- контакт з батьками з метою створення оптимальних умов для виконання школярами домашніх завдань.

Серед позаурочних форм навчання географії особливе місце займають **практикуми** – це форма організації навчального процесу з географії, яка передбачає самостійне виконання учнями практичних завдань і вправ, що сприяють закріпленню пройденого географічного матеріалу. Може проводитися після засвоєння великих розділів навчальної програми або наприкінці вивчення певного курсу географії. Проведення практикумів доцільне під час навчально-виробничої практики з географії.

Види й зміст практикумів визначаються вчителем у відповідності до навчальної програми. Практикуми можуть проводитися у класі або на місцевості. Плани й графіки проведення практикумів з географії розробляються на 2–4 тижні з урахуванням реальних можливостей школи. Запорукою успішного проведення практикумів є наявність у учнів міцних знань, умінь і навичок з тих розділів курсу географії, які складають теоретичну й практичну основу практикуму.

Етапи підготовки та проведення практикуму:

1. Підготовчий етап. Учитель готує методичну розробку (опис): формулює мету практикуму, складає перелік необхідного обладнання, підбирає джерела інформації, розробляє практичні завдання, формулює питання для самоконтролю. Доцільним буде складання для учнів інструкційних карт, які мають містити опис послідовності дій з виконання практичних завдань. Важливою умовою ефективності проведення практикумів є диференційований підхід учителя до розробки практичних завдань з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів.

2. Проведення практикуму. Учитель проводить чіткий інструктаж з виконання практичних завдань. Учні виконують комплекс завдань у класі або на місцевості (наприклад, з вимірювання відстаней, орієнтування за компасом та місцевими

ознаками, зображенню географічних об'єктів, їх опису за планом, обчислення масштабу, визначення географічних координат, рішення задач та ін.). У процесі виконання практичних завдань учитель спостерігає за роботою учнів, при необхідності консулює учнів, корегує їх дії, стежить за дотриманням правил техніки безпеки та раціональністю організації праці.

3. Підведення підсумків практичної роботи.

Оцінювання роботи учнів (як варіанти: оцінювання вчителем, самооцінка, колективне оцінювання). Учитель аналізує логіку, послідовність дій учнів, об'єктивні й суб'єктивні причини невдач. Учні роблять власні висновки щодо виконання завдань практикуму.

Роль практикумів особливо зростає при вивченні географії рідного краю, коли відбувається інтеграція знань з фізичної, економічної і соціальної географії при вивченні свого регіону.

Однією з важливих форм позаурочної роботи з географії є **факультатив**. Проводиться з метою поглиблення і розширення знань з географії. Виділяють:

1. Теоретичні факультативи – забезпечують поглиблене вивчення окремих тем, розділів курсу, узагальнення й систематизацію знань, розкриття складних теоретичних проблем. Наприклад, зміст теоретичного факультативного курсу „Міста України” дозволяє познайомити учнів з великими містами нашої країни, історією їх виникнення, особливостями географічного положення та їх значенню в сучасному житті країни. Доцільними формами роботи виступають лекції, семінари, науково-теоретичні конференції. Серед методів і прийомів навчання найбільш оптимальними будуть пояснення, розповідь, бесіда, демонстраційний експеримент, створення проблемних ситуацій, порівняння об'єктів або явищ тощо.

2. Практичні факультативи – спрямовані на формування спеціальних та загальнонавчальних умінь і навичок з метою поглиблення географічних знань. Наприклад, основною метою практичного факультативу „Задачник з географії” виступає навчання учнів умінням вирішувати географічні задачі, відпрацювання практичних умінь і застосування отриманих теоретичних знань на практиці. Можуть проводитися у формі

практикуму, практичної роботи на місцевості, екскурсії, туристичного походу. Застосовуються такі методи й прийоми навчання: моделювання, робота з картографічними джерелами, рішення пізнавальних завдань з альтернативними даними, проблемних питань та ін.

3. Комбіновані факультативи є оптимальним поєднанням теоретичних і практичних занять. Наприклад, засвоєння змісту факультативу „Моя мала батьківщина” забезпечує комплексний підхід у вивченні рідного краю, дозволяє сформуванню в учнів глибокі знання краєзнавчого характеру (характеристика основних об'єктів природи, населення, культури, проблем екології та економіки), отримання яких здійснюється як за допомогою передачі вербальної інформації, так і за рахунок спеціально організованих спостережень, проведення практичних робіт.

Учитель географії проводить факультативні заняття за затвердженою програмою. Основними вимогами до змісту програми факультативу виступають: тісний зв'язок з основним програмним змістом предмету; широка міжпредметна координація знань; урахування вікових особливостей дітей.

Однією з найбільш затребуваних форм позаурочної організації навчання географії, яка забезпечує безпосереднє сприйняття учнями навколишнього світу є **екскурсія**. Високу затребуваність цієї форми позаурочної роботи можна пояснити її значною активністю в напрямку забезпечення пізнання учнями закономірностей природи, удосконалення спеціальних умінь і навичок, усвідомлення необхідності дбайливого ставлення до природи та її природних ресурсів, виховання любові до своєї малої Батьківщини.

Навчальна екскурсія – це форма організації придбання учнями основних компонентів змісту географічної освіти в умовах природи або виробництва. Під час екскурсії учні знайомляться з об'єктами дослідження в природних умовах, вчать розпізнавати їх, дізнаються про їх ознаки, властивості, тим самим доповнюючи й узагальнюючи уявлення про них, тобто відбувається конкретизація й закріплення знань, отриманих на уроках, їх активне застосування на практиці.

Експурсія як форма організації навчально-пізнавальної діяльності учнів з географії багатofункціональна. Експурсія:

- виступає ефективним шляхом вивчення природи й господарства рідного краю, розширення й закріплення бази уявлень і понять, отриманих у процесі вивчення географії, розуміння учнями загальних причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей живої та неживої природи;
- сприяє формуванню в школярів навичок дослідницьких методів пізнання довкілля, розвитку розумової діяльності учнів;
- є способом вирішення завдань виховання школярів;
- надає можливості залучення учнів до суспільно корисної діяльності з охорони, перетворення та збагачення природи рідного краю;
- сприяє забезпеченню профорієнтаційної спрямованості краєзнавчої діяльності школярів.

Експурсії класифікують за різними ознаками:

1. По відношенню до навчальних програм експурсії бувають: **програмні** й **позапрограмні**.
2. Залежно від основної дидактичної функції виділяють: **експурсії-спостереження** (формування нових, а також доповнення й коригування наявних географічних уявлень і понять); **експурсії-практичні роботи** (застосування наявних географічних знань та умінь на практиці); **комбіновані експурсії** (виконують кожен з вище перелічених дидактичних функцій).
3. За змістом експурсії поділяють на: **тематичні** (наприклад, експурсія „Ґрунти своєї місцевості”); **оглядові** (наприклад, експурсія „Природа рідного краю”).
4. За часом проведення експурсії бувають: **вступні** (проводяться перед вивченням нового матеріалу з метою підготовки учнів до засвоєння крупної теми або розділу навчальної програми, освоєння ними наочних уявлень і практичного досвіду, необхідного для свідомого вивчення нового матеріалу); **супутні** (проводяться під

час вивчення теоретичного матеріалу, забезпечують конкретизацію, доповнення, розширення й поглиблення знань, застосування географічних ЗУН на практиці); **підсумкові** (проводяться наприкінці навчального року або після вивчення крупного розділу навчальної програми з метою узагальнення і систематизації ЗУН).

Тривалість екскурсії визначається залежно від навчальних завдань, умов проведення та віку учнів.

У методичному плані виконання задач екскурсії представлено декількома етапами:

I етап – підготовка екскурсії.

Діяльність вчителя	Діяльність учнів
<ul style="list-style-type: none"> - вивчення екскурсійного об'єкту, з'ясування його освітніх і виховних можливостей; - визначення цілей, завдань, типу й структури екскурсії; - підбір основних і додаткових джерел знань; - підготовка питань і завдань для учнів; - вибір оптимального поєднання методів і прийомів навчання; - розробка критеріїв оцінювання результатів екскурсії; - складання плану екскурсії; - знайомство на місцевості з екскурсійними об'єктами; - складання маршруту пересування; - підготовка необхідного обладнання; - проведення організаційної бесіди з учнями, під час якої здійснюється повідомлення дати, місця, мети й завдань екскурсії, роз'яснення правил безпеки й поведінки на екскурсії, розподілення обов'язків серед учнів (поділення їх на бригади, призначення 	<ul style="list-style-type: none"> - сприйняття інформації; - здійснення конспективних записів; - заповнення відповідних граф у журналі з техніки безпеки.

<p>бригадирів і відповідальних за наочні засоби й обладнання), визначення завдань для кожної бригади, інструктаж учнів щодо пересування за маршрутом, виконання завдань, порядок обробки інформації і матеріалів, складання письмових звітів.</p>	
---	--

II етап – екскурсія. Починається з того моменту, коли учні з вчителем виходять з школи. Безпосередньо сама екскурсія представлена трьома етапами: вступна бесіда, самостійна робота учнів, підсумкова бесіда.

Діяльність вчителя	Діяльність учнів
1. Вступна бесіда	
<ul style="list-style-type: none"> - проведення інструктажу з техніки безпеки; - нагадування цілей і завдань екскурсії; - бесіда з огляду місцевості, стисла характеристика екскурсійних об'єктів; - повторення методики опису об'єктів спостереження і фіксації його результатів у польовій книжці. 	<ul style="list-style-type: none"> - участь у бесіді; - здійснення конспективних записів; - питання до вчителя.
2. Самостійна робота учнів	
<ul style="list-style-type: none"> - контроль навчально-пізнавальної діяльності учнів; - при необхідності консультування, коригування дій учнів. 	<ul style="list-style-type: none"> - здійснення безпосередніх натурних спостережень і виконання поставлених навчальних завдань з вивчення екскурсійних об'єктів за наміченим планом (індивідуальна або групова робота).

3. Підсумкова бесіда	
<ul style="list-style-type: none"> - проведення евристичної бесіди з метою узагальнення результатів спостережень і проведених досліджень учнів; - перевірка правильності виконання навчальних завдань; - повторення ходу роботи з оформлення результатів екскурсії підготовки звітів (індивідуального або групового (бригадного)). 	<ul style="list-style-type: none"> - участь у бесіді – відтворення ходу екскурсії, аналіз і пояснення зібраного фактологічного матеріалу, виділення головних, істотних моментів; - здійснення конспективних записів; - питання до вчителя.

III етап – оформлення результатів екскурсії. Забезпечує закріплення й узагальнення отриманих знань.

Діяльність вчителя	Діяльність учнів
<ul style="list-style-type: none"> - перевірка виконання учнями завдань й оформлення результатів екскурсії відповідно до розроблених критеріїв оцінювання. 	<ul style="list-style-type: none"> - оформлення результатів екскурсії відповідно до висунутих вимог; - презентація індивідуального або групового (бригадного) звіту.

Результати екскурсії важливо використовувати на подальших уроках географії з метою актуалізації знань і чуттєвого досвіду учнів, мотивації навчання, створення позитивного емоційного фону уроку.

Екскурсії виступають однією з основних форм навчальної практики з географії, бо передбачають „створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи й процесів життєдіяльності суспільства, розширення світогляду школярів, формування в них життєво необхідних компетенцій, посилення практичної та професійно-орієнтованої спрямованості

навчально-виховного процесу” [38].

Навчальну практику з географії проводять для учнів 6 – 8-х, 10-х класів. Форми організації навчальної практики, час її проведення визначають керівники з урахуванням місцевих умов, специфіки навчального процесу, матеріально-технічного оснащення загальноосвітнього навчального закладу, віку школярів. Обираючи форми роботи з дослідження природи рідного та об’єкти для проведення екскурсій, учителі повинні враховувати Лист МОН „Щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх закладів” (Додаток К) та Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською й студентською молоддю „Моя країна – Україна” [47, с. 5 – 32], у яких представлено тематику краєзнавчої роботи з вивчення місцевої природи, визначено краєзнавчі об’єкти й краєзнавчі екскурсійні маршрути.

Екскурсії як активні форми вивчення природи й господарства своєї місцевості, що проводяться під час навчальної практики, надають додаткові можливості для підвищення ефективності формування компонентів географічної освіти, сприяють розширенню кругозору школярів, розвитку пізнавальних інтересів і задоволенню духовних потреб дітей.

Поширеною формою позаурочної діяльності з географії є **гурткова робота**, яка створює сприятливі умови й психологічну установку на творчу роботу учнів. Досвід показує, що учасники гуртка краще розуміють навчальний матеріал, мають більш поглиблені теоретичні знання, досконалі практичні уміння й навички. Діяльність гуртків дозволяє забезпечити позитивне відношення учнів до навчального процесу, прищепити інтерес до географії, розвинути творчу активність та ініціативу, оцінити красу й значущість природи, мистецтва й людських відносин.

Гуртки найчастіше організуються з учнів паралельних класів (10 – 20 учнів). Членами гуртка можуть бути діти з різною успішністю. Будь-які завдання для кожного члена гуртка – обов’язкові. Керує роботою гуртка вчитель географії. Гурток обирає старосту, його заступника, редколегію стіннівки. Функціонування гуртка відбувається у відповідності з планом

(програмою) роботи, заняття фіксуються в спеціальному журналі. План повинен бути органічно пов'язаний з шкільною навчальною програмою з географії, але разом з тим виходити за її межі й доповнювати її. У програмі роботи необхідно відобразити тему, цілі, задачі, зміст і форми роботи гуртка. Форми роботи можуть плануватися найрізноманітніші, виходячи із специфіки теми заняття, індивідуальних і вікових особливостей учнів, педагогічної майстерності вчителя, матеріальних умов школи. Це можуть бути заняття з засвоєння нового навчального матеріалу, практичні роботи, презентація доповідей учнів за результатами самостійної пошукової роботи, творча діяльність дітей.

Підвищенню ефективності формування компонентів змісту географічної освіти в процесі гурткової роботи сприятиме дотримання наступних **дидактичних вимог до організації занять**:

1. Інтеграція наукових, художніх, емоційно-образних способів пізнання навколишньої дійсності.
2. Включення учнів у різні види пізнавальної діяльності з метою формування цілісних, наочних уявлень і понять.
3. Стимуляція емоційно-ціннісного відношення до об'єктів і явищ навколишньої дійсності.

Цінність гурткової діяльності полягає не тільки в можливості учнів проявити свої творчі здібності в процесі формування й розвитку географічних та загальнонавчальних ЗУН, але й у можливості доцільно провести свій вільний час. Гурткова робота розкриває можливості для забезпечення більш тісного зв'язку й спілкування між дітьми різного віку, бо вони зустрічаються в умовах сприятливої емоційної обстановки, що створюється на основі спільності інтересів і духовних потреб.

Найбільш поширеною формою масової позаурочної роботи з географії є **предметні тижні (декади)**. Вони носять характер суспільного огляду знань, підведення підсумків роботи школи з вивчення географії за певний період часу. Предметні тижні організуються вчителями географії й проводяться один раз на рік. Тиждень (декада) географії передбачає:

- проведення різноманітних масових навчальних заходів для учнів: вікторин, конкурсів, виставок, вечорів тощо;
- демонстрацію кращого досвіду роботи учителів географії школи.

Тиждень географії проводиться за заздалегідь розробленим планом і носить практичний характер. Основною дидактичною вимогою до проведення предметних тижнів є їх багатство за змістом і розмаїття за формами проведення. План роботи складається для кожної паралелі з урахуванням вікових особливостей учнів. Наприклад, при проведенні тижня географії учням шостих класів може бути запропонований наступний план роботи:

День тижня	Назва заходу
1 день	Відкриття тижня. Ознайомлення з планом заходів. Усний журнал „Моя блакитна планета”.
2 день	Інтелектуальна гра „Весела подорож”. Конкурс кросвордів.
3 день	Робота довідкового бюро „Мені цікаво, чому...?”. Конкурс тематичних газет „Дива планети Земля”.
4 день	Пізнавальний КВК „За годину навколо світу”.
5 день	Конкурс виробів з природного матеріалу „Поклик джунглів”. Закриття тижня. Підведення підсумків конкурсів кросвордів, тематичних газет, виробів із природного матеріалу.

Види й тематика предметних тижнів можуть бути різноманітними: тиждень може бути проведений на матеріалі однієї навчальної дисципліни чи кількох (наприклад, тиждень природничо-географічних наук), може бути присвячений різноманітним питанням чи висвітлювати якесь одне, наприклад, тематичний тиждень „Кохаю тебе, рідна Батьківщина” (Додаток Л).

Використання предметних тижнів, як форми позаурочної роботи з географії, дозволяє підсилити педагогічну дію на учнів

у процесі формування компонентів змісту географічної освіти (ЗУН, досвіду творчої діяльності, досвіду емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності), активізувати інтерес школярів до географії.

Цікавою формою позаурочної роботи з географії є **випуск стіннівок**. Стіннівка – ефективна форма візуального отримання інформації про об'єкт або явище навколишньої дійсності. Ураховуючи специфіку формування географічних уявлень, слід зазначити, що при сприйнятті газети відбувається або встановлення відповідності між наявними уявленнями й об'єктами, опис яких представлений у стіннівці, або їх доповнення й коректування, або формування нових уявлень.

Ефективність випуску стіннівок, як форми позаурочної роботи з географії, залежить від дотримання певних дидактичних вимог:

1. При випуску газети повинен здійснюватися облік уявлень і асоціацій школярів певного віку.
2. У газеті повинні бути представлені широкий спектр і глибина питань за визначеною темою.
3. Газета повинна привертати увагу й активізувати процеси запам'ятовування школярів.
4. При випуску стіннівки повинен відбуватися ретельний вибір художньо-образотворчих засобів, з метою забезпечення її максимального естетичного впливу на учнів.

З метою підвищення ефективності процесу формування географічних знань при випуску стіннівки можуть використовуватися наступні прийоми: стиснення інформації; виділення головного; конкретизація знань.

Випуск стіннівок сприяє формуванню наочних, наукових, діючих уявлень, дозволяє використовувати наявну базу географічних знань на практиці, допомагає розвитку інтелектуально-практичних умінь, уяви, естетичного смаку учнів, накопиченню у них досвіду творчої діяльності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення поняттю „форма навчання”.
2. Скласти схему: „Форми навчання географії”.

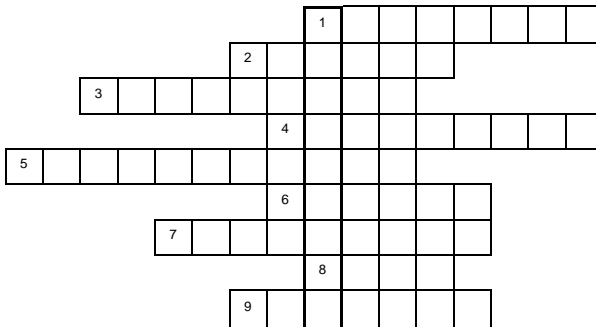
3. Відповісти на питання:

- Які функції виконує сучасний урок географії?
- Які шляхи оптимізації уроку географії Ви можете запропонувати?
- Що спільного й відмінного в стандартних (традиційних) і нестандартних (інтерактивних) уроках географії?

4. Схарактеризувати форми позаурочної роботи з географії.

5. Вирішити кросворд „Форми навчання географії”:

Кросворд „Форми навчання географії”

Ключове слово: форма навчання географії, при якій учні самостійно виконують практичні роботи, використовуючи засвоєнні знання, уміння та навички; проводиться після вивчення розділів або наприкінці навчального року.

По горизонталі:

1. Державний документ, який визначає зміст навчання географії, коло знань, умінь і навичок, що підлягають обов’язковому засвоєнню.

2. Форма позаурочної роботи з географії, для якої характерні постійний склад групи учнів, періодичність проведення занять за єдиним планом, поглиблення знань з предмету.

3. Масова форма научної роботи з географії, яка дозволяє перевірити географічні знання і вміння, логічне мислення, загальну ерудицію і творчий потенціал учнів.

4. Форма навчання географії в умовах виробництва, природи, музею з метою спостереження та вивчення учнями об'єктів і явищ навколишньої діяльності.

5. Форма поглибленого вивчення географії за вибором самих учнів, яка проводиться за розкладом, у рамках виділеного часу, відповідно програмі.

6. Форма організації навчання географії, яка проводиться у вигляді публічного спору за якимось питанням з метою встановлення істини.

7. Певна послідовність і сукупність зв'язків між етапами уроку.

8. Основна форма навчання географії.

9. Форма навчання географії, яка складається з самостійного вивчення учнями програмного матеріалу та обговорення на занятті результатів їх пізнавальної діяльності.

6. Відповіді на тестові питання:

1. Тип уроку географії визначається:

- а) кількістю структурних частин   б) діяльністю вчителя
в) послідовністю елементів уроку   г) дидактичними цілями

2. Позаурочна форма організації навчального процесу з географії, яка передбачає самостійне виконання учнями практичних завдань і вправ, що сприяють закріпленню пройденого географічного матеріалу:

- а) гурток,   б) факультатив,   в) практикум,   г) екскурсія

3. Практичні роботи, які виконуються учнями під керівництвом вчителя, який пояснює послідовність дій, показує зразок їх виконання і дає завдання, що передбачають відтворення дій та їх послідовності:

- а) навчальні,   б) тренувальні,   в) підсумкові,   г) комбіновані

4. Форма організації навчання географії, яка передбачає придбання учнями основних компонентів змісту географічної освіти в умовах природи або виробництва:

- а) гурток,   б) факультатив,   в) практикум,   г) екскурсія

5. Форма організації навчання географії, яка передбачає усний виклад навчального матеріалу, великого за обсягом, складного за логічною побудовою, часто узагальнюючого характеру:

- а) бесіда, б) семінар, в) дискусія, г) лекція

6. Практичні роботи націлені на закріплення й удосконалення умінь:

- а) навчальні, б) тренувальні, в) підсумкові, г) комбіновані

7. Для якого типу уроку географії характерна така структура: організаційний момент; повідомлення теми, мети, завдань уроку й мотивація навчальної діяльності; відтворення і корекція опорних знань; повторення й аналіз основного матеріалу; узагальнення і систематизація знань і їх застосування; засвоєння причинно-наслідкових зв'язків, основних географічних закономірностей, провідних ідей і теорій на основі широкої систематизації знань; підсумок уроку; домашнє завдання?

- а) комбінований б) узагальнення і систематизації знань
в) урок-вступ г) урок застосування ЗУН

8. Екскурсії, які проводяться перед вивченням нового матеріалу з метою підготовки учнів до засвоєння крупної теми або розділу навчальної програми, освоєння ними наочних уявлень і практичного досвіду, необхідного для свідомого вивчення нового матеріалу, називаються:

- а) ввідні, б) супутні, в) підсумкові, г) комбіновані

9. Форми масової позаурочної роботи з географії, що носять характер суспільного огляду знань, підведення підсумків роботи школи з вивчення географії за певний період часу:

- а) предметні тижні б) факультативи
в) практикуми г) екскурсії

10. Практичні роботи проводяться з метою контролю рівня оволодіння учнями необхідними вміннями, їх завдання націлені на перенесення дій в умови, схожі з навчальними або в нестандартну навчальну ситуацію:

- а) навчальні, б) тренувальні, в) підсумкові, г) комбіновані

VIII. Контроль і оцінювання результатів навчальної діяльності учнів з географії

8.1. Основні методи, форми та види контролю результатів навчальної діяльності учнів

Контроль результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів є одним з основних елементів оцінки якості освіти й важливою умовою підвищення ефективності навчально-виховного процесу з географії, бо зворотній зв'язок дозволяє зробити висновки про його успішність. Головними об'єктами контролю в процесі навчання географії є результати, визначені географічною компонентою освітньої галузі „Природознавство” державного стандарту базової і повної середньої освіти (Додаток В).

Контроль виконує в процесі навчання географії наступні функції:

- **прогностичну** (полягає в отриманні інформації вчителем про хід та ефективність навчального процесу, що дозволяє зробити висновки для подальшого планування й організації процесу навчання з географії);
- **діагностичну** (забезпечує отримання інформації про сформованість компонентів змісту географічної освіти на даному етапі навчального процесу, про кількість і характер помилок учнів, що дозволяє проаналізувати пробіли в системі ЗУН учнів, з'ясувати їх причини з метою вибору найбільш оптимального поєднання методів і прийомів навчання);
- **розвиваючу** (полягає в стимулюванні пізнавальної активності учнів, у розвитку їх пам'яті, уваги, мовлення, мислення, уяви, волі, творчих здібностей, у формуванні мотивів пізнавальної діяльності, здібностей та інтересів школярів);
- **виховну** (періодичність контролю дисциплінує, мотивує, організовує й спрямовує навчально-пізнавальну діяльність учнів, сприяє вихованню в кожного школяра почуття відповідальності за результати своєї навчальної діяльності);

- **орієнтуючу** (сприяє отриманню інформації кожним учнем про ступінь засвоєння компонентів змісту географічної освіти в процесі навчання, що орієнтує учнів у їх труднощах і досягненнях).

Способи отримання зворотної інформації про результативність процесу навчання та ефективність роботи вчителя називають **методами контролю знань, умінь і навичок учнів**. Методи контролю допомагають учителеві, на основі отриманої інформації про засвоєння компонентів змісту географічної освіти, здійснити необхідні педагогічні дії, а учням – детальніше й глибше розібратися в навчальному матеріалі.

Методи контролю ЗУН можуть застосовуватися в трьох **формах: індивідуальній, груповій і фронтальній**. Виділяють наступні методи контролю знань, умінь і навичок учнів: **усний контроль, письмовий контроль, графічний контроль, перевірка ЗУН за допомогою практичних завдань, програмований контроль, комбінований контроль, систематичне спостереження за навчально-пізнавальною діяльністю учнів у процесі навчання**.

Усний контроль забезпечує безпосереднє спілкування вчителя з учнями по питаннях за конкретною тематикою, що висвітлюється на даному уроці.

Найчастіше усний контроль на уроках географії представлений фронтальною або індивідуальною бесідою. Фронтальна бесіда дозволяє отримати уявлення про рівень засвоєння ЗУН більшою кількістю учнів, однак слід враховувати, що інформація ця має досить поверхневий характер. Індивідуальне опитування надає більш повні й точні дані про рівень засвоєння ЗУН конкретним учнем, однак пасивність інших школярів зобов'язує вчителя вирішувати проблему їх зайнятості під час індивідуальної бесіди.

Питання під час усного опитування мають охоплювати цільну й значну за обсягом частину теми або розділу певного курсу географії й стимулювати повну й зв'язну відповідь учня. Вони можуть бути поставлені в загальному формулюванні: „Схарактеризувати внутрішні води Південної Америки” або вимагати від учнів пояснення (оцінки) факту, події або явища:

„Які причини обумовлюють розташування в Північній Африці зони пустель? ”.

За змістом питання усного опитування можуть бути:

- репродуктивні („Що таке біосфера?“);
- евристичні („Чим відрізняється тропосфера від стратосфери? ”);
- проблемні („Які природоохоронні заходи дозволять зберегти різноманітність рослинного й тваринного світу в вашому рідному краї? ”).

З метою оптимізації контролю результатів навчальної діяльності учнів на уроках географії вчитель може використовувати різні технологічні прийоми усного контролю. Наприклад:

- „*тихе опитування*” – бесіда з одним або групою учнів відбувається напівпошепки, у той же час клас зайнятий іншою діяльністю (робота з підручником, атласом, контурною картою, письмовий контроль тощо);

- „*опитування за ланцюжком*” – розповідь одного учня преривається в будь-якому місці й передається іншому жестом вчителя (питання можуть задавати один одному учні й відповідати на них по черзі);

- „*показова відповідь*” – один учень відповідає біля дошки, демонструючи еталонну відповідь на поставлене питання, інші – слухають;

- „*взаємоопитування*” – учні опитують один одного за базовими листами (у них мають бути перераховані основні поняття, формулювання, яких повинен знати кожен учень);

- „*світлофор*” – у кожного учня має бути довга смужка картону з одного боку зеленого, з іншою – червоного кольору; при опитуванні учні піднімають „світлофор” певною стороною, сигналізуючи вчителю про готовність відповідати.

Письмовий контроль вважається об'єктивнішим за усний контроль. Забезпечує комплексну перевірку рівня:

- засвоєння теоретичних знань і вміння використовувати їх для рішення практичних завдань, проблемних ситуацій;
- сформованості спеціальних географічних умінь;

- володіння письмовою мовою, уміння логічно, адекватно питанню скласти свою відповідь, висловлювати й аргументувати свою точку зору, давати оцінку поставленій проблемі.

При письмовому контролі учень більш зосереджений, він глибше вникає в сутність питання, ретельніше обдумує варіанти відповіді й її логічної побудови. Письмовий контроль привчає до точності, лаконічності, зв'язності висловлювання думок.

Письмова перевірка може бути короткочасною (10 хвилин) і тривалою (урок). Ефективність використання цього методу контролю результатів навчальної діяльності учнів з географії залежить від обміркованості вчителем питань і завдань, які повинні не тільки припускати перевірку знання фактичного матеріалу, але й мають бути спрямовані на розкриття сутності географічних об'єктів або явищ, їх закономірностей, на розвиток умінь робити висновки, вирішувати проблемні завдання. Вчитель повинен стежити, щоб не було перевантаження учнів письмовими перевірочними роботами, вони повинні бути рівномірно розподілені протягом семестру.

У процесі навчання географії вчитель разом з традиційними (контрольна робота, робота за індивідуальними картками, міні-твір на запропоновану тему) може використовувати й такі прийоми письмового контролю, як:

- „*географічний диктант*” – письмова перевірочна робота, яка ведеться в швидкому темпі (працює пам'ять) і полягає в записуванні учнями коротких відповідей на запитання, що диктуються вчителем. Може бути фактологічним, термінологічним (учитель дає визначення поняттю, а учні записують термін, що йому відповідає), понятійним (учитель називає слово або словосполучення, що іменує поняття, а учні записують його визначення);

- „*бліц-контроль*” – письмова перевірка рівня засвоєння спеціальних географічних умінь (знаходження об'єктів на карті, визначення за координатами об'єкту, переведення різних видів масштабу тощо), проводиться у високому темпі;

- „*технологічна перевірка*” – письмова перевірка вмій вирішувати географічні задачі, час строго обмежено, на листах

паперу окрім умов задач і відповідей учні повинні записувати всі розрахунки й хід рішення задачі;

- „*взаємоконтроль*” – учні складають картки з серією контрольних питань і завдань за матеріалом, що вивчається, а потім обмінюються ними й надають письмові відповіді на запитання;

- „*самоперевірка за допомогою картки-інформатора*” – учень порівнює з нею свою письмову відповідь і виставляє собі оцінку;

- „*вирішення кросвордів*“ – письмова перевірка знання термінів (до кожного слова надається визначення географічного поняття (в описовій або питальній формі), що вказує на термін-відповідь).

Графічний контроль вимагає надання відповіді у вигляді узагальненої наочної моделі, яка відображає певну сукупність відносин і взаємозв'язків в аналізованому об'єкті або явищі. У процесі графічного контролю використовуються завдання, спрямовані на побудову діаграм, схем, таблиць, виконання малюнків, графічних зображень умов задачі, роботу з контурною картою. Наприклад:

- Побудувати колову діаграму „Розподіл суші й води на поверхні Землі”, виходячи з даних, що із загальної площі земної поверхні на сушу припадає 29,2 %, на океани – 70,8 %. Загальну площу Землі в колі діаграми довільного радіусу прийняти за 360°, площі, зайняті сушею й водою, зафарбувати й підписати.

- Зобразити схему антициклону й описати характерну для нього погоду.

- Використовуючи дані власних спостережень за показниками стану атмосфери протягом року, скласти графік річного ходу температури в своєму місті.

- Заповнити таблицю „Гідроелектростанції України”

Назва станції	Область розташування

- Нанести на контурну карту основні регіони світу, які спеціалізуються на вирощуванні цукрових буряків.

Ефективність методу графічного контролю залежить від правильної постановки завдань перед учнями. Цей метод контролю результатів навчальної діяльності учнів робить засвоєння знань школярами більш свідомим, системним, учить класифікувати географічні об'єкти й явища. Графічна перевірка може виступати як самостійний вид контролю та як елемент усної або письмової перевірки.

Контроль результатів навчальної діяльності учнів за допомогою практичних завдань спрямований на перевірку знань, умінь і навичок учнів спостерігати природні процеси, проводити вимірювання за допомогою приладів, практично виявляти властивості й ознаки об'єктів, проводити певні дослідження тощо. Практичні завдання дозволяють не тільки перевірити, а й закріпити вміння й навички. Тематика практичних завдань може бути різною: визначення географічних координат об'єктів, напрямів, місця розташування географічних об'єктів на глобусі, карті й плані місцевості; вимірювання відстаней на місцевості, карті й плані; читання плану місцевості, карти; орієнтування на місцевості за допомогою компаса, карти й місцевих ознак проведення простої зйомки місцевості; нанесення географічних об'єктів на контурну карту; опис географічного об'єкту за типовим планом; проведення й узагальнення результатів різних видів спостережень; опис природно-антропогенного (природного) комплексу, виявлення зв'язків між його компонентами; характеристика заємозв'язків і взаємозалежностей компонентів природи й життя та господарської діяльності людини на прикладі однієї з природно-господарських зон; читання й аналіз схем, профілів, графіків, діаграм; аналіз статистичних матеріалів тощо.

При застосуванні цього методу, контроль не викликає особливих хвилювань і стимулює інтерес учнів до знань.

Програмований контроль може виступати як невід'ємна складова програмованого навчання або як самостійний елемент традиційного уроку. Особливістю цього методу контролю є пред'явлення всім учням стандартних вимог, що забезпечується застосуванням однакових за кількістю й складністю завдань. При програмованому контролі існує можливість процедурну складову покласти на технічні засоби навчання (комп'ютер) та

найпростіші пристрої: трафарети, шаблони тощо. Плюсами цього виду контролю є об'єктивність і швидкість отримання результатів оцінювання.

Однією з найбільш технологічних форм проведення програмованого контролю є **тестовий контроль**, який заснований на використанні стандартизованих завдань, що конструюються на навчальному матеріалі й призначаються для оцінки рівня опанування знаннями, уміннями й навичками з географії. Тести можуть бути *тематичними* – проводяться під час або після вивчення теми, і *підсумковими* – використовуються наприкінці семестру, року). У порівнянні з традиційною контрольною роботою, підсумкові тести дозволяють суттєво збільшити обсяг матеріалу, що перевіряється. Підсумкові тести можуть включати як нові завдання, так і завдання тематичних тестів. Переваги тестової перевірки полягають у тому, що вона дозволяє за короткий термін перевірити ЗУН усіх учнів, забезпечити об'єктивність оцінювання школярів, а статистичний аналіз отриманих даних надає основу для якісної характеристики успішності учнів.

Для оцінки ЗУН з географії учнів можна використовувати різні **види стандартизованих тестових** завдань, основними з яких є:

1. Тести-визначники передбачають вибір правильних відповідей. Завдання можуть бути спрямовані на визначення рівня засвоєності фактологічного матеріалу, номенклатури, географічних уявлень і понять, термінології, виділення основних, типових, загальних ознак об'єктів і явищ, застосування спеціальних географічних умінь. Складність даного виду тестів залежить від кількості вказаних відповідей (дві, три, чотири й більше) і від варіантів кількості вибору. Залежно від цього тести-визначники можуть бути:

- з однією правильною відповіддю. Приклади:

- На якому материку розташована пустеля Сахара?
  - а) Австралія, б) Африка, в) Південна Америка,
  - г) Антарктида
- Температура повітря на вершині гори заввишки 4000 м дорівнює – 16°C. Яка температура повітря біля її підніжжя?

а) 8° С, б) 40° С, в) – 40° С, г) 18° С

• Лінії, що з'єднують на карті точки з однаковими температурами, називаються:

а) ізобари, б) ізотерми, в) ізогіети, г) ізогіпси

- з кількома правильними відповідями, де вказана їх кількість. Приклад:

• Серед указаних географічних об'єктів визначити дві гірські системи, які входять до складу Альпійсько-Гімалайського складчатого поясу Євразії.

а) Уральські гори, б) Скандинавські гори, в) Аппеніни, г) Карпати, д) Великий Вододільний хребет, ж) Анди

- з кількома правильними відповідями, де не вказана їх кількість. Приклад:

• До басейну внутрішнього стоку Євразії відносять річки:

а) Ганг, б) Інд, в) Сирдар'я, г) Волга, д) Дніпро, ж) Амудар'я, з) Хуанхе

- з усіма правильними відповідями. Приклад:

• Представниками тваринного світу Австралії є:

а) кенгуру, б) єхидна, в) валабі, г) коала

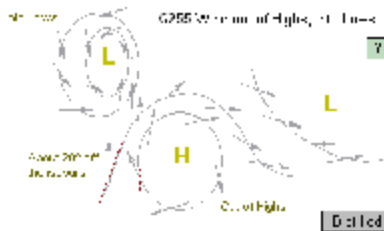
- з вибором неправильної відповіді. Приклад:

• Яке з перерахованих озер не розташоване на території Південної Америки?

а) Тітікака, б) Поопо, в) Чад, г) Марокайбо

- з використанням малюнків, схем, діаграм. Приклад:

• Якою літерою на малюнку позначений циклон?

а) L, б) H

2. Розпізнавальні тести спрямовані на визначення об'єкту. У залежності від способів подачі матеріалу формулювання завдання й варіантів подачі відповідей виділяють:

- розпізнавання об'єкту за стислою характеристикою з варіантами відповідей. Приклад:

- За описом визначити область субтропічного кліматичного поясу: а) область субтропічного континентального клімату, б) область субтропічного середземноморського клімату, в) область субтропічного мусонного клімату.

У зимовий період року вітри, що дмуть з Атлантичного океану, приносять у цю область вологе океанічне повітря помірних широт. Тому зима тут вітряна, дощова й тепла з температурою вище 0°C. У літній період ця територія попадає під вплив поясу високого тиску, що насувається з півдня, низхідних потоків повітря й пасатних вітрів. У цей час встановлюється панування сухого тропічного повітря. Тому, на відміну від вологої зими, літо тут спекотне й сухе.

- розпізнавання об'єкту за стислою характеристикою, де відповідь учню треба вписати самостійно. Приклад:

- За описом визначити назву економічного району України: індустріально-аграрний район, охоплює Харківську, Сумську й Полтавську області. Має вигідне економіко-географічне положення, оскільки розташований біля паливно-металургійної бази України та на перехресті важливих транспортних шляхів, які з'єднують Україну з країнами Східної Європи й Азії. Має вихід до Дніпра. У структурі господарства важливе місце посідають машинобудування, нафтогазова, хімічна, легка та харчова промисловість. _____

- визначення об'єкту за списком інших об'єктів з укаванням варіантів відповідей. Приклад:

- За назвами міст визначити адміністративно-територіальну область України: Краматорськ, Дружківка, Констянтинівка. _____

- визначення об'єкту за списком інших об'єктів без варіантів відповідей. Приклад:

- За списком ендеміків визначити материк: гігантська анаконда, гігантський мурахоїд, пампасова кішка, смугастий густошерстий опосум _____.

3. Тести-приведення у відповідність варіюються в залежності від співпадіння або не співпадіння варіантів першої й другої групи. Приклади:

- Співвіднести назву болота й умови його утворення:

1. Верхове болото 2. Низинне болото

А. Утворюється в умовах надмірної кількості підземних вод, а також унаслідок заростання безстічного озера чи ставка

Б. Утворюються на плоских поверхнях в умовах надмірної кількості атмосферних опадів

- Установити відповідність між тектонічними структурами й відповідними їм формами рельєфу:

1. Давня Південноамериканська платформа

2. Область Кайнозойської складчастості

а) Анди, б) Амазонська низовина, в) Бразильське плоскогір'я, г) Гвіанське плоскогір'я.

4. Тести на встановлення правильної послідовності – пропонується перелік об'єктів, які слід розташувати в правильному порядку. Приклад:

- Розташувати перераховані країни в порядку зростання рівня урбанізації: а) Італія, б) Японія, в) Казахстан, г) Ефіопія.

5. Тести-класифікатори – формулюються у вигляді набору об'єктів, які учень повинен класифікувати за вказаним критерієм або вибрати критерій самостійно.

Приклад: • Упорядкувати гірські породи (вапняк, нафта, щабінь, графіт, мармур, граніт, базальт, гнейс) в залежності від їх походження – осадові, метаморфічні, магматичні.

6. Тести зі знаходження зайвого. Їх різновиди пов'язані з наявністю або відсутністю критеріїв відповіді. Приклади: • У цьому переліку виділити країну, що відрізняється від інших формою адміністративно-територіального устрою: а) Франція, б) Угорщина, в) Італія, г) Монголія, д) Індія.

- У цьому переліку визначити зайвий об'єкт: а) Байкал, б) Світязь, в) Таньганька, г) Хуанхе, д) Марокайбо.

7. Тести зі складною структурою побудови питання містять у собі два завдання. Для того щоб виконати завдання, треба попередньо відповісти на питання. Приклад:

- Визначити галузі спеціалізації економічного району України, до складу якого входять Луганська й Донецька області:

а) паливна промисловість, б) чорна металургія, в) лісова промисловість, г) легка промисловість, д) хімічна промисловість, ж) машинобудування.

На сучасному етапі розвитку географічної освіти тестова перевірка знань займає провідні позиції в системі методів контролю й оцінювання результатів навчальної діяльності учнів з географії, але спроби використовувати виключно систему тестування не є доцільними, бо шкільна географічна освіта має завданням не тільки забезпечити усвідомлення учнями теоретичних основ географії, розкрити основні поняття й закономірності, а й сформувати в школярів здатність раціонального поєднання теоретичних знань з уміннями застосовувати їх на практиці, творчо підходити до процесу пізнання довкілля. Тести ж мають формалізовану структуру й увесь набір відповідей у них повинен бути заздалегідь визначений, що виключає перевірку рівня сформованості основ географічного мислення, бо програмувати ми зможемо тільки найстійкіші якості засвоєння знань (повноту, правильність, міцність, точність), а виявити в процесі тестування гнучкість, продуктивність мислення практично неможливо.

Комбінований контроль поєднує в собі елементи різних методів перевірки результатів навчальної діяльності учнів. Прикладом комбінованого контролю є ущільнений опит, у процесі якого декілька учнів працюють за індивідуальними картками, декілька виконують у дошки графічні завдання, інші приймають участь у фронтальній бесіді.

Систематичне спостереження за навчально-пізнавальною діяльністю учнів – метод контролю, який широко використовується вчителями в процесі навчання географії. Спостереження за роботою учнів дозволяє вчителю отримати достатньо повну інформацію про рівень засвоєння учнями компонентів змісту географічної освіти, їх ставлення до навчання, ступінь пізнавальної активності, свідомості школярів, їх уміння самостійно вирішувати різного роду завдання. Результати цих спостережень не фіксуються в офіційних документах, але враховуються вчителем для коригування навчання й своєчасного виявлення неуспішності.

Контроль – невід’ємна частина навчання географії. У залежності від функцій, які виконує контроль у навчальному процесі, можна виділити такі **основні його види**:

1. Попередній контроль визначає індивідуальний рівень оволодіння учнями початковими знаннями певної теми, розділу з географії, стану пізнавальної діяльності кожного школяра.

2. Поточний контроль полягає в оперативному отриманні об’єктивних даних про рівень ЗУН учнів на кожному уроці; вирішує забезпечення зворотного зв’язку з метою діагностування й (при необхідності) коригування ходу навчального процесу. Крім прогностичної функції поточний контроль стимулює пізнавальну діяльність учнів, сприяє підвищенню загальної продуктивності навчальної праці.

3. Тематичний (періодичний) контроль спрямований на виявлення й оцінку знань і вмінь учнів, засвоєних упродовж вивчення теми навчальної програми. Після проведення тематичного контролю обов’язково здійснюється аналіз допущених учнями помилок.

4. Підсумковий контроль передбачає перевірку засвоєння ЗУН за тривалий період навчання. Підсумок може стосуватися як окремого циклу навчання, так і цілого предмету. Його мета встановити систему й структуру знань, систематизувати й узагальнити навчальний матеріал. Підсумковий контроль здійснюється під час заключного повторення наприкінці кожного семестру та навчального року, а також під час іспитів. Головна вимога до підсумкових завдань – вони повинні відповідати рівню державного стандарту базової і повної середньої освіти.

8.2. Оцінювання результатів навчальної діяльності учнів

Результати контролю виступають основою для оцінювання успішності учня. Основними цілями оцінювання учнів у процесі навчання географії є: забезпечення зворотного зв’язку; мотивація учня до цілеспрямованого навчання, формування його самооцінки; надання підтримки дитині в навчанні та індивідуальному розвитку. Оцінка – це важливий засіб стимулювання навчання й впливу на особистість учня.

При оцінюванні знань, умінь і навичок учнів учитель виходить з вимог, висунутих до них у навчальній програмі з географії. Оцінювання включає в себе не тільки кількісну та якісну оцінку навчальних дій або результатів навчально-пізнавальної діяльності учня, а й визначення ступеня розвиненості в нього певних властивостей. Тобто вчителем за допомогою балів характеризуються й абсолютні (обсяг, рівень, якість оволодіння ЗУН), і відносні успіхи учня (порівняння власних результатів навчання з досягненнями інших учнів сприяє формуванню адекватної самооцінки, критичного ставлення до своїх успіхів).

При оцінюванні навчальних досягнень учнів з географії мають ураховуватися:

- характеристики відповіді учня: правильність, логічність, обґрунтованість, цілісність;
- якість знань: повнота, глибина, гнучкість, системність, міцність;
- сформованість загальнонавчальних та предметних умінь і навичок;
- рівень володіння розумовими операціями: уміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо;
- досвід творчої діяльності (уміння виявляти та розв'язувати проблеми, формулювати гіпотези);
- самостійність оцінних суджень [19].

Означені параметри покладено в основу чотирьох рівнів навчальних досягнень учнів: початкового, середнього, достатнього, високого. Реалізація принципу гуманізації освіти припускає особистісно-орієнтований підхід до оцінювання результатів навчальної діяльності кожного учня. У процесі навчання для вчителя важливо враховувати рівень навчальних досягнень учнів, повідомляти їм результати, вказувати на недоліки, ставити перед ними конкретні поетапні завдання, виконання яких у визначеній послідовності забезпечує отримання бажаного результату, робить навчання посильним. Визначати рівень навчальних досягнень учнів з географії вчитель повинен на підставі критеріїв оцінювання у системі

загальної середньої освіти, затверджених Міністерством освіти і науки України (Додаток М).

Результатами процесу оцінювання є:

- *відмітка (бал)* – кількісний показник результату навчання, який найбільш повно й об'єктивно відбиває рівень освоєння компонентів змісту географічної освіти;

- *парціальна оцінка* – це розгорнуте вербальне оціночне судження вчителя, звернене до учня, у формі згоди, схвалення, підбадьорення або зауваження, заперечення, осуду, які передують виставленню відмітки або виступають самостійним результатом оцінювання.

Значимість оцінювання, різноманітність його функцій вимагають від вчителя високого рівня відповідальності при виставленні відміток і наданні парціальних оцінок, оскільки для учня оцінка не тільки умовно виражає рівень його навчальних досягнень, розкриває перспективи вдосконалення, поглиблення, уточнення ЗУН з географії, а й характеризує його особистість, змінюючи всі сфери життя дитини. Переживання учнем успіху або невдачі під час оцінювання безпосередньо впливає на інтелектуальні, емоційні та вольові механізми його роботи в процесі навчання, регулює його відносини й спілкування в школі та поза нею.

Загальний недолік оцінювання в процесі навчання – це невисокий ступінь його об'єктивності. Суб'єктивність оцінювання значно знижує його виховний вплив. Психологами визначено цілий комплекс суб'єктивних чинників, що впливають на оціночну діяльність педагогів. Одними з основних виступають:

1. „Ефект ореолу” (проявляється в тенденції підвищувати або занижувати відмітку учню в залежності від його успішності або під впливом власного позитивного або негативного відношення до нього).
2. „Ефект співпраці” (вчитель може переглянути свою відмітку в бік завищення учневі, який як найкраще зумів пристосуватися до його вимог, порозумітися з ним).
3. „Ефект центральної тенденції” (знаходить своє вираження в прагненні педагога уникнути крайніх оцінок – „1” або „12” балів).

4. „Ефект великодушності” (проявляється у виставленні вчителем завищених оцінок).
5. „Ефект рівня” (полягає у виставленні учителем за однакові відповіді в сильному класі більш низьких, а в слабкому – більш високих відміток).
6. „Ефект контрасту” (проявляється в тому, що ЗУН учня оцінюються вище або нижче в залежності від того, вище або нижче рівень сформованості тих же компонентів змісту освіти у самого вчителя).
7. „Ефект емоційного фону” (вплив на процес оцінювання емоційного стану педагога або учня).
8. „Ефект близькості” (знаходить своє вираження в тому, що вчителю важко відразу після низької відмітки ставити високу).

Усунути суб'єктивний елемент у процесі контролю результатів навчання надзвичайно важко, проте прагнення кожного вчителя до адекватної, справедливої й об'єктивної оцінки є обов'язковою умовою ефективності процесу навчання географії. Хоча б частково вирішити цю проблему на уроках географії можна шляхом:

- обґрунтування відмітки вчителем існуючими критеріями оцінювання;
- роз'яснення педагогом вимог, що пред'являються школярам;
- чергування вчителем у процесі навчання різних форм і методів контролю;
- активне використання комп'ютерних і тестових форм контролю з мінімальною участю педагогів;
- диференціація та підвищення якості контрольних питань і завдань;
- урахування під час організації контролю характерних особливостей географічного матеріалу та забезпечення системності в його проведенні.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Розкрити основні функції перевірки й контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання географії.

2. Визначити переваги кожного з методів контролю результатів навчальної діяльності учнів.

3. Заповнити таблицю:

Метод контролю	Приклад завдання	Компонент змісту географічної освіти, що контролюється
----------------	------------------	--

4. Скласти двадцять тестових завдань різної форми за темою „Основні методи, форми та види контролю результатів навчальної діяльності учнів”.

IX. Нові технології в методиці викладання географії

9.1. Технологія проблемного навчання

Активне реформування сучасної системи загальної освіти вимагає посилення уваги до розв’язання проблеми подолання суперечності між безпристрасним інформаційно-словесним способом освіти й необхідністю всебічного розвитку особистості. Упровадження в навчально-виховний процес з географії особистісно орієнтованого підходу вимагає від вчителя географії пошуку методичного інструментарію з формування в учнів цілісної картини світу, розширення можливості орієнтації дитини в просторі й часі, у розумінні сенсу життя, свого місця в світі, своєї унікальності й цінності, надання школярам допомоги в побудові особистісних концепцій, що відображають перспективи розвитку фізичних, духовних задатків і здібностей, творчого потенціалу.

Перспективним напрямом цього пошуку виступає включення в практику навчання з географії сучасних педагогічних технологій та визначення методичних умов їх ефективного застосування. Серед них: **технологія проблемного навчання, метод проектів, технологія групового навчання, ігрова технологія.**

Технологія проблемного навчання враховує закономірності самостійної розумової діяльності учнів, спрямованої на вирішення певної навчальної проблеми, яка може бути виражена в формі проблемного питання або проблемного завдання. У процесі розв'язання проблемного завдання виникає **проблемна ситуація**, що пов'язано з браком наявних знань і способів дій і необхідністю засвоєння нових географічних ЗУН.

У процесі навчання географії вчитель може використовувати:

1. *Традиційні проблемні питання й завдання*, які припускають рішення проблем, запозичених з науки. Наприклад:

- Уявіть, що Анди розташовуються не на заході, а на сході материка Південна Америка. Поясніть, що й чому зміниться в природі гіпотетичного материка порівняно з реальним.

- Наявність трудових ресурсів – важливий чинник розвитку господарства. Чому ж у країнах, що розвиваються гостро стоїть проблема обмеження народжуваності?

2. *Реальні проблемні питання й завдання*, основними характеристиками яких є зв'язок з конкретними обставинами життя учнів, особистісна значимість проблеми. Наприклад:

- Як, в умовах постійного зростання потреби кожної людини в електроенергії, зменшити її загальне споживання?

- Запропонувати шляхи вирішення проблеми охорони довкілля в своєму рідному краї.

- Обґрунтуй свою точку зору, щодо „західного” чи „східного” векторів розвитку зовнішньої політики України.

Вирішення учнями традиційних і реальних проблемних питань і завдань забезпечує науковий доказ і розкриття практичної значущості географічних знань, сприяє розумінню навчального матеріалу, його свідомому засвоєнню. Залучення учнів у процесі навчання географії до розв'язання проблемних питань і завдань є способом стимулювання емоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності, формування досвіду творчої діяльності, мобілізації уваги школярів до навчального матеріалу, підвищення їх інтересу до навчання.

Основними етапами вирішення учнями проблемної ситуації є:

- Усвідомлення проблеми.
- Висування гіпотези з вирішення поставленої проблеми.
- Доказ гіпотези (рішення проблеми).
- Загальний висновок (формулювання результатів рішення проблеми).

Узагальнення досвіду організації проблемного навчання в навчально-виховному процесі з географії (А. Бут, В. Герасимчук, І. Душина, В. Замковий, В. Корнєєв, Л. Круглик, Л. Панчешникова, Г. Понурова, О. Топузов, В. Сасихов, А. Сиротенко, О. Стадник та ін.) дозволяє виділити наступні типи проблемних ситуацій:

- *Проблемні ситуації, в основі яких лежить виявлення суттєвих ознак досліджуваного об'єкта.* Чим різноманітнішими й багатшими є асоціації та зв'язки під час вирішення проблемного завдання, тим більше передумов для формування усвідомленого, наочного уявлення про досліджуваний об'єкт чи явище. Наприклад: „Як можна оцінити науково-технічну революцію, як позитивне чи негативне явище в розвитку сучасного суспільства?“
- *Проблемні ситуації, в основі яких лежить порівняння досліджуваних об'єктів та явищ.* Будь-яке порівняння передбачає зіставлення якихось об'єктів та їх відношень. У процесі порівняння відбувається послідовне виділення тих або інших ознак і характеристик об'єктів, визначення подібності й відмінності між ними, з'ясування причин, що їх зумовили, формулювання висновків. Наприклад: „Пояснити, чому на територіях Скандинавського півострова в Євразії й півострова Лабрадор у Північній Америці, розташованих на одних і тих же широтах, формуються різні типи клімату?“
- *Проблемні ситуації, в основі яких лежить встановлення причинно-наслідкової залежності досліджуваного явища.* Цей вид пізнавальних проблемних ситуацій

спрямований на формування вміння виділяти з різних чинників причину, яка породжує саме цей наслідок, за допомогою різних методів дослідження причинної залежності. Наприклад: „Якими причинами можна пояснити різноманіття природних зон в межах помірного географічного поясу Євразії? ”.

Під час міркування дітей над вирішенням проблемного завдання, прийняття ними певного рішення й аргументації учнями власної точки зору вчитель повинен виконувати виключно наглядову, координуючу та консультативну функції, не втручаючись у сам процес. Лише в разі виникнення в учнів значних труднощів учитель може поставити навідні або уточнюючі змістовні питання або надати додаткові завдання.

9.2. Метод проєктів

Метод проєктів – це педагогічна технологія, орієнтована на розвиток в учнів уміння інтегрувати та застосовувати наявні знання, самостійно здобувати нові, вільно орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі. Використання цієї педагогічної технології передбачає активне включення учнів у навчально-пізнавальну, дослідницьку діяльність (індивідуальну, групову, фронтальну), спрямовану на вирішення традиційної або реальної навчальної проблеми, конкретне рішення якої вони повинні презентувати й обґрунтувати. Важливою умовою успішності проєкту є наявність матеріального результату.

Типи навчальних проєктів

1. **Дослідницький.** У процесі виконання проєкту відбувається визначення завдань і методів дослідження, збір інформації за визначеною темою проєкту, її аналіз і узагальнення, висунення гіпотез розв'язання проблеми, представлення отриманих висновків у вигляді таблиць, схем, діаграм. Результатом проєкту можуть виступати: публікація, мультимедійна презентація, фотовиставка, відеофільм, інформаційний буклет, репортаж, рукописний журнал, стіннівка, радіопередача тощо.
2. **Практично-орієнтований.** Має чітко визначений соціально значущий результат дослідницької діяльності

його учасників: проведення тематичної (наприклад, природоохоронної) акції, створення роздаткового дидактичного матеріалу, банку даних за певною темою, унаочнення тощо.

Етапи виконання проекту

1. Підготовчий етап – на цьому етапі здійснюються організаційні заходи щодо виконання проекту.

Діяльність учителя	Діяльність учнів
<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз навчальної програми з географії з метою вибору розділу або теми програми, при вивченні яких можна ефективно застосувати метод проектів. 2. Визначення теми й мети проекту. 3. Формулювання проблемних тематичних питань і планування результатів проекту. 4. Розробка критеріїв оцінювання результатів проекту. 5. Пошук і систематизація джерел інформації (книг, періодичних видань, карт, дисків, веб-сайтів тощо), підбір обладнання й унаочнення, необхідних для виконання проекту. 6. Інформування адміністрації та учнів про майбутній проект (інформаційний бюлетень, буклет, стаття в шкільній газеті). 7. Проведення додаткового заняття з класом (чи декількома класами) з метою обговорення умов виконання проекту, критеріями оцінювання їх роботи в проекті. У залежності від специфіки проекту вчитель може запросити фахівців з даної теми, представників місцевих громадських організацій, адміністрацію школи для зустрічі з учасниками проекту. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Осмислення й обговорення інформації щодо виконання проекту. 2. Пошук і систематизація джерел інформації за темою проекту.

2. Етап планування діяльності – на цьому етапі відбувається постановка завдань проекту, розподіл функцій і обов'язків у групі (класі).

Діяльність учителя	Діяльність учнів
1. Організація самостійної роботи учнів з планування діяльності в проекті. 2. Спостереження за роботою учнів, при необхідності надання консультаційної допомоги. 3. Фіксація процесу роботи учнів (фотографії відеозйомка, учнів за роботою).	1. Формування й обговорення завдань. 2. Уточнення інформації щодо виконання проекту. 3. Розподіл функцій і обов'язків в групі (класі). 4. Вибір способів і видів діяльності для досягнення мети.

3. Прийняття рішення – на цьому етапі учні використовують дослідницькі методи, оптимальні навчально-пізнавальні прийоми з метою вирішення поставленої проблеми.

Діяльність учителя	Діяльність учнів
1. Проглянути разом з учнями відібраний для проекту матеріал, надати рекомендації для подальшої роботи 2. Організація самостійної роботи учнів у проекті. 3. Спостереження за роботою учнів, при необхідності надання консультаційної допомоги. 4. Обговорення з учнями майбутньої форми подання результатів проекту. 5. Фіксація процесу роботи учнів (фотографії відеозйомка, учнів за роботою).	1. Робота з інформацією за темою проекту. 2. Висунення гіпотез щодо вирішення проблеми. 3. Аналіз і синтез ідей. 4. Дослідницька діяльність.

4. Виконання проекту

Діяльність учителя	Діяльність учнів
1. Спостереження за роботою учнів, при необхідності надання консультаційної допомоги. 2. Фіксація процесу роботи учнів (фотографії відеозйомка, учнів у процесі виконання проекту).	1. Виконання дослідження. 2. Робота над оформленням результатів проекту.

5. Оцінювання результатів проекту – на цьому етапі учні здійснюють аналіз виконання проекту й отриманих результатів відповідно до розроблених критеріїв.

Діяльність учителя	Діяльність учнів
1. Спостереження за роботою учнів, при необхідності надання консультаційної допомоги та корегування напрямів аналітичної діяльності. 2. Аналіз логіки, послідовності дій учнів, об'єктивних і суб'єктивних причин невдач, несподіваних наслідків дослідницької діяльності.	1. Колективний самоаналіз проекту, самооцінка отриманих результатів у відповідності до розроблених критеріїв.

6. Презентація та захист результатів проекту – на цьому етапі учні пояснюють і обґрунтовують отримані результати з вирішення поставленої проблеми, приймають участь у колективному оцінюванні результатів проекту.

Діяльність учителя	Діяльність учнів
1. Проведення заходу для презентації результатів проекту (це може бути як урок узагальнення і систематизації знань за темою навчальної програми, під час вивчення якої виконувався проект, так і	1. Презентація та захист отриманих результатів дослідницької діяльності. 2. Участь у

<p>спеціальний позаурочний захід).</p> <p>2. Участь у колективному оцінюванні результатів проекту. Аналіз логіки, послідовності дій учнів, об'єктивних і суб'єктивних причин невдач, несподіваних наслідків дослідницької діяльності.</p> <p>3. Підведення підсумків роботи учнів над проектом у цілому (власні висновки про те, наскільки вдалим був проект, отримання відгуків учнів, адміністрації школи, батьків тощо).</p>	<p>колективному оцінюванні результатів проекту.</p>
---	---

Для того щоб досягти максимальної ефективності використання методу проектів і уникнути виникнення випадкових труднощів, вчителю необхідно скласти чіткий план-опис проекту (Додаток Н) й дотримуватися наступних вимог:

1. Традиційна чи реальна проблема, що пропонується учням, повинна бути цікавою для них, дослідницько або творчо значущою.

2. Рішення поставленої проблеми має передбачати обов'язкове формування основних компонентів змісту географічної освіти (засвоєння, закріплення, поглиблення, практичне застосування, узагальнення географічних знань, розвиток спеціальних і загальнонавчальних умінь, формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності й досвіду творчої діяльності).

3. Навчально-пізнавальна діяльність учнів під час виконання проекту повинна бути самостійною.

4. Результати виконання проекту мають бути практично значимими й певним чином оформленими (презентація, тематична газета, інформаційний буклет, відеоролік, фотоальбом, книга географічних казок, дорожній журнал, розкладний тематичний часопис, аргументований лист з пропозиціями до громадської чи державної організації, рекламний проспект, веб-сторінка, саморобне унаочнення, виставка, суспільно корисна справа, агітаційний захід тощо).

9.3. Технологія групового навчання

Технологія групового навчання полягає в розподілі класу на групи й організації групового спілкування для вирішення конкретних навчальних завдань під керівництвом вчителя або учнів.

Основні етапи організації групової роботи учнів:

1. Розподіл дітей на групи. Існують різні підходи до поділу дітей на групи:

А) Різномірні групи. Учні групуються:

- з урахуванням рівня навчально-пізнавальної діяльності (завдання для кожної групи пропонуються відповідного рівня);
- за способом мислення: учні зі стандартним мисленням та учні з творчими здібностями (завдання формулюються з урахуванням особливостей розумової діяльності учнів).

Такий розподіл, з одного боку, надає можливість школярам з однаковим рівнем підготовки й схожим темпом засвоєння навчального матеріалу, займаючись в одній групі, отримати очікувані навчальні досягнення в більш комфортній для них атмосфері. З іншого боку, диференціювання учнів на „слабких і сильних” є не гуманним по відношенню до них, бо переведення в слабкі групи знижує мотивацію та самооцінку дітей з низькими показниками навчальних досягнень, тому вчителю постійно його використовувати не бажано

Б) Змішані групи. Для кожної з таких груп пропонуються завдання одного рівня. Переваги таких груп полягають, у першу чергу в тому, що спілкування дітей у процесі спільного виконання навчального завдання, надає можливості одним учням тягнутися за більш сильними, одержувати від них допомогу, змагатися з ними, іншим – надати допомогу товаришеві, виступити в ролі організатора роботи, консультанта, а також перевірити, закріпити й поглибити свої знання.

Найбільш оптимальною чисельністю групи є 5 – 6 осіб. Різновидом групової роботи є робота учнів у парах.

2. Розподіл завдань по групах. На цьому етапі відбувається постановка групового завдання для кожної групи, інструктування учнів щодо послідовності роботи.

3. Виконання кожною групою навчального завдання під керівництвом вчителя або учня (керівника групи, консультанта, асистента тощо). Керівники груп підбираються з урахуванням рівня обізнаності з географії та сумісності учнів. Завдання мають бути спрямовані на формування певних компонентів змісту географічної освіти й реалізацію навчальних можливостей кожного члена групи. На цьому етапі учні:

- обговорюють хід та результати роботи, формують питання для майбутнього обговорення, висувають гіпотези з вирішення проблеми;
- обмінюються ідеями, власним досвідом, здійснюють пошук інформації в різних джерелах знань;
- виявляють і обговорюють розбіжності й розходження в думках;
- при необхідності звертаються за порадою до вчителя або консультанта групи;
- обирають варіант вирішення завдання.

4. Підведення підсумків роботи. Презентація результатів виконання навчального завдання. На цьому етапі учні:

- перевіряють обраний варіант вирішення завдання (доповнюють, уточнюють, корегують);
- формують висновки;
- урахувують і оцінюють індивідуальний внесок кожного члена групи в виконання навчального завдання (у залежності від змісту і характеру роботи);
- представляють результати виконання класу;
- відповідають на питання учнів інших груп або вчителя, при необхідності корегують отримані результати.

5. Загальний висновок учителя щодо роботи та досягнень кожної групи. Учитель, який протягом групової роботи учнів спостерігає за ходом навчальної діяльності, при необхідності консулює учнів, контролює і регулює хід і порядок роботи в групах, на цьому етапі аналізує й оцінює

роботу кожної групи, відзначає позитивні й негативні моменти, акцентує увагу на причинах прорахунків учнів.

Учнів слід поступово готувати до групової роботи. Учителю слід починати впровадження цієї технології з використання роботи дітей у парах, а вже надалі використовувати форми роботи в малих (3 – 4 учні) та повноцінних (5 – 6 осіб) групах.

Робота повинна організуватися таким чином, щоб з часом ступінь самостійності школярів зростала, а частка консультативної допомоги вчителя поступово знижувалася. З цією метою доцільно використовувати картки-інформатори, опорні схеми, описи прийомів роботи (алгоритмів дій) з виконання певних завдань.

Для організації групової роботи вчитель може скористатися наступними методами навчання:

- **Метод взаємних завдань** полягає в тому, що на уроці діти виконують завдання, придумані учнями цієї групи. Завдання можуть бути підготовлені як на уроці, так і вдома і бути частиною випереджаючого домашнього завдання. Використання вчителем цього методу, з одного боку, допомагає йому організувати взаємодію між учнями, забезпечити їх включення у творчу діяльність, з іншого – перевірити якість виконання домашнього завдання.

- **Метод взаємної перевірки** досягає максимальної ефективності під час організації парної роботи учнів. Полягає в перевірці учнями правильності виконання навчального завдання відповідно з представленими вчителем зразками. Перевірятися можуть окремі вправи, невеликі за обсягом самостійні роботи, домашні завдання. Метод взаємної перевірки дозволяє оволодіти учнями навичками спільної діяльності, підвищити пізнавальний інтерес учнів до вивчення географії.

- **Метод спільного знаходження кращого рішення навчального завдання** полягає в проведенні його спільного обговорення. Метою обговорення є знаходження кращих чи просто інших варіантів виконання навчального завдання та формулювання отриманого рішення. Завдання повинно бути конструктивного або проблемного характеру. Використання

цього методу сприяє якнайшвидшому розвитку взаємодії учнів, яка забезпечує обмін способами дії для отримання сукупного продукту – рішення проблеми.

• **Метод рецензування виконання роботи іншою групою** спрямований на організацію спілкування, обміну думками учнів у групі, завдяки яким діти повинні прийти до взаєморозуміння й сформулювати адекватні, виконаному іншою групою навчальному завданню, висновки щодо правильності отриманого ними рішення й вибору відповідних способів дії.

• **Метод дискусії** орієнтований на організацію групового обговорення й вирішення спірних питань. Результатом дискусії може бути прийняття спільного рішення, новий погляд на проблему, краще розуміння теми обговорення. Для забезпечення ефективності дискусії вчитель повинен ретельно продумати тематику дискусії, її передбачуваний перебіг, можливі варіанти й, головне, висновки, до яких учні повинні прийти в результаті обговорення. У ході дискусії вчитель повинен надавати слово бажаним виступити з кожної групи, вимагати дотримання регламенту, дбати про черговість виступів, регулювати емоційний фон уроку, стежити за дотриманням правил ведення дискусії:

- критика ідей, а не людей;
- мета дискусії – знайти краще рішення проблеми;
- спочатку – вислуховування й осмислення усіх думок, ідей і фактів, а вже потім – доказове відстоювання своєї точки зору, яка може змінитися під впливом переконливих аргументів.

Під час дискусії учні розподіляють обов'язки в групах, дотримуються правил спільного обговорення, виконують групове завдання, виробляють загальний підхід у вирішенні дискусійного питання, проблеми.

Форми дискусії:

- „Круглий стіл” – послідовне обговорення поставлених питань групами учнів.
- „Засідання експертної групи” – групи самостійно обговорюють поставлену проблему й вибирають

експерта, який буде представляти думку групи. Далі дискусія відбувається між експертами – представниками груп. Групи не втручаються в обговорення, але можуть, у разі необхідності, взяти „тайм-аут” і відкликати експерта для консультацій.

- „Форум” – обговорення дискусійної проблеми, у ході якого група, яка її обговорювала вступає в обмін думками з класом.
- „Симпозіум” – обговорення спірного питання, у процесі якого учні – представники груп – виступають з повідомленнями (рефератами), доказово презентуючи свою точку зору, після чого відповідають на питання класу.
- „Перехресна дискусія” полягає в наступній послідовності дій з її організації та проведення: за темою, яка об’єднує дві протилежні точки зору (наприклад, „Вступ України до ЄС – за і проти”) учні індивідуально пишуть по три – п’ять аргументів на підтримку кожної з них. Потім аргументи узагальнюються в групах, кожна з яких представляє список аргументів на користь однієї точки зору і такої ж кількості аргументів на користь іншої точки зору. Складається загальний список. Після цього клас ділиться на дві групи – прихильників кожної з позицій. Кожна група ранжує свої аргументи за ступенем вагомості. Дискусія між групами відбувається в перехресному режимі: перша група висловлює свій перший аргумент – друга група його спростовує, друга група висловлює свій перший аргумент – перша група його спростовує і так по черзі обговорення всіх аргументів. Потім відбувається загальне формулювання висновків.

Використання дискусії, як методу групової роботи, стимулює ініціативність учнів, забезпечує актуалізацію раніше отриманих знань та творче переосмислення можливостей їх застосування, сприяє розвитку мислення школярів.

• **Метод групового опитування** проводиться для повторення й закріплення матеріалу після завершення певного розділу програми. Під час опитування вчитель або консультант з

учнів відповідно переліку питань запитує кожного члена групи. При цьому відповіді учня коментують, доповнюють, корегують і спільно оцінюють усі члени групи. Перелік питань до такого заняття складає вчитель. Метод групового опитування сприяє взаємному збагаченню, корекції ЗУН учнів у групі, активізує навчально-пізнавальні процеси школярів.

• **Навчальна зустріч груп** може бути організована між командами одного або паралельних класів, за суттю є змаганням, перевіркою рівня засвоєння ЗУН школярами за певною темою. Проводиться при закріпленні, узагальненні й систематизації навчального матеріалу. Керує навчальною зустріччю вчитель. Він задає питання чи пропонує завдання кожній з команд. Відповідає представник групи, інші члени групи можуть доповнювати його. Учні з інших груп мають право ставити додаткові питання відповідаючому. Змагальний дух, який виникає в учнів під час використання цього методу групової роботи, сприяє активізації пізнавального інтересу учнів, забезпечує створення позитивного емоційного фону на уроці.

Організація групової роботи в навчально-виховному процесі з географії надає могутню стимулюючу дію на розвиток дитини, забезпечуючи вироблення необхідних якостей особистості для спілкування у згуртованій команді, формування умінь адаптуватися в пропонуваніх умовах з урахуванням особистісних якостей кожного учасника групи, планувати спільну діяльність, передбачати можливі ситуації непорозуміння, аналізувати причини їх виникнення та знаходити шляхи їх подолання.

9.4. Ігрові технології

Ігрова технологія – це модель спільної діяльності вчителя і учнів, спрямована на досягнення цілей навчання за допомогою гри. Характерною особливістю ігрових технологій є їх багатофункціональність:

- активізація пізнавального інтересу школярів до географії, як навчального предмету;
- закріплення, розширення, поглиблення, корекція ЗУН;

- стимуляція навчальної діяльності, бажання учнів за допомогою ігрових ситуацій досягти успіхів у поглибленні навчанні;
- контроль і оцінювання навчальних досягнень школярів;
- створення позитивного емоційного фону в процесі навчання;
- включення учнів у творчу діяльність, стимуляція їх творчої активності;
- розвиток особистісних якостей учнів;
- розширення можливостей для самореалізації дітей;
- формування в учнів умінь співпраці в колективі.

Основними компонентами структури навчальної гри є:

- **Мета гри** орієнтована на досягнення певних результатів навчання – формування географічних знань, загальнонавчальних і спеціальних умінь і навичок, стимуляцію емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності, накопичення досвіду творчої діяльності, розвиток пізнавального інтересу до предмета.

- **Ігровий задум** проектує хід гри, надає їй пізнавального характеру, висуває перед учасниками гри певні вимоги до застосування географічних ЗУН.

- **Правила гри** визначають порядок дій і поведінки учня в процесі гри. Правила гри завжди розробляються з урахуванням мети гри та індивідуальних можливостей учнів.

- **Методичне забезпечення гри** – це продумана структурована за етапами розробка гри, в якій чітко розкрито її пізнавальний зміст, тобто представлені навчальні завдання, які будуть запропоновано учням протягом гри.

- **Устаткування гри** включає необхідний для її проведення роздавальний дидактичний матеріал і унаочнення (настінні карти, атласи, підручники, навчальні картини, фото, відеоматеріали тощо).

- **Ігрові дії** регламентуються правилами, керуються вчителем. За допомогою різноманітних методичних прийомів учитель активізує хід гри, підтримує інтерес учнів до її проведення.

• **Результат гри** виступає у вигляді виконаного навчального завдання. В учнів досягнення цього результату викликає моральне задоволення. Для учителя – результат гри завжди є показником рівня досягнень учнів у засвоєнні або застосуванні географічних ЗУН.

Усі структурні елементи дидактичної ігри взаємопов'язані й взаємозумовлені. Від поставленої мети безпосередньо залежить ігровий задум, пізнавальний зміст та результат гри, а ігровий задум, у свою чергу, визначає правила гри, її устаткування та ігрові дії тощо.

Проведення навчальної гри на високому рівні, можливо, якщо вчитель ретельно продумує кожен з **етапів гри**:

1. Підготовчий етап

Діяльність учителя	Діяльність учнів
Вибір теми гри, планування результатів, підготовка методичного забезпечення та устаткування, інструктаж учасників, розробка критеріїв оцінювання ігрових завдань. Надання допомоги учням у процесі підготовки (консультування, підбор матеріалів, розробка сценарію, створення обладнання тощо).	Участь у проектуванні та організації гри. Підготовка до її проведення.

2. Ігровий етап

Діяльність учителя	Діяльність учнів
Приймає повноцінну участь у грі. Керує ігровими діями учнів, стежить за виконанням ігрових правил, при необхідності консультує учнів, активізує хід гри, підтримує загальний напрям у розвитку процесу взаємодії, інтерес учнів до проведення гри.	Беруть участь у грі, виконують навчальні завдання.

3. Обговорення результатів

Діяльність учителя	Діяльність учнів
Перевіряє якість виконання ігрових завдань, аналізує отримані показники навчальних досягнень учнів, оцінює роботу учнів згідно розробленим критеріям. Підводить підсумки проведення гри.	Самооцінка та самоаналіз (взаємооцінка та взаємоаналіз) ігрових дій та отриманих результатів згідно розробленим критеріям.

Ігрова діяльність у навчально-виховному процесі з географії може використовуватися в якості:

- самостійної технології на різних етапах уроку географії: під час перевірки домашнього завдання, засвоєння нової теми чи розділу навчальної програми, закріплення отриманих ЗУН, узагальнення і систематизації знань, підведення підсумків уроку;
- нестандартного за формою проведення уроку-гри (урок-подорож, урок-казка, урок-суд та ін.);
- технології позакласної роботи (географічний КВК, краєзнавча вікторина та ін.).

У залежності від особливостей створення й використання навчальних ігор виділяють наступні їх **види**:

1. Імітаційні ігри:

- *Розігрування ролей* – імітація характерів, особистісних якостей, відносин і певних ситуацій. Учні не тільки засвоюють ЗУН з географії, а й розвивають творчі здібності, отримують можливість самовиразитися. Наприклад: „Подорож з Христофором Колумбом”, „Суд над учасниками незаконного відстрілу тварин у заповіднику”.

- *Ігрове проектування* полягає в створенні бажаних станів майбутнього, як способу вирішення означеної проблеми. Наприклад, аргументація необхідності заповідання певних природних об'єктів на території рідного краю.

• *Аналіз конкретних або уявних ситуацій* вимагає розробки варіантів вирішення заданої ситуації та їх публічного презентування й захисту. Виділяють види ситуацій:

- Ситуація-ілюстрація спрямована на аналіз реальної ситуації, причин її виникнення, оцінювання наслідків і процедури її вирішення, формулювання висновків щодо згоди або незгоди з прийнятими рішеннями. Наприклад: „Державною програмою активізації економіки України передбачено побудувати та реконструювати більше 150 тваринницьких комплексів. Чи дозволить реалізація цього завдання вирішити проблему забезпечення України вітчизняною тваринницькою продукцією?”.
- Ситуація-проблема вимагає вирішення традиційної або реальної початкової проблеми з подальшим публічним захистом результатів. Наприклад: „Енергозбереження – стратегія виживання України. Які заходи може вжити кожна сім'я, щоб вирішити проблему зниження витрат енергоносіїв?”.
- Ситуація-оцінка орієнтована на здійснення аналізу ситуації, вихід з якої вже знайдено й формулювання мотивованого висновку щодо прийнятих рішень. Наприклад: „Аналіз заходів українського уряду з ліквідації наслідків аварій в акваторії Чорного та Азовського морів”.
- Ситуація-попередження вимагає аналізу певної інформації, визначення можливостей вирішення цієї ситуації при заданих умовах, виявлення шляхів її запобігання. Наприклад: „За рахунок високої температури повітря та відсутності ефективних опадів на території східних, центральних та південних регіонів України сформувалася дуже висока пожежна небезпека, яка досягає п'ятого, найнебезпечнішого класу. Запропонуйте шляхи вирішення проблеми літніх пожеж на території нашої країни”.
- Уявна ситуація орієнтована на проектування способів дій, планування певних результатів в уявних умовах. Наприклад: „Ви отримали послання від інопланетян”, „Ви – президент України”, „Ви заблукали в лісі”.

- *Ділові ігри* орієнтовані на вироблення послідовності дій і прийняття обґрунтованих рішень в умовах, що мали місце в минулому або можливих у майбутньому та які імітують реальну виробничу обстановку. З точки зору багатьох науковців саме „ділова гра дозволяє задати в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності й тим самим змодельовати більш адекватні, у порівнянні з традиційним навчанням, умови формування особистості...” [9, с. 128]. Ділова гра приваблює тим, що дає можливість відтворення реальної взаємодії учасників у певній сфері соціально-економічної діяльності й має пріоритет колективного навчання. Прикладами ділових ігор може бути проведення аукціону ділових пропозицій, рекламної компанії, прес-конференції, усного часопису, економічного форуму, засідання координаційної ради тощо.

2. Символічні ігри – це дидактичні ігри основним засобом яких виступають знаки, символи та числа.

- **Географічне доміно** засноване на зіставленні відповідних за тематикою карток (термінів, визначень поняття, умовних знаків плану місцевості (карти), показників погоди тощо) або на складанні тематичного панно з окремих фрагментів (номенклатура материка, країни).

- **Географічне лото** дозволяє в ігровій формі перевірити знання основного фактологічного матеріалу, номенклатури, картографічних і топографічних умовних знаків.

- **Географічні кубики** (або географічні пазли) – конструктивна гра у вигляді розрізних карток. Полягає в тому, щоб з розрізаних частин скласти цілу картину. Сприяє формуванню географічних уявлень учнів.

- **Географічний кросворд** – за заданим визначенням потрібно відгадати відповідний термін. Слова вписуються в сітку кросворду під своїм номером по горизонталі або по вертикалі. Закріплює знання термінології, номенклатури, фактологічного матеріалу.

- **Географічний чайнворд** – кросворди, в яких кожне наступне слово починається з однієї або декількох останніх літер попереднього слова. Слова чайнворду не перетинаються й

утворюють ланцюжок (наприклад, клімат – температура – атмосфера). Початок слів у чайнворді задається цифрою. Визначення чайнворда задаються окремим текстом.

• **Географічні ребуси** – це гра, в якій зашифровані слова, фрази або цілі вислови про об'єкти та явища довкілля за допомогою малюнків у поєднанні з буквами і знаками. Наприклад:

(Масштаб).

• **Географічні шаради** – це загадка, складена у віршах, у ній задумане слово розпадається на кілька окремих частин, причому кожна з них є самостійним словом. Наприклад:

ж Ось країна назва.
 В ній – п'ять літер;
 ви їх розділіть на три і дві –
 в листі зашумить одразу вітер,
 застрибають коники в траві,
 бо оті три літери одні –
 невеликий ліс у множині,
 другі дві – зазначу при нагоді –
 вказівний займенник з ними в згоді.
 Є така країна в білім світі
 й називається вона...

(Гаї-ті).

к Перше – річка, друге – скупчення бджіл, а разом – край, до якого неможливо дійти. (Об – рій).

• **Метаграми** – завдання, що полягають у послідовній зміні в слові однієї або декількох букв. Наприклад:

Вживаюся я тільки в однині –
 коротке слово з невеселим змістом.
 Додайте літеру – і в множині
 одразу стану слобожанським містом. (Сум, Суми).

• **Логогрифи** відрізняються від метаграм тим, що в метаграмі одна літера замінюється іншою, а в логогрифі якась буква віднімається зовсім або ж, навпаки, додається нова. Наприклад:

ј З димаря він вилітає –
Як в печі вогонь палає.
Варто „Д” на „Р” змінить –
Стане містом він умить. (Дим – Рим).

До того, що не ходить, а людей через річку переводить, додайте вигук і отримаєте загальну назву населеного пункту. (Міст – о).

• **Анаграми** – завдання, що вимагають перестановки літер у слові з метою утворення слова, що має інший зміст. Наприклад: „Назва якої держави приховується у назві столиці Азербайджану?” (Баку – Куба).

• **Географічні загадки** – це алегоричний опис географічного об'єкта або явища представлене зазвичай у формі питання. Наприклад: „На півночі – Біле, на півдні – Чорне, яка частина світу поміж ними?” (Між Білим і Чорним морями – Європа).

• **Географічна вікторина** – це словесна гра, у ході якої в певній логічній або хронологічній послідовності перед учнями ставляться питання, на які вони дають відповіді в усній або письмовій формі. Вікторина дозволяє закріпити, розширити, поглибити й перевірити географічні знання. Вікторини можуть проводитися в індивідуальній або груповій формі та супроводжуватися показом малюнків, схем, діаграм, фотографій, демонстрацією відеозаписів, дослідів. Кожна відповідь учнів оцінюється певною кількістю балів. Наприкінці гри бали підсумовуються і визначається переможець. Оголошення результатів та заохочення переможців проводиться після закінчення вікторини. Учитель аналізує результати вікторини, акцентуючи увагу учнів на кращих відповідях та найпоширеніших помилках і їх причинах.

Символічні ігри можуть застосовуватися при реалізації всіх форм пізнавальної діяльності учнів: фронтальної, групової, індивідуальної. Наведемо приклади деяких з них:

- „Відгадайка”: з початкових літер яких річок Євразії, можна скласти слово „гора”?
- „Розгадати слово”: учитель відкидає в назвах географічних об'єктів голосні літери (обласний центр: Ж-т-м-р (Житомир), місто в Сумській області: К-н-т-п (Конотоп) або міняє їх місцями (обласний центр: Деконьц (Донецьк), місто в Луганській області – Ленітугу (Лутугіне).
- „Виправити помилки географа”: учителем під час складання маршруту або опису об'єктів навмисно допускаються неточності, які учні повинні знайти й виправити.
- „Слова в словах”: учитель пише на дошці назву об'єкта або явища, з літер цього слова учні повинні скласти нові географічні назви.
- „Міста та річки”: учні (групи по 6 чоловік) сидять один проти одного. Один з них називає річку, звертаючись до учня навпроти, а той, у свою чергу, повинен назвати місто, яке розташоване на цій річці: Наприклад: Десна – Чернігів, Дон – Ростов, Дніпро – Київ. Учасник команди, який затримався з відповіддю, вибуває з гри і його замінює інший, якщо з команди вибувають два учні поспіль – команда програє.
- „Пятнадцять кроків”. Тематикою гри можуть бути назви островів, річок, міст, прізвиська мандрівників тощо. Учні (по два представники від ряду) стають один – біля останньої парти свого ряду, другий – біля настінної карти. Перший учень називає заданий географічний об'єкт (наприклад, столиці країн Азії), другий – показує їх на карті. У випадку правильної відповіді перший учень робить крок уперед. Перемагає та пара, представник якої першим дійшов до класної дошки.

Упровадження ігрових технологій в освітній процес з географії сприятиме досягненню високих результатів навчання, підвищить ефективність засвоєння компонентів змісту

географічної освіти, можливості для розширення світогляду учнів, придбання ними досвіду комунікації, забезпечити виховання в школярів уваги й кмітливості, самостійності й відповідальності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Схарактеризувати поняття „проблемне навчання”. Навести приклади використання проблемних ситуацій на уроці з фізичної географії України (тема за вибором студента) у вигляді фрагменту конспекту уроку на етапі закріплення вивченого матеріалу.

2. Яке значення має впровадження технології проектів в процес навчання географії у школі? Запропонувати можливі теми проектів для кожного шкільного курсу економічної географії, урахувавши вікові особливості учнів.

3. Схарактеризувати головні особливості організації групової роботи учнів на уроці географії. Навести приклади інтерактивних методичних прийомів організації групової роботи на уроках географії.

4. Розкрити специфіку основних компонентів навчальної гри.

5. Скласти схему: „Види дидактичних ігор”.

6. З чим можуть бути пов'язані основні складності впровадження нових педагогічних технологій у навчально-виховний процес з географії?

7. Скласти кросворд на тему „Нові педагогічні технології в методиці викладання географії”.

8. Відповісти на тестові питання:

1. Вирішення проблем, запозичених з науки та адаптованих до можливостей учнів, передбачає:

а) традиційна проблемна ситуація

б) ситуація, спрямована на активізацію естетичних почуттів учнів

в) ситуація, спрямована на активізацію в учнів почуття емпатії

г) реальна проблемна ситуація

б) підготовчий, консультаційний, ігровий, обговорення результатів

в) підготовчий, обговорення результатів, консультаційний, ігровий

г) консультаційний, підготовчий, обговорення результатів, ігровий

9. Указати правильну послідовність етапів вирішення проблемної ситуації:

а) формулювання гіпотези, загальний висновок, усвідомлення проблеми, вирішення проблеми

б) вирішення проблеми, формулювання гіпотези, усвідомлення проблеми, загальний висновок

в) усвідомлення проблеми, формулювання гіпотези, вирішення проблеми, загальний висновок

г) усвідомлення проблеми, вирішення проблеми, формулювання гіпотези, загальний висновок

10. Указати правильну послідовність етапів виконання навчального проекту:

а) етап планування діяльності, етап ухвалення рішення, захист проекту, підготовчий етап, етап виконання проекту, оцінка результатів

б) підготовчий етап, етап планування діяльності, етап ухвалення рішення, етап виконання проекту, захист проекту, оцінка результатів

в) підготовчий етап, етап планування діяльності, етап виконання проекту, етап ухвалення рішення, захист проекту, оцінка результатів

г) етап планування діяльності, етап виконання проекту, етап ухвалення рішення, підготовчий етап, захист проекту, оцінка результатів

Х. Шляхи реалізації виховного потенціалу шкільної географії

Реалізація виховного потенціалу шкільної географії покликана підвищити результативність вирішення школою виховних завдань. Посилення виховної функції географії узгоджено зі стратегією модернізації освітнього простору, відповідає пріоритетам сучасної державної політики в галузі освіти.

Ефективність реалізації виховного потенціалу шкільної географії залежить від продуманої організації процесу навчання, змісту, методів і форм взаємодії учнів і вчителя як у рамках урочної, так і під час позаурочної роботи. Виховна функція процесу пізнання як органічний складник педагогічної діяльності, спрямованої на формування компонентів змісту географічної освіти й розвиток особистості учня, забезпечує безумовну інтеграцію географії в цілісний педагогічний процес загальноосвітньої школи.

Необхідність активізації виховної функції процесу навчання шляхом максимальної реалізації виховного потенціалу шкільної географії дає можливість на підставі аналізу досвіду вітчизняної школи в реалізації основних завдань і принципів виховання в системі навчальної діяльності виділити певні напрями цієї роботи: **патріотичний, моральний, екологічний, естетичний, трудовий, економічний, фізкультурно-оздоровчий.**

Шкільна географія відіграє значну роль у вихованні патріотизму підростаючого покоління. **Патріотичне виховання** – виховання засобами шкільної географії людини-громадянина, людини-патріота, основними рисами якої є національна самосвідомість, почуття любові до своєї Батьківщини, шанобливе ставлення до народних традицій, звичаїв, обрядів, як ланки, що визначає духовну єдність поколінь, почуття громадянської й соціальної відповідальності, бажання поліпшити умови життя в рідній місцевості. Шляхи реалізації завдань патріотичного виховання в процесі навчання географії:

1. *Оптимальний відбір змісту навчального матеріалу й посилення його українознавчої спрямованості.* Так, характеризуючи окремі території світу, доречно знайомити

учнів з внеском українських учених у їх вивчення й освоєння (наприклад, при вивченні теми „Відкриття й освоєння Африки” у курсі „Географія материків і океанів” вчитель може більш докладно зупинитися на дослідженнях території цього материка українським мандрівником і дипломатом Єгором Ковалевським), а при вивчення країн світу в курсі „Соціально-економічної географії світу” має здійснюється з урахуванням їх зв'язків з Україною, з сучасними пріоритетами нашої держави.

2. *Реалізація принципу національної спрямованості шкільної географії*, який передбачає формування в учнів національної свідомості, прищеплення шанобливого ставлення до національних традицій і звичаїв українського народу щодо вшанування й збереження природи краю, підтримання важливих рис української нації – чуйності, працелюбності та милосердя, що має знайти своє вираження в широкому й активному залученні в процес вивчення географії здобутків усної народної творчості (прислів'їв, приказок, прикмет, загадок про природні об'єкти та явища), елементів календарної обрядовості, землеробської культури, використанні народних традицій поведінки в природі, шанобливого ставлення до неї.

3. *Максимальне використання виховного потенціалу шкільного краєзнавства*. Реалізація цього завдання може відбуватися шляхом практичного вивчення особливостей природи, господарства й населення рідного краю в процесі організації активних форм навчальної діяльності учнів (практичних робіт на місцевості, екскурсій, експедицій, дослідницьких проєктів тощо); конкретизації теоретичних географічних знань прикладами своєї місцевості; орієнтації учнів на дослідну, суспільно корисну діяльність у рідному краї за умов її інтеграції з наукою і місцевим виробництвом.

4. *Формування в учнів уявлень про досягнення України в галузі науки, техніки, культури*. Цей напрямок виховної роботи реалізується в процесі знайомства учнів зі значущими результатами діяльності видатних вітчизняних дослідників, державних діячів, представників громадських організацій; висвітлення інноваційних проєктів у рамках міжнародного співробітництва.

У процесі навчання географії здійснюється **моральне виховання** учнів – формування базових цінностей, значимих якостей особистості, прагнення дотримуватися норм загальнолюдської та народної моралі, які визначають світогляд, діяльність, поведінку й вчинки дитини в природі й суспільстві.

Реалізація завдань морального виховання в процесі навчання географії може відбуватися шляхом:

1. *Звернення до особистого досвіду учнів, їх роздумів з обговорюваної теми через моделювання життєвих ситуацій, у процесі вирішення яких у ході реальних відносин, переживань формуються особистісні цінності й розвивається моральний досвід дитини.*

2. *Використання в процесі навчання географії творів художньої літератури та народної творчості (літературні епіграфи до уроку, образні описи досліджуваних об'єктів або явищ, літературні метафори та ін.) з метою залучення учнів до системи загальнолюдських і національних культурних цінностей і вироблення в школярів власного ставлення до них.*

3. *Збагачення морального досвіду учнів шляхом упровадження більш продуктивних педагогічних технологій (проектна, проблемна, ігрова тощо), що сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на рішення поведінкових, етичних і естетичних проблем в духовно-моральній практиці.*

4. *Використання в навчально-виховному процесі з географії активних форм навчальної роботи над програмним матеріалом – проблемних семінарів, дискусій, діалогів, у процесі яких здійснюється вирішення завдань пізнавального, розвиваючого й виховного характеру й відбувається розвиток інтелектуально-моральної свободи особистості, її орієнтування в системі різноманітних цінностей, формування здатності до адекватних оцінок і самооцінок, саморегуляції поведінки й діяльності, світоглядної рефлексії.*

5. *Організація в процесі навчання географії колективної навчальної, суспільно корисної діяльності з метою включення учнів у ситуації безпосереднього прояву турботи, надання допомоги й підтримки.*

6. *Роз'яснення школярам необхідності дотримання свідомої дисципліни й культури поведінки в процесі урочної та позаурочної роботи з географії на користь собі й колективу.*

7. *Дотримання загальнолюдських норм гуманістичної моралі (доботи, взаєморозуміння, милосердя, співчуття) самим учителем, поведінка якого виступає взірцем для учнів у різноманітних видах діяльності та в різних варіантах міжособистісних відносин.*

Комплексний підхід шкільної географії до вивчення взаємозв'язків і взаємовідносин природи й суспільства обумовлює наявність у неї високого потенціалу в реалізації завдань **екологічного виховання** – формування потреби спілкуватися з природою, стимулювання інтересу до пізнання її законів та закономірностей, розвитку переконань у необхідності вирішувати завдання раціонального природокористування й охорони довкілля. Вирішення цих завдань учителем географії можливо тільки за умови організації цілеспрямованої й систематичної навчально-виховної роботи з школярами, основними напрямками якої будуть:

1. *Реалізація принципів екологічної освіти в урочній та позаурочній діяльності з географії (міждисциплінарний підхід у формуванні екологічної культури; систематичність і безперервність вивчення екологічного матеріалу; єдність наукових і практичних знань; взаємозв'язок глобального, національного й краєзнавчого рівнів у розкритті екологічних проблем у процесі навчання географії; єдність емоційно-образного й логічного рівнів пізнання в навчальній діяльності учнів з вивчення довкілля).*

2. *Використання в навчально-виховному процесі з географії сучасних педагогічних технологій (проектної, проблемної, ігрової тощо), з метою формування вміння учнів моделювати й прогнозувати розвиток соціоприродних систем, здійснювати дослідження навколишнього середовища, приймати екологічно доцільні й відповідальні рішення й реалізовувати їх на практиці.*

3. *Організація суспільно корисної діяльності з охорони природи рідного краю, яка повинна бути не епізодичною, а системною. Узагальнення досвіду вітчизняної школи з*

організації та проведення природоохоронних заходів у процесі навчання географії дозволяє навести приклади основних видів діяльності школярів з охорони природи рідного краю:

- вивчення режиму, складу води місцевих гідрологічних об'єктів, виявлення джерел забруднення місцевих поверхневих і підземних вод, узгодження заходів боротьби із забрудненнями з відповідними організаціями;

- вивчення ярів і участь у боротьбі з їх зростанням, проведення роботи щодо закріплення пісків, схилів балок;

- виявлення еродованих земельних ділянок, боротьба з ерозією ґрунтового покриву, участь у роботі з охорони ґрунтів;

- участь у створенні водозахисних насаджень, лісопосадок уздовж ґрунтових і шосейних доріг;

- виявлення й охорона рідкісних рослин, пам'яток природи;

- підгодівля диких корисних тварин, облік, розселення й охорона мурашок, боротьба із задухою риб і мальків у водоймах;

- охорона й приваблення птахів, виготовлення й розвішування в лісах, лісозахисних смугах, паркових зонах годівниць і гнізд для птахів, створення пташиних містечок;

- прибирання засмічених територій рекреаційних зон (лісових і паркових зон, узбережжя річок, водосховищ, озер, місць виходу на поверхню підземних вод);

- створення в школах лекторських груп, організація семінарів з питань вивчення, охорони та раціонального використання природних ресурсів краю;

- просвітницька робота серед населення.

Особливе значення має географія в реалізації завдань **естетичного виховання** – цілеспрямованого процесу формування в дитини естетичного ставлення до довкілля, використання природи рідного краю як джерела естетичних вражень та емоційної дії на особистість учнів, формування в школярів почуття прекрасного, естетичних смаків, художньо-естетичних схильностей і здібностей засобами географії.

Опорними в процесі навчання географії для організації повноцінного сприйняття, правильного розуміння прекрасного в

природі, стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до дійсності є такі види естетичної діяльності (класифікація Ю. Борева):

1. *Рецептивно-естетична* – полягає в сприйнятті учнями краси реального пейзажу. У цьому випадку реалізація завдань стимуляції естетичного ставлення до природи іде шляхом її емоційного сприйняття. З цією метою вчитель має активно використовувати такий метод пізнання навколишньої дійсності, як спостереження, у процесі якого не тільки активно формуються чи уточнюються географічні уявлення учнів, а й відбувається розвиток їх сенсорної сприйнятливості, стимулюється емоційно-ціннісне ставлення до дійсності. Наприклад:

- Спостерігай за змінами осіннього неба. Яким воно найчастіше буває восени? Склади палітру осіннього неба. Опиши твої почуття під час спостереження за змінами барв осіннього неба.

- Спостерігай за весняними трав'янистими рослинами, запиши, коли зацвіли: кульбаба грицики, пролісок лісовий, чистяк, конвалія. Замалюй їх і опиши, використовуючи різні епітети й порівняння. Спробуй висловити захоплення їх красою.

2. *Художньо-рецептивна* – полягає у сприйнятті творів мистецтва, які не тільки інформують, але й посилюють емоційне навантаження повідомлюваних учням знань. Відбувається при використанні творів мистецтва в процесі навчання географії з метою ілюстрації, конкретизації теоретичного матеріалу, розвитку інтелектуально-практичних умінь учнів. Наприклад:

- Прочитай уривки віршів українських поетів:

^a А. Метлинський
 ... Дніпр клекоче,
 стогне, плаче
 Й гриву сивую
 трясє;
 Він реве й на камінь
 скаче,
 Камінь рве, гризе,
 несе...

^a І. Франко
 ... Цілу ніч гуляв
 тут вітер,
 скиглив на щербатих
 скелях,
 вило море й кам'яні
 стіни гризло і
 товкло.

^a М. Руденко
 ... В природі наші
 виміри відсутні –
 Вона не ходить з
 метром у руці.
 Ламають скелю
 квітів корінці,
 Корали творять
 острови могутні.

Які зовнішні сили Землі в образній формі описують автори? Підкресли у віршах слова, що підтверджують твою відповідь.

3. *Мистецько-творча* – полягає в створенні дитиною художнього образу. Відбувається в процесі виконання учнями творчих завдань, у яких змодельовані елементи мистецько-творчої діяльності. Наприклад:

- Придумай і виготов настільну гру „Мандри Південною Америкою”. Формат паперу А3. Гра повинна бути яскравою, кольоровою, цікавою. Розробляючи гру, використовуй свої знання за темою „Південна Америка”.

Безпосереднє вивчення й спостереження явищ природи під час практичних робіт на місцевості, екскурсій в природу, краєзнавчих походів і експедицій, сприйняття й розуміння прекрасного в творах мистецтва, реалізація власного творчого потенціалу в процесі художньої діяльності сприяють формуванню естетичної чутливості й смаку, розвитку уяви та образного мислення учнів, стимулюють готовність дітей до посилюючого прояву себе в мистецтві.

Важливу роль виконує шкільна географія в реалізації завдань **трудового виховання** – формування в процесі навчання географії трудової мотивації, потреби брати дієву участь у суспільно корисній діяльності з перетворення рідного краю, бажання застосовувати географічні знання й уміння у власній професійній діяльності.

У процесі навчання географії (на уроках, у позаурочній роботі, у процесі виконання домашніх завдань) комплексно вирішуються такі завдання трудового виховання учнів:

- розвиток пізнавального інтересу до знань, потреби в творчій праці, прагнення застосовувати географічні знання на практиці;
- озброєння учнів різноманітними трудовими вміннями й навичками, формування основ культури розумової та фізичної праці;
- виховання високих моральних якостей школярів, працьовитості, відповідальності, цілеспрямованості та чесності.

Змістовну основу трудового виховання школярів у навчально-виховному процесі з географії становлять такі види праці:

1. *Праця учнів з самообслуговування в школі та вдома:*

- прибирання кабінету географії,
- благоустрій шкільної території,
- підготовка власного робочого місця до навчальної діяльності тощо.

2. *Суспільно корисна праця:*

- виготовлення й ремонт наочних посібників, устаткування й інвентарю для навчання географії й краєзнавчої роботи;
- благоустрій шкільної садиби; догляд за лісопосадками, озеленення населених пунктів;
- вивчення режиму гідрологічних об'єктів краю, розробка можливостей їх господарського використання;
- виконання дослідницької роботи за завданнями місцевих підприємств, наукових установ, краєзнавчих музеїв (збирання зразків мінералів, гірських порід своєї місцевості, проведення метеорологічних і фенологічних спостережень за природними компонентами краю, збирання краєзнавчих матеріалів);
- пропаганда географічних знань.

Складовою трудового виховання школярів в навчально-виховному процесі з географії виступає професійна орієнтація учнівської молоді. У процесі навчання вчитель повинен знайомити учнів з практичним застосуванням досягнень географії в сфері промислового та сільськогосподарського виробництва, надавати їм відомості про використання географічних знань і умінь у конкретних видах професійної діяльності, що сприятиме пізнанню учнями сенсу географічних понять і категорій, розвитку професійних інтересів і схильностей школярів, прийняттю ними рішення щодо вибору професії й чіткого визначення мотивів навчальної діяльності.

Багатий арсенал економічних знань, закладений у шкільній географії, надає широкі можливості для здійснення **економічного виховання** школярів – цілеспрямованого процесу взаємодії вчителя й учня, спрямованого на засвоєння елементарних економічних понять, розвиток економічного мислення, стимуляції інтересу до економічної сфери життя,

формування моральних та ділових якостей, навичок соціально-економічної поведінки.

Особлива роль у вирішенні завдань економічного виховання належить економічній і соціальній географії, у процесі засвоєння змісту якої здійснюється формування системи понять і уявлень про організовану та ефективну економіку, розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, про чинний механізм господарювання, висвітлення шляхів підвищення ефективності виробництва, удосконалення системи управління та методів господарювання.

Формування економічної свідомості, розвиток економічного мислення школярів здійснюється на уроках географії в результаті спеціально організованої пізнавальної діяльності учнів в процесі:

1. *Вирішення реальних проблемних ситуацій, виконання спеціальних навчально-практичних вправ для розвитку економічних умінь і навичок, під час яких здійснюється інтеграція та застосування отриманих раніше географічних та економічних знань, відбувається формування економічного досвіду учнів.*

2. *Активних форм навчання географії (евристичних бесід, диспутів, ділових, ситуативних ігор, досліджень, виконання проектів економічної спрямованості), використання яких надає процесу навчання географії особистісно-орієнтованої спрямованості, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів, формує світоглядні економічні переконання та моральні якості школярів.*

3. *Суспільно корисної діяльності.* Необхідність організації, планування, обліку й аналізу ефективності та результативності доступної учням економічної діяльності створює в дітей особистий досвід розуміння економічних проблем, сприяє формуванню суспільної активності, моральних та ділових якостей, прагнення до особистого успіху. Наприклад, при вивченні теми „Художні промисли” у курсі „Економічна географія України” (у межах позаурочної діяльності) вчитель може запропонувати учням організувати ярмарок-продаж власних виробів – вишивки, поробок з деревини, виробів з бісеру, художнього плетіння та ін. Кошти, отримані з їх

продажу, діти можуть витратити на придбання наочності для кабінету географії, обладнання для польових практикумів, подарунки для дитячого будинку тощо.

Шкільна географія має великі можливості в здійсненні **фізкультурно-оздоровчого** напрямку виховання учнів. Походи та екскурсії в природу, практичні роботи на місцевості, дослідницька та пошукова краєзнавча діяльність сприяють покращенню розумової та фізичної працездатності учнів, підвищенню функціональних можливостей організму, формуванню системи знань і вмінь, що забезпечують здоровий спосіб життя та спрямовані на зміцнення здоров'я школярів.

У процесі проведення уроків і позаурочних форм навчання з географії в природному середовищі, створюється унікальний комплекс умов, що надають оздоровчий вплив на учнів. З одного боку, сонце, повітря, краса природи рідного краю, з іншого – різнобічна рухова активність сприяють фізичному розвитку дітей, підвищують їх працездатність і витривалість. Крім цього, включення дітей у активні форми пізнання довкілля розкриває додаткові можливості виховання в дітей особливих моральних якостей, формування в них досвіду колективної діяльності, засвоєння норм відповідального ставлення до природи, розвитку установки особистості на фізичне самовдосконалення. Задоволення, яке отримується дітьми в процесі активних форм навчальної діяльності, поступово формує пізнавальний інтерес, стійку потребу й внутрішню готовність особистості до екскурсійно-туристській діяльності, що зберігається на довгі роки й виступає важливою складовою здорового способу життя.

Питання і завдання для самоконтролю

1. На конкретних прикладах розкрити сутність патріотичного виховання учнів у процесі навчання географії.

2. Які основні завдання морального виховання школярів у процесі навчання географії?

3. На конкретних прикладах схарактеризувати основні напрямки роботи педагога з рішення завдань екологічного виховання в процесі навчання географії.

4. На конкретних прикладах розкрити систему роботи вчителя з естетичного виховання школярів у процесі навчання географії.

5. На конкретних прикладах розкрити особливості трудового виховання учнів у процесі навчання географії.

6. Схарактеризувати основні форми й методи економічного виховання школярів у процесі навчання географії.

7. У чому полягає специфіка роботи з фізкультурно-оздоровчого напрямку виховання в процесі навчання географії?

8. Побудувати схему „Зв'язок видів виховання в процесі навчання географії”.

Орієнтовна тематика курсових робіт

1. Стан і проблеми розвитку шкільної географії й методики її викладання на Україні.
2. Становлення й розвиток методики викладання географії.
3. Роль шкільної географії в розвитку особистості учнів.
4. Оптимальний вибір методів навчання географії та умови їх успішної реалізації.
5. Позакласна робота з фізичної географії
6. Позакласна робота з економічної географії.
7. Профільне навчання географії у старшій школі.
8. Роль і особливості курсу „Країнознавство” у системі економіко-географічних знань.
9. Методична реалізація принципів навчання географії.
10. Методична реалізація краєзнавчого принципу навчання географії.
11. Методична реалізація екологічного принципу навчання географії.
12. Методична реалізація економічного принципу навчання географії.
13. Проблемний підхід в навчанні фізичної географії.
14. Проблемний підхід в навчанні економічної географії.
15. Використання ігрової технології на уроках загальної географії (можна цю тему курсової роботи розкрити на прикладі будь-якого курсу географії за вибором студента).
16. Географічні уявлення як основа формування понять.

17. Шляхи підвищення ефективності уроку географії.
18. Міжпредметні зв'язки в процесі викладання фізичної географії в сучасній школі.
19. Шляхи реалізації міжпредметних зв'язків у процесі викладання географії в школі.
20. Формування пізнавальних інтересів учнів на уроках географії.
21. Комп'ютерне навчання і розвиток учнів у процесі вивчення географії.
22. Нетрадиційні форми уроків у курсі „Фізична географія України” (можна цю тему курсової роботи розкрити на прикладі будь-якого курсу географії за вибором студента).
23. Формування географічного образу України в шкільному курсі географії.
24. Застосування прийомів порівняння при вивченні зарубіжних країн (можна цю тему курсової роботи розкрити на прикладі будь-якої теми або розділу шкільного курсу географії за вибором студента).
25. Робота з контурними картами у курсах шкільної географії.
26. Педагогічні технології в навчанні географії.
27. Сучасні інтерактивні форми навчання географії.
28. Виховання учнів в процесі навчання географії.
29. Туристсько-краєзнавча робота в школі.
30. Засоби навчання географії та умови їх ефективного використання.
31. Самостійна робота учнів в процесі навчання географії.
32. Аудіовізуальні засоби навчання на уроках географії.
33. Системний підхід в навчанні географії.
34. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів в процесі вивчення географії.
35. Форми і методи контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів в процесі навчання географії.
36. Домашня робота учнів з географії.
37. Методика організації та проведення навчальних екскурсій з географії.

38. Стимулювання емоційно-ціннісного відношення учнів до навколишньої дійсності в процесі навчання географії.
39. Передовий досвід туристсько-краєзнавчої роботи у школі.
40. Порівняльний аналіз підручників різних авторів з курсу загальної географії (можна цю тему курсової роботи розкрити на прикладі будь-якого курсу географії за вибором студента).
41. Робота на географічному майданчику в процесі вивчення курсів фізичної географії.
42. Педагогічний малюнок у навчанні географії.
43. Робота с підручником географії.
44. Шляхи реалізації внутрішньопредметних зв'язків у процесі навчання географії.
45. Самостійна робота учнів з картами на уроках географії.
46. Методика формування у школярів естетичного ставлення до природи в навчально-виховному процесі з географії.
47. Методика формування у школярів морального ставлення до навколишнього світу в навчально-виховному процесі з географії.
48. Розвиток спостережливості у школярів в процесі навчання географії.
49. Методика формування в учнів наукового світогляду на уроках географії.
50. Розвиток логічного мислення учнів у процесі навчання географії.
51. Розвиток творчих здібностей школярів у процесі навчання географії.
52. Методика організації та проведення спостережень в навчально-виховному процесі з географії.
53. Методика організації та проведення практичних робіт на місцевості з учнями.
54. Методика використання засобів нових інформаційних технологій на уроках географії.
55. Методика використання ресурсів мережі Інтернет і мультимедійних продуктів у навчально-виховному процесі з географії.

56. Методика організації індивідуальної позакласної роботи з вивчення географії.
57. Методика організації та проведення масової позакласної роботи з географії з учнями середньої (або старшої) школи.
58. Метод проектів у навчанні географії.
59. Методика організації та проведення робіт на географічному майданчику.
60. Використання прийому моделювання в навчанні географії.

Питання для підготовки до модульної контрольної роботи за першим модулем

1. Роль географії як навчальної дисципліни в підготовці учнів до життя, поведінки в природі й суспільстві.
2. МВГ як наука. Завдання МВГ. Зв'язок МВГ з іншими науками.
3. Розвиток шкільної географічної науки та методики її викладання.
4. Компоненти змісту шкільно географічної освіти.
5. Структура шкільного курсу географії в сучасній загальноосвітній школі.
6. Принципи навчання географії та їх методична реалізація.
7. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання географії.
8. Планування навчально-виховної роботи учнів з географії.
9. Методи та прийоми навчання географії. Оптимальний вибір методів навчання та умови їх успішної реалізації.
10. Засоби навчання географії та умови їх ефективного використання.
11. Форми навчання географії. Типи уроків географії та особливості їх структури. Підготовка вчителя до уроку географії.
12. Сучасні вимоги до уроку географії та їх реалізація. Шляхи підвищення ефективності уроку географії.
13. Позакласна робота з географії.
14. Форми й методи контролю та оцінювання ЗУН учнів з географії..

15. Способи організації навчання учнів: індивідуальна, фронтальна, групова, парна робота.
16. Шляхи реалізації внутрішньо-предметних та міжпредметних зв'язків у процесі навчання географії.
17. Упровадження сучасних педагогічних технологій у навчально-виховний процес з географії.
18. Комп'ютерне навчання і розвиток учнів у процесі вивчення географії.
19. Виховання учнів у процесі навчання географії.

Питання для підготовки до модульної контрольної роботи за другим модулем

1. Пропедевтичні курси „Природознавство”, „Рідний край”. Задачі, зміст і структура курсів. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
2. Курс „Загальна географія”. Задачі, зміст і структура курсу. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
3. Курс „Географія материків і океанів”. Задачі, зміст і структура курсу. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
4. Курс „Фізична географія України”. Задачі, зміст і структура курсу. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
5. Курс „Економічна географія України”. Задачі, зміст і структура курсу. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
6. Курс „Економічна і соціальна географія світу”. Задачі, зміст і структура курсу. Особливості методики викладання. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.
7. Профільне навчання географії в старшій школі. Сутність, мета, принципи і структура, форми організації профільного навчання географії в старшій школі.
8. Задачі, зміст і структура курсів профільного навчання географії в старшій школі. Шляхи підвищення ефективності навчального процесу.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Сенсорно-перцептивная организация жизненного опыта / Б. Г. Ананьев // Познавательные процессы. Ощущение и восприятие. – М., 1982. – С. 7 – 32.
2. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
3. Аржанов С. П. Методика начального курса географии / С. П. Аржанов. – [3-е изд-е, просмотр. и дополн.]. – М. : Гос. Изд-во, 1922. – 357 с.
4. Артболевский Б. В. К истории краеведческих замыслов М. В. Ломоносова / Б. В. Артболевский // Краеведение. – 1926. – № 4. – С. 45 – 47.
5. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
6. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 172 с.
7. Бучило Н. Ф. Художественное восприятие / Н. Ф. Бучило. – М. : Знание, 1989. – 64 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. Ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
9. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высш. шк., 1991. – 207 с.
10. Вессель Н. Местный элемент в обучении / Н. Вессель // Учитель. – № 17. – 1862. – С. 839 – 846.
11. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – М. : Логос, 1996. – 315 с.
12. Выготский Л. С. Собр. Соч. : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982– .
Т. 4: Педология подростка. – 1984. – 432 с.
13. Герд А. Я. Избранные педагогические труды : сб. биограф. инф. / А. Я. Герд; под ред. Б. Е. Райкова. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 205 с.

14. Говорун Д. И. Творческое воображение и эстетические чувства / Д. И. Говорун. – К. : Вища шк., 1990. – 143 с.
15. Голов В. П. Средства обучения географии и условия их эффективного использования : учеб. пособ. / В. П. Голов. – М. : Просвещение, 1987. – 222 с. : ил.
16. Державний стандарт базової і повної середньої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/average>
17. Дидактика современной школы : пособ. для учителей / под ред. В. А. Онищука. – К. : Рад. шк., 1987. – 321 с.
18. Дидактика средней школы / под ред. М. Н. Скаткина, И. Я. Лернера. – М. : Просвещение, 1975. – 319 с.
19. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0371290-08>
20. Зайченко І. Проект єдиної школи на Україні / Іван Зайченко // Шлях освіти. – 1998. – № 4. – С. 39 – 44.
21. Записки по методике географии : руководство для учительских семинарий и пособие для учителей народных школ / сост. М. Бойков. – С.-Петербург : Изд. книгопродавца В. Н. Печаткина, 1884. – 94 с.
22. Зуев В. Ф. Педагогические труды / В. Ф. Зуев / под ред. Б. Е. Райкова. – М. : Изд-во АПН, 1956. – 148 с.
23. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – Ереван : Луйс, 1987. – 352, [2] с. ил.
24. Ильченко В. Р. Образовательная модель „Логика природы”. Технология интеграции содержания естественнонаучного образования / В. Р. Ильченко, К. Ж. Гуз. – М. : Нар. образование, 2003. – 240 с.
25. Кабинет географии / Ю. Г. Барышева, Г. П. Беляева, М. Б. Вестицкий, В. П. Голов, Ю. Г. Широких; под ред. Ю. Г. Барышевой. – М. : Просвещение, 1983. – 176 с., ил.
26. Кобернік С. Г. Методика викладання географії в школі : навч.-метод. посіб. / С. Г. Кобернік. – К. : Стафед-2, 2000. – 320 с.
27. Коринская В. А.. Учебное оборудование по географии / В. А. Коринская. – М. : Просвещение, 1964. – 123 с.

28. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
29. Кузин В. С. Психология : учеб. / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – 280 с.
30. Лийметс Х. И. Групповая работа на уроке / Х. И. Лийметс. – М. : Знание, 1975. – 64 с.
31. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : “ОВС”, 2002. – 400 с.
32. Ломов Б. Ф. Методические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
33. Лук А. Н. Мышление и творчество / А. Н. Лук. – М. : Политиздат, 1976. – 144 с.
34. Лук А.Н. Психология творчества / А. Н. Лук. – М. : Наука, 1988. – 127 с.
35. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка / М. Р. Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.
36. Мартиненко С. М. Загальна педагогіка : навч. посіб. / С. М. Мартиненко, Л. Л. Хорунжі. – К. : МАУП, 2002. – 176 с.
37. Методика обучения географии в средней школе : пособ. для учителя / под ред. И. С. Матрусова. – М. : Просвещение, 1985. – 256 с. – (Б-ка учителя географии).
38. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / Освіта. ua – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2617
39. Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В. А. Моляко. – К. : Рад. шк., 1983. – 94 с.
40. Мухина С. А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении / С. А. Мухина, А. А. Соловьева. – Ростов на/Д : Изд-во „Феникс”, 2004. – 384 с.

41. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 г.г. / сост. А. А. Абакумов и др. – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.
42. Оконь В. Введение в общую дидактику : монография / В. Оконь; пер. с пол. Л. Г. Кашкуревича. – М. : Высш. шк., 1990. – 382 с.
43. Онищук В. А. Урок в современной школе : пособ. для учителя / В. А. Онищук. – М. : Просвещение, 1986. – 160 с.
44. Паустовский К. Г. Поэзия прозы / К. Г. Паустовский // О писательском труде. – М., 1953. – С. 152 – 159.
45. Педагогика : учеб. пособ. для студентов пед. вузов и пед. колледжей / Под ред. П. И. Пидкасистого. – М. : Педагогическое общество России, 1998. – 640 с.
46. Первин И. Б. Критерии и уровни коллективной учебно-познавательной деятельности / И. Б. Первин // Коллективная учебно-познавательная деятельность школьников : сборник статей / под ред. И. Б. Первина, М., 1985. – С. 17 – 22.
47. Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю „Моя країна – Україна” (з відвідуванням визначних краєзнавчих, географічних, історичних, етнографічних об’єктів) // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 2007. – № 13. – С. 5 – 32.
48. Пойа Д. Как решать задачу / Д. Пойа / под ред. Ю. М. Гайдука – М. : Учпедгиз, 1959. – 207 с.
49. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика / Я. А. Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
50. Про тривалість учбового року та про учбовий план трудшкіл // Радянська освіта. – 1926. – Ч. 9. – С. 20 – 73.
51. Програми занять сільських трудових шкіл I концентру // Радянська освіта. – 1925. – Ч. 6 – 7. – С. 17 – 25.
52. Программы средней общеобразовательной школы. 1 – 4 (1 – 3) классы. – К. : Блиц, 1997. – 246 с.
53. Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе / под ред. А. Коссаковски. – М. : Педагогика, 1981. – 224 с.

54. Психология. Словарь / под ред. А. В. Петрова, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
55. Развитие творческой активности школьников / под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1991. – 155 с.
56. Раушенбах Б. В. К рационально-абстрактной картине мира / Б. В. Раушенбах // Коммунист. – 1989. – № 1. – С. 91 – 92
57. Раушенбах Б. В. Точные науки и науки о человеке // Вопр. Философии. – 1989. – № 4. – С. 110 – 113.
58. Рубинштейн С. Л. Воображение. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1940. – 498 с.
59. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / С. Русова / за ред. Є. І. Коваленко. – К. : Либідь, 1997– . – Кн. 1. – 1997. – 272 с.
60. Саушкин Ю. Г. Географические труды Василия Никитовича Татищева / Ю. Г. Саушкин // География в школе. – 1950. – № 4. – С. 13 – 15.
61. Селевко Г. К. Технологии развивающего образования / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2005. – 192 с.
62. Семенов Д. Д. О преподавании и современном значении географии / Д. Д. Семенов // Избранные педагогические сочинения / под ред. Н. А. Константинова. – М. : Учпедгиз, 1953. – С. 227 – 239.
63. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Район и страна : пособ. для высш. школы / В. П. Семенов-Тянь-Шанский . – М.; Л., 1928.
64. Соколов А. Очерк методики и дидактики учебной географии / А. Соколов. – М. – Петроград, 1916. – 117 с.
65. Строев К. Ф. Методические взгляды Д. Н. Анучина и его деятельность в школьной географии / К. Ф. Строев // География в школе. – 1950. – № 1. – С. 35 – 39.
66. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1988. – 272 с.
67. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 343 с.

68. Татищев В. Н. Избранные труды по географии России / В. Н. Татищев / под ред. А. И. Андреева. – М. : Гос. Изд-во географ. лит-ры, 1950. – 248 с.
69. Теоретические основы методики обучения географии) / под ред. А. Е. Бибик и др. – М. : Просвещение, 1968. – 391 с.
70. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1969. – 304 с.
71. Трегубенко О. М. Формування в учнів 5 – 6 класів уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності в навчально-пізнавальній діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 „Теорія навчання”/ О. М. Трегубенко. – Луцьк, 2005. – 20 с.
72. Учебні програми шкіл для дорослих // ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 1, од. зб. 492, арк 7 – 12.
73. Учебный материал и учебные ситуации : Психологические аспекты / под ред. Г. С. Костюка, Г. А. Балла. – К. : Рад. шк., 1986. – 143 с.
74. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 11 т. / К. Д. Ушинский / ред. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский. – М. – Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948– . –
Т. 3: Педагогические статьи 1862 – 1870. – 1948. – 691 с.
75. Ушинский К. Д. Собраний сочинений : в 11 т. / К. Д. Ушинский / [ред. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М. – Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948– . –
Т. 6: Родное слово. Книга для детей. Родное слово. Книга для учащихся. – 1949. – 447 с.
76. Хуторской А. В. Современная дидактика : учеб. для вузов / А. В. Хуторской. – СПб : Питер, 2001. – 554 с.
77. Шаронов В. В. Основы социальной антропологии / В. В. Шаронов. – СПб. : Лань, 1997. – 188 с.
78. Шипович Є. Й. Методика викладання географії : навч. посіб. Для студ. географ. факул. ун-тів / Є. Й. Шипович. – К. : Вища школа, 1981. – 174 с.

79. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.
80. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности / Е. Л. Яковлева. – М. : Флинта, 1997. – 287 с.
81. Яхонтов А. А. Краеведение и школа / А. А. Яхонтов // Вопросы краеведения : сб. докладов, сделанных на Всерос. конф. научн. общ-в по изучению местного края в Москве в декабре 1921 года, созв. Академическим Центром / под ред. В. В. Богданова. – Нижполиграф, 1923. – С. 35 – 43.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ПРОГРАМИ КУРСУ „БАТЬКІВЩИНОЗНАВСТВО” ДЛЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІЙ І НАРОДНИХ ШКІЛ [21]

У додатку збережені мова та орфографія першоджерела

ДОДАТОК А.1

Программа курса систематического курса „ Родиновѣдѣнія“

Программа въ общихъ чертахъ можетъ быть слѣдующая:

1) Наглядное знакомство съ нѣкоторыми инструментами и мѣрами, необходимыми при изученіи географіи, каковы: футъ, сажень, десатисаженная цѣпь, линейка, треугольникъ, компасъ.

2) Понятіе о прямыхъ и кривыхъ линіяхъ, прямостоячихъ, лежачихъ и наклонныхъ, о прямыхъ, тупыхъ и острыхъ углахъ, о масштабѣ.

3) Географическое описаніе классной комнаты и учебнаго зданія.

4) Дѣйствительное (посредствомъ прогулокъ) и по плану знакомство съ окрестностями.

5) Описаніе уѣзда, а потомъ и губерніи по ихъ природѣ и народонаселенію

6) Описаніе типическихъ мѣстностей Европейской Россіи, напр.: мѣстность земледѣлія (черноземная полоса), мѣстность Оки и верхней Волги, степи, Сѣверный край, Уральскій край, Прибалтійскій край. Воображаемый путешествія по Россіи, напр., – какъ провести судно въ Петербургъ изъ Астрахани, какъ проѣхать по желѣзнымъ дорогамъ отъ мѣста родины въ тотъ или другой важнѣйшій пунктъ отечества.

ДОДАТОК А.2

**Опыт программы по родиновѣдѣнію для
однокласнаго
при Бѣлгородской учительской семинарии начальнаго
училища**

Наглядное знакомство съ некоторыми инструментами и мѣрами, необходимыми при изученіи курса родиновѣдѣнія, каковы: футъ, сажень, аршинъ, десяти-саженная цѣпь, линейка, наугольникъ и компасъ.

Понятіе о прямыхъ и кривыхъ линіяхъ, прамостоячихъ ила отвѣсныхъ, лежачихъ или горизонтальныхъ и наклонныхъ; о прямыхъ, острыхъ и тупыхъ углахъ, четырёхугольникѣ и квадратѣ; способы черченія ихъ по данной мѣрѣ.

День и ночь. Способы ихъ распознаванія. Что и какъ свѣтитъ днемъ и ночью? Что обыкновенно дѣлають днемъ и ночью? Части дня – утро, полдень (время обѣда или середина дня) и вечеръ; части ночи – вечерняя заря, полночь, утренняя заря. Чѣмъ занимается ученикъ въ различное время дня и ночи (разсказы учениковъ).

Страна на мѣстности восточная, западная, южная и сѣверная (полудневная и полунощная). Эти понятія уясняются во время прогулки сперва по солнцу, а потомъ и по компасу.

Части школьной комнаты по положенію (въ зданіи), величинѣ, матеріалу, цвѣту, назначенію и свойствамъ.

Сравненіе классной комнаты съ обыкновеннаго жилогою комнатою. Второстепенныя стороны кругозора (понятіе пріобрѣтается учениками практически).

Географическое описаніе классной комнаты. Действительное ознакомленіе съ учебнымъ зданіемъ. Географическое описаніе зданія.

Черченіе плана классной комнаты со всѣми его особенностями. Понятіе о картинѣ и планѣ (наглядно).

Разсказъ (повтореніе) по готовому плану (т. е. чтеніе плана) классной комнаты, начерченному въ большомъ масштабѣ. Чѣмъ занимаются въ школѣ и дома.

Черченіе плана этажа дома, въ которомъ находится школьная комната.

Чтеніе готоваго плана учебнаго зданія, начерченнаго въ большомъ масштабѣ.

Школьное общество и семья.

Действительное знакомство съ семинарскимъ дворомъ (протяженіе, предѣлы по сторонамъ свѣта, относительное положеніе построекъ и проч.), устное описаніе двора.

Черченіе плана двора (съ чертежа учителя и на память).

Цѣль устройства на нашемъ дворѣ убитыхъ кирпичемъ дорожекъ. Обозначеніе этихъ дорожекъ на планѣ двора.

Песокъ и свойство песчанаго грунта (поверхность двора низменна и песчана).

Действительное знакомство съ садомъ (семинарскимъ) и огородомъ.

Обозначеніе на планѣ семинарскаго сада и огорода съ ихъ дорожками, прудомъ и клумбами. (Уменьшая масштабъ, чертятъ сперва дворъ, а потомъ уже прибавляютъ садъ и огородъ).

Понятіе объ усадебномъ мѣстѣ, межѣ или границѣ семинарскаго усадебнаго сада. Съ чѣмъ, какъ и съ какой стороны граничить семинарская усадебнаго сада.

Чтеніе готоваго плана усадебнаго мѣста.

Какія деревья садовыя, лѣсныя и кустарники находятся въ семинарскомъ саду?

Что сѣютъ и сажаютъ на огородѣ? Для чего разводятъ сады и огороды?

Въ саду всегда сыро, а на дворѣ – только послѣ дождя. Животныя на семинарскаго усадебнаго сада и животныя въ домахъ учениковъ.

Животныя домашнія и домовыя. Корова. Мышь. Курица (полезныя и вредныя животныя; однихъ разводятъ, другихъ истребляютъ).

Какъ устроенъ прудъ въ нашемъ саду? Стоячая или текучая вода въ прудѣ; какъ это узнать; вкусъ воды; островъ посрединѣ пруда; животныя, которыя водятся въ водѣ и около воды.

Ознакомленіе съ лягушкой, ужемъ, комаромъ и стрекозою (ихъ польза и вредъ).

Свойства береговъ пруда и глубина у низкаго и високаго береговъ (промѣры глубины).

Гусь и утка по ихъ значенію въ хозяйствѣ.

Садъ и прудъ лѣтомъ и зимою.

Неравномѣрное количество тепла въ различное время сутокъ и время дня, когда солнце грѣеть всего сильнѣе.

Прогулки съ дѣтьми для дѣйствительнаго ознакомленія съ ближайшими окрестностями. Устное географическое описаніе этихъ окрестностей.

Черченіе плана улицы и пустопорожняго мѣста противъ семинаріи, прилегающаго одною стороною къ рѣчкѣ. Водная и сухопутная границы.

Для чего служить наша улица?

Нанесеніе на планъ прилегающей (къ улицѣ) площади села Михайловскаго, съ обозначеніемъ церкви, кладбища, частныхъ построекъ и кузницъ. Назначеніе этихъ строеній и мѣсть.

Общественныя и частныя зданія.

Действительное знакомство съ работой въ кузницѣ и свойствами желѣза. Значеніе желѣза въ жизни человѣка.

Стоячая или текущая вода въ нашей рѣчкѣ? Какъ это узнать?

Въ какую сторону течетъ вода и почему? Вкусъ воды. Ложе или ложбина, по которой течетъ рѣка, глубина. Правый и лѣвый берега; свойства береговъ.

Нанесеніе на планъ прилегающаго къ сосѣдней площади части теченія рѣки Сѣверскаго Донца.

Прогулка на ближайшую шерстомойку и описаніе ея.

Нанесеніе шерстомойки на планъ.

Овца и ея продукты по значенію въ жизни человѣка.

Прогулка для ознакомленія съ болѣе удаленными окрестными мѣстами.

Дороги, пролегающія чрезъ мѣстную площадь и куда онѣ ведутъ. Географическое описаніе осмотровныхъ мѣстностей. Куда именно и для чего проведена телеграфная линия, которая проходитъ мимо Семинаріи.

Обозначеніе на планѣ части теченія С. Донца внизъ отъ шерстомоекъ.

Черченіе плана седа Михайловскаго, лежащаго по обозначенному теченію С. Донца. Почему именно село это называютъ еще *Песками*. Почва песчаная и ея свойства.

Занятіе жителей с. Михайловскаго и мѣсто сбыта ихъ издѣлій. Что значить *промышлять*?

Обозначеніе на планѣ плотины и мостовъ, ведущихъ въ городъ и значеніе ихъ.

Обозначеніе на планѣ части теченія р. С. Донца вверхъ отъ плотины версты на двѣ. Что значить вверхъ и внизъ по теченію реки?

Лугъ и болото по ихъ свойствамъ и природѣ.

Лугъ и болото въ различное время года. Причина разливовъ нашей рѣки весною и осенью. Съ какой стороны у насъ дуютъ теплый и холодный вѣтры?

Что такое воздухъ и его значеніе. (Объясненіе сопровождается доступными дѣтямъ опытами).

Чѣмъ нагрѣвается воздухъ въ комнатѣ, чѣмъ и какъ нагрѣвается наружный воздухъ?

Опредѣленіе и нанесете на планъ части теченія р. Везелицы (устье ея вблизи Семинаріи). Притокъ и главная рѣка. Устье.

Для чего служатъ наши рѣки; въ чемъ ѣздятъ по рѣкѣ?

Чтеніе (повтореніе) всего начерченнаго на плапѣ.

Нанесеніе на планъ ближайшей части желѣзной дороги. Куда ведетъ эта дорога и что по ней отправляютъ?

Черченіе упрощеннаго плана г. Бѣлгорода, съ обозначеніемъ церкви и другихъ общественныхъ зданій, мѣсть жительства учениковъ, Обозначеніе пролегающаго черезъ г. Бѣлгородъ шоссе.

Чтеніе готоваго плана начерченной мѣстности. Дорога желѣзная, шоссеиная и грунтовая по ихъ сравнительнымъ удобствамъ и пользѣ.

Обозначеніе на планѣ прилегающихъ къ городу – слободы Савиной и деревни Супруновки. Обозначеніе мѣловыхъ

возвышеній, или праваго високаго берега С. Донца (обозначаються штрихами или широкою чертой).

Свойства мѣла, его польза, мѣловая почва. Добываніе извести. Отправка толченнаго мѣла, кусковъ его и извести въ другія мѣстности, и почему именно.

Бока мѣловыхъ возвышеній крутые и пологіе, вершины плоскія и куполообразныя.

Лѣвый или луговой берегъ р. С. Донца, обозначеніе болотъ. Значеніе луговъ.

Гдѣ у насъ добывается глина, какихъ сортовъ (бѣлая, горшечная, желтая и сукновальная и для какой цѣли?

Обозначеніе на планѣ кирпичныхъ заводовъ и городского кладбища. Обозначеніе ближайшаго лѣса.

Лѣсныя деревья. Дикія животныя. Заяць, волкъ, ихъ польза и вредъ.

Черченіе новаго плана всей разсмотрѣнной мѣстности по уменьшенному масштабу и затѣмъ обозначеніе на планѣ ближайшихъ сель – по р. С. Донцу: Покровское (въ 2 верстахъ), Старое городище (въ 4 верстахъ), Черная Поляна (5 верст), Пушкинская (2 версты); по р. Везелицѣ: деревня Кошары (2 версты), Болховець (7 верст). Обозначеніе озеръ – Нелидова и Большаго, теченія р. Гостенки, села Краснаго и дачь – архіерейской и женскаго монастыря (Логъ).

Пахатныя поля и хлѣбныя растенія. Черноземная почва и ея свойства. Время посѣва и сбора хлѣбныхъ растеній. Соха, борона и плугъ. Волъ и лошадь по ихъ значенію въ жизни человѣка-земледельца.

Перемѣны погоды, производимый юго-западнымъ и южнымъ вѣтрами.

Чтеніе готоваго въ большомъ масштабѣ приготовленнаго плана разсмотрѣнной мѣстности.

Дѣйствительное ознакомленіе съ кругозоромъ мѣстности. Опредѣленіе полудня по солнечнымъ часамъ и по тѣни.

Различіе городского населенія по занятіямъ (учителя, духовные, купцы, ремесленники, чиновники, военные). Занятія жителей окрестныхъ сель – (землепашество, огородничество,

вязаніе чулокъ и сѣтей, другіе промыслы). Мѣсто сбыта сельскихъ произведеній. Базары и ярмарки г. Бѣлгорода.

Промышленность добывающая и обрабатывающая. Указаніе заводовъ г. Бѣлгорода, продуктовоъ, какіе на нихъ обрабатываются, что именно получается изъ этихъ заводовъ, куда и по какимъ дорогамъ отправляется.

Кто жители г. Бѣлгорода и окрестныхъ сель, какой они вѣры? Различіе ихъ по рѣчи (великоруссы и малоруссы). Жители не славянскаго племени (евреи, нѣмцы) и чѣмъ они отличаются отъ мѣстнаго населенія (по рѣчи, вѣрѣ и образу жизни).

Четыре времени года, мѣсяцы весенніе, лѣтніе, зимніе и осенніе. Неравенство дней и ночей, какъ одинъ изъ признаковъ времени года. (Неравномѣрность тепла, дней и ночей объясняется большей или меньшей величины дугами, которыя описываетъ солнце на небѣ въ разное время года. Эти объясненія должны вытекать изъ непосредственныхъ наблюденій учениковъ, а потому и подготовка къ нимъ дѣлается заранѣе, и самыя объясненія могутъ послѣдовать позднѣе).

Снѣгъ, дождь, туманъ, роса, иней.

Черченіе плана Бѣлгородскаго уѣзда. (Черченіе производится по сѣти, построенной при помощи круга и діаметровъ). Сперва обозначается р. С. Донецъ, поселенія по этой рѣкѣ, уясняются понятія – верхнее, среднее и нижнее теченія рѣкѣ, потомъ чертятся главнѣйшіе притоки съ поселеніями около нихъ, дороги и замѣчательныя на нихъ пункты. Здѣсь же уясняется причина, по которой всѣ поселенія уѣзда находятся у береговъ рѣкѣ. Все сопровождается мѣрою и числомъ.

Изученіе уѣзда ведется по общему плану обозрѣнія каждой мѣстности и съ тѣхъ же точекъ зрѣнія, только объекты предлагается сообразно со степенью развитія учениковъ.

Повтореніе производится по большой рукописной картѣ уѣзда, составленной для этой цѣли наставникомъ.

Послѣ изученія уѣзда слѣдуетъ ознакомленіе съ Курскою губерніею по тому же плану, какъ и обозрѣніе уѣзда, только съ

меньшими подробностями. Это изучение губернии сопровождается также черчениемъ.

Знакомство съ картою (методическою) Европейской Россіи.

Ученики рассматриваютъ географическіе термины, изображенные на картѣ, измѣряютъ, вычисляютъ, называютъ главнѣйшія рѣки, начиная съ Курской губернии, опредѣляютъ направленіе теченія ихъ (Сеймъ, Десна и С. Донецъ, какъ мѣстныя рѣки, изучаются въ числѣ главныхъ); на Днѣпрѣ указываютъ Кіевъ, на Дону – Ростовъ, на Волгѣ – Нижній Новгородъ и Астрахань и т. д.

Валдайскія горы. Соединительные каналы.

Знакомство съ типическими мѣстностями Европейской Россіи.

Мѣстность земледѣлія (черноземная полоса).

Мѣстность Оки и верхней Волги, т. е. издѣльной промышленности.

Южная часть Европейской Россіи, преобладаніе теплаго времени года, скотоводство, садоводство и рыболовство.

Сѣверная часть Европейской Россіи, преобладаніе холодного времени года (климатъ). Тундра, красный лѣсъ, оленеводство и звѣроловство.

Восточная часть Европейской Россіи. Добываніе металловъ. Западная или низменная часть Европейской Россіи. Черный лѣсъ и лѣсной промыселъ. Повтореніе.

ДОДАТОК Б

У додатку збережені мова та орфографія першоджерела

Програма занять сільських трудових шкіл

I концентру [51, с. 17 – 25]

Природа	Праця	Суспільство
Перший рік навчання		

Перший триместр 1. Знайомство дітей з школою (тиждень) <i>Актуальне значення теми: Школа-дитяча комуна. Всі школярі мусять дбати по неї, доглядати за її прикрасою, гігієною</i>		
Шкільна садиба. Дерева, кущі, трава, санітарний стан садиби, помешкання, школи. Гігієна дітей. Значення свіжого повітря. Пошесні хвороби (короста, трахома)	Медичний огляд дітей. Приборка класної кімнати. Встановлення чергувань по класу. Організація санітарної комісії. Гігієнічне користування уборною. Провітрювання класної кімнати. Виготовлення прикрас для класу	Школа й шкільні товариші. Дитячі організації, їх потреба й значення. Розпорядок шкільного дня. Дисципліна. Перерви (для чого вони й як їх треба використовувати). Засоби охорони школи від пошесних хвороб

Продовження Додатку Б

<i>Примітка.</i> Огляд школи з метою ознайомлення дітей з нею та шкільною садибою, з призначенням окремих кімнат та необхідністю гігієнічного користування ними (особливо уборною). Приведення в порядок класу, встановлення перших чергувань у ньому. Проведення медичного огляду дітей. Проведення з дітьми знайомих ігор та пісень, розучування нових		
2. Осінні роботи на городі і в садку (місяць) <i>Актуальне значення теми: зібрати та вберегти врожай города та садка</i>		
Дощі, хмари, вітри. Розмивання ґрунту. Переліт птахів. Колір листів, овочі й фрукти, їх форма, будова (елементарні відомості). Свійські тварини й птахи – знайомство з ними	Праця дорослих на городі і в садку. Копання й вибирання овочів. Збір фруктів; їх сортування. Участь дітей в роботі дорослих, на городі й у садку. Праця й відпочинок; їх значення	Економічне значення города й садка в господарстві. Розподіл праці між дорослими, різні форми сільськогосподарських праць на селі (колективна та індивідуальна)
<i>Примітка.</i> Екскурсії в садок, на город. В зв'язку з завданнями простежити осінні зміни в природі та осінні праці в сільському господарстві. Простежити осінній переліт птахів. Підрахувати врожай города й садка. Утворити колекцію городнього насіння. Розпочати й продовжувати календар природи. Ілюстративні роботи		
3. Жовтнева революція (півтора тижні) <i>Актуальне значення теми: Жовтень – свято визволення робітників та селян з під влади поміщиків і буржуїв</i>		
Соціальний склад села: незаможники, куркулі, середняки. Їх життя до		

Жовтневої революції. Радянська влада – влада трудящих. Хто й для чого робив Жовтневу революцію. Ленін, як проводир Жовтневої революції. Що дала Жовтнева революція селянам. Як святкують Жовтень на селі
<i>Примітка.</i> Прикраси кімнати портретами й плакатами. Розучування пісень і віршів. Участь у загальному шкільному святі. Знайомство з колективом ЮЛ та Жовтентами
4. Готування до зими (місяць)
<i>Актуальне значення теми:</i> Осінь збирає, зима поїдає. Необхідно зарані й добре підготуватися до зими

Продовження Додатку Б

Ознаки наближення зими: скорочення дня, хмарність, іней, перший сніг. Морози. Як і де зимують тварини: жаба, гадюка, комахи. Необхідність тепла й свіжого повітря для життя й роботи людини. Шкода від перегрівання. Гігієна теплої одягу. Хвороби (тиф, скарлатина)	Участь дітей в роботі по утепленню школи – встановлення, заклеювання та замазка вікон у школі й дома. Турбота про провітрювання помешкання. Вимірювання температури. Заготовка продуктів та палива на зиму в сім'ї, закупка краму в місті. Підготовка на зиму помешкань для тварин	Житло й надвірні будівлі. Мазанка. Дерев'яні й кам'яні хати, землянки, льохи. Одежа, взуття. Одежа первісної людини й дикуна. Засоби боротьби з хворобами. Лікарня й лікар. Баби-шептухи. Боротьба з ними. Що купують у місті. Що возять продавати в місто. Сільбудинок і його робота
<i>Примітка.</i> Спостереження над осінніми змінами в природі: переліг птахів, скорочення дня, осінній листопад. Ведення календаря природи. Виготовлення колекцій палива. Огляд різних видів будівель. Моделювання й ліпка. Участь дітей в утепленні класної кімнати. Екскурсія в сільське господарство з метою ознайомлення з його основними трудовими процесами по підготовці до зими		
5. Облік роботи за тримістр (тиждень)		
<i>Актуальне значення теми:</i> Призвичаїння дітей до обліку своєї праці. Організація тримістрової відчитної виставки й відчитна групова конференція		
Другий рік навчання		

Перший тримістр		
1. Підсумки літньої роботи дітей та організація праці на тримістр (три тижні)		
<i>Актуальне значення теми:</i> Літня робота, літній відпочинок і враження дітей; їх обробка та раціоналізація План роботи – запорока успіху		
Явища в природі влітку (посухи, зливи, грози, дощі). Шкідники городів та садків. Час квітнення хлібних рослин. Тварини й птахи лісу та садка. Річка, її рослини й тварини. Шлункові хвороби влітку	Літні роботи на селі в окремих галузях сільського господарства. Жнива, возка хліба, молотьба, врожай. Участь дітей у літніх роботах дорослих. Дитячі літні ігри. Збір грибів і суниць. Купання. Вибори в органи дитячого самоврядування.	Коллективна та індивідуальна форма селянського господарювання. Літні організації дітей. Пастухи, їх життя влітку. Форми шкільного самоврядування. Режим школи

Продовження Додатку Б

<i>Примітка.</i> Організація виставки дитячих літніх робіт. Виготовлення діаграм, малюнків і плакатів для неї. Початок складання календаря природи. Прикраси класної кімнати. Організація чергувань, гуртків. Участь дітей у загальних зборах школи. Організація кутка літньої природи. Відвідування других шкіл з метою ознайомлення з їх виставкою літньої роботи		
2. Осінні роботи на селі (чотири тижні)		
<i>Актуальне значення теми:</i> засвоєння основних принципів щодо техніки сільськогосподарських робіт восени та поглиблення, порівнюючи з першим роком навчання, моментів економічного значення сільськогосподарських робіт		
Різні породи фруктових дерев. Городні рослини одно й двохлітні. Вистигання овочів і плодів. Коренище, клубень, цибулина. Будова й проростання насіння злаків. Розвиток озимих хлібів до покриття їх снігом. Життя восени комах-шкідників. Хвороби людини, що	Збір і сортування плодів города й садка. Сушіння овочів. Засоби зберігання зернових продуктів. Оранка під озими хліби й на зяб (плуг, букор, борона). Сівба озимого руками, сіялкою; обкопування дерев у садку, очистка їх від сушняка. Очистка городу від бадилля. Спальовання його. Провадження дітьми нарядів і загальних робіт на шкільному городі	Врожай. Поняття про лишки й потреби сільського господарства. Лишки збіжжя, худоби, овочів, прядива. Місце і форми збуту лишків. Місто, як торговий центр. Санітарний і культурний стан села. Пошесті й боротьба з ними (ізоляція, евакуація, карантин, дезинфекція, щеплення). Забобони села, боротьба з ними. Боротьба з бабами-шептухами.

особливо поширені на селі восени		Осінні церковні свята й релігійні заботони на селі. Антирелігійні бесіди
<p><i>Примітка.</i> Екскурсії в природу для спостережень за різними формами трудових процесів у городі, в полі, садку. Простежити треба інвентар сільського господарства: кількість плугів, борон, сіялок. Обрахунок врожаю. Порівняння з його пересічними нормами. Колекції фруктових рослин та різних осінніх шкідників. Досліди над проростанням насіння. Діаграми санітарного й культурного стану села</p>		
<p align="center">3. Жовтнева революція (три тижні)</p> <p align="center"><i>Актуальне значення теми:</i> Хай живе жовтень переможець. Хай живе диктатура пролетаріату й селянства</p> <p>Жовтневі події в Ленінграді в 1917 р. Які класи боролися за владу. Поняття про міжкласову боротьбу. Буржуазія, пролетаріат і селянство. Що дав селянам жовтень. Жовтневі події на селі. Біографії вождів революції</p>		
<p><i>Примітка.</i> Спогади про святкування Жовтня минулого року. Складання плану святкування на цей рік. Виготовлення плакатів, портретів і прикрас. Виготовлення часопису. Участь у святкуванні Жовтня вкупі з населенням і в школі. Зв'язок з міською школою, листування з нею про свято, обмін часописами, утворення кутка. Жовтневі події в нашому селі</p>		
<p align="center">4. Підготовка до зими (чотири тижні)</p> <p align="center"><i>Актуальне значення теми:</i> Підготовка до зими рослин і тварин. Техніка підготовчих робіт до зими в селянських господарствах</p>		
<p>Матерії, що розчиняються в воді; умови розчинності. Сіль, цукор, гарбники, як засоби консервування продуктів городу та садка. Відкладання рослинами поживних матерій у насінні, коріннях, плодах. Зміни в житті тварин, готування їх до зими. Теплоота й теплопровідність. Повітря, як провідник тепла. Їжа людини (рослинна й тваринна). Поживність різних</p>	<p>Зберігання овочів і фруктів у льохах та буртах. Консервування продуктів города й садка (соління огірків, кавунів, квашіння капусти, буряків, готування варення, повидла, сушіння). Готування до зими в садку: вкатування молодих дерев, боротьба з мишиними гніздами, охорона від гризунів. Пристосування місць ховання продуктів: провітрювання, обкурювання, побілка вапном. Опалювання житла: ремонт печей, дахів, рам. Заготовка зимнього одягу</p>	<p>Збут продуктів. Торгівля в нашому селі. Базар, ярмарок. Ремесла на селі (шевське, кравецьке, ковальське). Розваги на селі. Праця ЮЛ на селі.</p>

сортів їжі (цукор, картопля, сало, масло, яйця, м'ясо, хліб, овочі)		
<p><i>Примітка.</i> Методи роботи аналогічні відповідному комплексові першого року навчання. Простежити відліт птахів, зібрати колекцію кольорових листків, зробити екскурсію до гаю, простежити як ховаються комахи на зиму під кору дерев, під листя й таке інше. Виготовлення діаграм складу різних продуктів (картопля, молоко, м'ясо). Екскурсія на ярмарок або до кооператива; простежити порядок збуту сільськогосподарських продуктів. Відвідування сільських майстерень: шевської, кузні й т.п. Календар погоди. Досліди над розчинюванням матерії. Зв'язок з організацією. Догляд про працю колективу ЮЛ</p>		
<p>5. Облік роботи за тиждень</p>		
<p>Відчитна виставка й групова конференція. <i>Примітка:</i> Порядок роботи – див. Перший рік. Зв'язати кінець роботи з майбутньою міжтриместровою перервою. Зупинитися на релігійних святах; спростувати селянські забобони</p>		

Продовження Додатку Б

<p>Третій рік навчання</p>		
<p>Перший тримістр 1.</p>		
<p>1. Підсумки роботи дітей за літо та організація работ на тримістр (два тижні)</p>		
<p><i>Актуальне значення теми:</i> систематизація матеріялу, що набули влітку діти. Організація роботи в школі</p>		
<p>Погода влітку. Атмосферні опади; температура. Барометр. Час квітнення й визрівання головних культурних рослин. Шкідники літа й боротьба з ними. Хвороби літом</p>	<p>Праця на шкільних грядках та в шкільному садку. Літня робота дітей у господарстві. Систематизація зібраних влітку рослин і грибів. Літні роботи селянства в полі (косовиця, возка хліба, молотьба); техніка цих робіт. Налагодження самоврядування і планування праці</p>	<p>Громадсько-політичні події під час літа. Робота ЮЛ влітку. Організація дітей навколо школи під час літньої перерви. Збір народних пісень та віршів в яких відбиваються с.-г. роботи. Артільні і колективні об'єднання селянства та їх робота. Допомога міста селянам у їх літній роботі</p>
<p><i>Примітка.</i> Організація виставки врожаю. Складання часопису, присвяченого літу. Звіти за свою літню роботу окремих гуртків. Діаграми хворих на шлункові хвороби. Все інше – дивись другий рік</p>		
<p>2. Осінні праці в сільському господарстві (чотири тижні)</p>		
<p><i>Актуальне значення теми:</i> осінні праці в різних типах селянських господарств, їх інтенсивність, техніка і продуктивність</p>		
Грунт, тепло,	Оранка на зяб. Будова	Колективне

<p>світло, вода, повітря. Значіння розпушення ґрунту. Форми співжиття, кооперування у тварин: комах, бджіл, мишей, копитних. Насіння, його проростання, умови проростання. Якість насіння</p>	<p>плуга. Користування трактором. Боронування. Сівба. Обконка дерев у садку й інші садові роботи. Молотьба. Різна продуктивність при різних знаряддях виробництва. Будова сіялки. Календар сільськогосподарської роботи на селі восени</p>	<p>господарство. Радянське господарство. Артїлі. Різні зразки співробітництва людей. Місто й село – товарообмін. Єдиний сільськогосподарський податок. Налоговий апарат на селі</p>
<p><i>Примітка.</i> Експерсії й спостереження над роботою переважно в колективних господарствах. Виготовлення діаграм про інтенсивність і продуктивність робіт у різних господарствах. Досліди над ґрунтом. Колекція різних видів ґрунту. Досліди над проростанням насіння та його якістю. Переведення календаря сільськогосподарських робіт. Обрахування кількості єдиного податку, що припадає на село в цілому й на окремих селян. Моделювання трактора</p>		
<p align="center">3. Жовтнева революція (два тижні)</p>		
<p><i>Актуальне значення теми:</i> Жовтнева революція дала селянам і робітникам нову владу, їх владу. Знайомство з органами цієї влади на селі, в районі, місті. Історичний нарис подій 1917 року в Ленінграді і Москві. Жовтневі події в даному селі та його околицях. Контр-революція на селі в роки громадянської війни і боротьба нею. Радянська влада на селі та її органи. Вибори до сільрад. Хто має право голосу. Органи КНС. Райвиконком. Окрвиконком. ВУЦК, Раднарком, Наркомати (в ілюстративних нарисах). Досягнення радянського будівництва на селі і в районі</p>		
<p><i>Примітка.</i> Спогади про святкування Жовтневої революції в минулому році. Накреслення порядку святкування цього року. Зв'язок з організаціями, що приймають участь у святкуванні Жовтня. Експерсія до сільради (до райвиконкому). Виготовлення плакатів, діаграм про сільське життя, його розвиток при Радвладі (економіка, побут, освіта, охорона здоров'я). Уложення часопису, присвяченого Жовтню. Підготовка і проведення свята вкупі з населенням і в школі. Закріплення вражень, здобутих під час святкувань</p>		
<p align="center">4. Обробка волокнуватих матеріалів (три тижні)</p>		
<p><i>Актуальне значення теми:</i> економічне значення, ткацької промисловості, її техніка і культура</p>		
<p>Будова стебла. Рослини: льон, конопля, бавовняник. Культура цих</p>	<p>Миття, біління й фарбування готової матерії. Ткацькі верстати в кустарній промисловості; їх</p>	<p>Найважливіші фабрики на Україні, де оброблюють волокнувату сировину. Збирання сировини на</p>

рослин. Тварини, що дають шерсть: вівці, кози, кролі. Шовкопряд. Країни бавовни і шовку по Радреспубліках	будова. Фабричні машини. Техніка розведення й догляду шовкопрядів. Техніка їх збору й переробки. Крелеводство	селі й кустарна обробка цієї сировини. Артїлі й кооперативи для обробки волокнуватих матеріалів. Овківництво на Україні. Економічне значення волокнуватої промисловості
<i>Примітка.</i> Відтворення на невеличких снопиках процесу звичайної обробки конопель: вимочування, тілпання й т.п. Екскурсії до ткацької майстерні. Знайомство з верстатом. Моделювання верстата. Колекції обробки конопель. Відтворення процесу обробки овечої шерсті. Простежити місцеві відділи текстильної промисловості. Колекції волокнуватих матеріалів. Діярами волокнуватої промисловості на Україні		
5. Засоби пересування й сполучення (три тижні)		
<i>Актуальне значення теми:</i> від добрих засобів пересування й сполучення залежить добробут країни. Дбати про них – дбати про економічний і культурний розвиток життя суспільства		

Продовження Додатку Б

Поняття про силу й енергію (на прикладах). Пари, як двигуни. Повітря; його властивості. Вода (моря, океани, річки, озера, ставки); електрика (загальні поняття). Радіохвилі	Основні засоби сполучення в сучасних народів. Техніка прокладання шляхів. Захист шляхів від руйнації. Аероплан. Телеграф. Радіоприйомник, радіотелефон; їх будова	Головні залізничні центри України. Найголовніші пристані на Дніпрі й порти на Азовському та Чорному морях. Дніпро, як торговий шлях за старих шляхів і тепер. Сучасні засоби сполучення. Значення повітряної флоти в житті нашої країни
<i>Примітка.</i> Екскурсія з метою обслідування місцевих шляхів: напрямом, стан у різні доби року, віддалення від найближчої станції або пристані. Моделювання головних місцевих типів возів і саней. Робота з мапою по вивченню головних залізничних шляхів та річок України. Організація гуртка авіодрузів у школі. Користування телефоном. Досліди з електрикою		
6. Облік роботи за триместр (тиждень)		
Організація відчитної виставки й групова та шкільна конференції		
<i>Примітка.</i> Методику роботи проводити за зразком другого року навчання. Зупинитися на майбутніх релігійних святах та спростувати їх. Вивчити план праці по антирелігійній кампанії ЮЛ		
Третій рік навчання		
Перший триместр		
1. Підсумки роботи за літо та організація триместрової праці (два тижні)		

<i>Актуальне значення теми:</i> фіксація уваги дітей на моментах громадської та економічної діяльності людей		
Виявлення участі дітей у цій діяльності. Виявлення норм поведінки дітей		
Шкільний город за літо та його культури. Досвідні грядки. Досвідне поле (досліди над умовами проростання культурних рослин, значіння угноєння, тепла, світла й т. ін.)	Робота на шкільній ділянці сільськогосподарського гуртка. Збирання продуктів. Літні роботи дітей у господарстві. Фіксація літніх работ дорослих у полі, саду, городі. Вживання технічних удосконалень у польових роботах. Участь дитячих організацій у допомозі незаможним господарствам	Сільськогосподарський гурток на селі, його літня практична робота. Сільськогосподарська кооперація. Прокатні пункти. Громадсько-політичне життя села за літо. Головні політичні події в житті робітничо-селянської держави. Історія села. Юлівська організація; її робота влітку. Релігійні забобони села, зв'язані з побутом і працею

Продовження Додатку Б

<i>Примітка.</i> Уложення часопису, присвяченого історії села та громадському життю під час літа. Систематизація літніх щоденників. Облік врожаю. Обговорення докладів про літню роботу ЮЛ. Звіт сільськогосподарського гуртка про агрономічні досліди. Налагодження самоврядування. Складання плану роботи. Налагодження метеорологічних спостережень		
2. Угноєння та обробка ґрунту (три тижні)		
<i>Актуальне значення теми:</i> культурна обробка й культурне угноєння підвищують врожай		
Утворення ґрунту. Види ґрунтів. Виснаження ґрунтів. Явище капілярності. Фосфорити. Амоніакові продукти. Необхідні матеріали для життя ґрунту й рослин. Бактерії ґрунту та їх значення. Процеси життя. Розвиток тепла. Поняття про кругообіг азоту в природі. Смуги різних ґрунтів в УССР і ССРР	Техніка обробки ґрунтів; види цієї обробки: оранка на зяб, весіння оранка, підпушування екстерпатором, боронування, коткування. Осушення боліт. Зрошування ґрунтів. Вживання різних видів угноювання (органічне й неорганічне угноювання: гній, фосфор, суперфосфат, косянне борошно, селітра). Різні системи плодозміну	Значення різних систем плодозміну. Агрономічна допомога; її форми. Агрономічнаділянка. Досвідна станція. Агробаза. Сельбудинки та їх участь в агрономічній освіті. Боротьба за поліпшення ґрунтів у нас та в інших країнах. Заводи по виробці фосфоритів на Поділлі та амоніакових продуктів у Донбасі

Примітка. Обслідування ґрунтів околиці й досліди над ними. Вираховування врожаю з полів на різних ґрунтах. Екскурсія на агрономічну ділянку та досвідну станцію. Складання колекції врожайності в залежності від різних ґрунтів. Обслідування роботи сільськогосподарського ґрунтка при сельбуді чи хаті-читальні. Робота з мапою по вивченню різних ґрунтів УСРР і ССРР. Обслідування різних систем сільського господарства (значіння плодозміну для врожайності). Вираховування кількості угноєнь на певну площу (по агрономічному порадинику)

3. Зберігання сільськогосподарських продуктів (три тижні)

Актуальне значення теми: лишки с.-г. продуктів з'являються основним матеріалом для товарообміну з містом. Необхідно дбати про зберігання с.-г. продуктів, а це можливо лише при доброму нагляді за ними

Продовження Додатку Б

<p>Розчини, кислоти, солі. Температура. Процес розкладення їжі. Складові частини продуктів (картопля, сало, молоко). Шкідники зерна й інших с.-г. продуктів</p>	<p>Одбирання різних сортів зерна й інших с.-г. продуктів. Упорядкування місць зберігання продуктів. Готування буртів, ям, закромів. Готування та обробка продуктів для зберігання. Заморожування та консервування. Визначення якості борошна, його засміченості (способи визначення)</p>	<p>Мінове й натуральне господарство. Товарообмін міста з селом. Роль базару та ярмарку. Роль кооперації в галузі обробки та збуту продуктів. Оброблююча промисловість міста: консервні фабрики, мукомольні, маслобійні, ковбасні, холодильники. Держава й громадська боротьба з продажем недоброякісних продуктів. Випадки отруєння людей; засоби лікування. Їжа первісної людини; засоби її зберігання</p>
<p><i>Примітка.</i> Дослідження засобів зберігання, заготовлення та переробки продуктів в околиці. Екскурсії до кооперативу з метою з'ясувати його роль в справі закупки й збуту продуктів. Досліди над консервуванням продуктів. Виготовлення діаграми обрахунку, що дає місто селу й що село місту. Колекціонування зразків с.-г. продуктів. Колекція їжі первісної людини. Діаграма складових частин їжі. Досліди над визначенням якості борошна</p>		
<h3>4. Жовтнева революція (три тижні)</h3>		
<h3>5. Цукрова промисловість (два тижні)</h3> <p><i>Актуальне значення теми:</i> цукрова промисловість складає один з головних чинників господарського добробуту нашої Республіки.</p>		
<p>Розчини цукру.</p>	<p>Посадка буряків, догляд</p>	<p>Робітники цукроварні.</p>

<p>Кристали. Центробіжна сила. Прості й складні тіла. Вуглеводні. Крохмаль. Цукор як продукт живлення. Буряковий та інші цукри. Цукровий район України. Буряк та цукровий тростник, як біологічні організми</p>	<p>за ними, збирання та заховування в бурти. Миття, різка. Засоби дістання насиченого розчину. Патока. Кристалізація. Цукровий пісок. Рафінування. Машинізація виробництва, препарати. Цукроварні машини, обладнання</p>	<p>Умови праці робітника на цукроварні. Профспілка цукровиків. Фабрзавком. Охорона праці робітників в ССРР та буржуазних країнах. Експлуатація робітників на цукроварнях у капіталістичних країнах. Значення цукрової промисловості в трест. Сільськогосподарська кооперація й цукрова промисловість. Умови буряківництва</p>
---	--	---

Продовження Додатку Б

<p><i>Примітка.</i> Екскурсія на цукроварню та плантації. Опрацювання статистичних даних про цукрову промисловість. Обслідування й вивчення життя робітників цукроварні (зарплата, житло, харчування й т. ін.). Колекція цукрового продукту. Складання мапи з зазначенням мережі цукроварень в Україні. Зв'язок з організацією ЮЛ при цукроварні та взаємне шефство. Діаграми кількості робітників, об'єднаних у профспілки, в УСРР та в світовому масштабі</p>
<p align="center">6. Облік роботи за тримістр (2 тижні) Організація виставки і проведення конференції</p>
<p><i>Примітка.</i> Підкреслити моменти релігійних забобонів селянства. Розробити план антирелігійної кампанії під час перерви в погодженні з роботою ЮЛ</p>

ДОДАТОК В

ДЕРЖАВНИЙ СТАНДАРТ

**базової і повної середньої освіти [16]
Освітня галузь „Природознавство”**

Географічна компонента

Зміст географічної компоненти забезпечує засвоєння знань про компоненти природи, природні ресурси, удосконалення господарської діяльності людини, формування в учнів комплексного, просторового, соціально-орієнтованого уявлення про Землю на основі краєзнавчого, регіонального та планетарного підходів, сучасної географічної картини світу через закономірності розвитку географічної оболонки Землі, усвідомлення цілісного образу своєї країни на основі розгляду

та аналізу трьох її основних компонентів – природи, населення і господарства.

Основна школа

Зміст освіти	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
<p>Географічний простір Загальні закономірності географічної оболонки особливості їх прояву й наслідки в різних оболонках: літосфері, атмосфері, гідросфері, біосфері. Вплив природних факторів та закономірностей на життя і діяльність людей.</p>	<p><i>Уявлення</i> про місце Землі у Всесвіті, вплив Сонця на природу, загальні закономірності просторової організації географічної оболонки. <i>Знання</i> особливостей форми та рухів Землі, структури та особливостей розвитку особливостей розвитку літосфери, атмосфері, гідросфери, біосфери як складових географічної оболонки. <i>Уміння</i> аналізувати взаємозв'язки між складовими географічної оболонки, наводити приклади взаємного впливу природних умов і діяльності людей.</p>
<p>Регіональні географічні системи Материки і океани як складові географічної оболонки, її найбільші азональні комплекси. Основні особливості та взаємозв'язки компонентів природи в межах окремих материків і океанів. Загальні природні закономірності на материках і океанах. Просторова організація географічної оболонки в межах території України і своєї місцевості та її природно-ресурсний потенціал.</p>	<p><i>Уявлення</i> про загальні географічні закономірності на материках і в океанах. <i>Знання</i> основних особливостей та взаємозв'язків компонентів природи в межах материків і океанів, географічних закономірностей та природно-ресурсного потенціалу України і своєї місцевості. <i>Уміння</i> складати географічні характеристики материків і океанів, території України і своєї місцевості, розв'язувати пізнавальні та практичні географічні задачі, застосовувати географічні знання в побуті та повсякденному житті.</p>
<p>Просторова організація</p>	<p><i>Уявлення</i> про географічні аспекти</p>

<p>життя і діяльність людства Материки як заселені частини земної кулі Населення України та своєї місцевості. Господарська діяльність людини та її наслідки.</p>	<p>населення і господарства на материках та в Україні, про проблеми сталого земної кулі. <i>Знання</i> історії заселення материків у зв'язку з природними умовами та напрями господарської діяльності людини на них, особливостей формування державної території та населення України, її сучасні соціально-економічні проблеми. <i>Уміння</i> скласти географічні характеристики населення материків і України, визначати, порівнювати й аналізувати основні демографічні та соціально-економічні показники.</p>
<p>Методи географії і джерела географічної інформації Об'єкт, предмет та завдання географії. Історія пізнання Землі. Джерела географічних знань та методи географічних досліджень. Геоінформаційні системи. План і карта. Картографічні проєкції Значення географічних знань.</p>	<p><i>Знання</i> про джерела географічної інформації та її роль в житті людини. <i>Уміння</i> користуватися планами, картами та іншими джерелами географічної інформації, використовувати набуті географічні знання у повсякденному житті, користуватися комплектом приладів та інструментів для пізнання географічних процесів і явищ.</p>
<p>Географічні аспекти взаємодії людини і природи Взаємодія людини і природи, її наслідки. Основні планетарні проблеми, їх глобальність і прояв на окремих материках та на території України. Екологічні проблеми, їх регіональний прояв,</p>	<p><i>Уявлення</i> про географічні аспекти взаємодії природи і суспільства у минулому та на сучасному етапі. <i>Знання</i> про основні проблеми взаємодії суспільства та природи, їх прояв в межах окремих материків і на території України. <i>Уміння</i> наводити приклади взаємовпливу людини і природи, пояснювати шляхи розв'язання</p>

шляхи розв'язання. Міжнародна співпраця у вирішенні глобальних проблем.	геоекологічних регіональних проблем; виконувати правила поведінки в природі.
---	--

Старша школа

Зміст освіти	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Географічний простір Сучасний етап розвитку географічної оболонки, прояв її закономірностей. Виникнення географічного середовища та його просторово-часова диференціація. Географія світових природних ресурсів, забезпеченість, проблеми і перспективи використання.	<i>Уявлення</i> про просторову неоднорідність процесів географічної оболонці для обґрунтування, прийняття рішень про виробничу діяльність. <i>Знання</i> просторово-часової структури і особливостей розвитку географічного середовища, географії світових природних ресурсів, суті геополітичних, геоекономічних і геосоціальних процесів і явищ, що відбуваються в геопросторі світу. <i>Уміння</i> скласти характеристики географічних об'єктів.
Регіональні географічні системи Закономірності природних умов і ресурсів регіонів та країн світу. Природокористування в епоху науково-технічної революції, виникнення і розвиток світової системи господарства, його регіоналізація. Закономірності територіальної організації господарства в окремих регіонах і країнах світу.	<i>Уявлення</i> про регіональний поділ світу. <i>Знання</i> особливостей природних умов і ресурсів та їх вплив на формування господарських комплексів окремих регіонів та країн світу, типів природокористування. <i>Уміння</i> пояснювати причини та виявляти наслідки впливу природних умов на господарський розвиток країн і регіонів, моделювати географічні ситуації регіонального розвитку в умовах глобалізації та інтеграції економічних і соціальних процесів розвитку суспільства.
Просторова організація життя і діяльність людства	<i>Уявлення</i> про демографічні проблеми світу як складові глобальних проблем. <i>Знання</i> про демографічні, національні,

<p>Населення світу, його господарська діяльність, особливості та проблеми територіальної організації.</p>	<p>релігійні особливості регіонів світу та їх вплив на формування господарських комплексів і процесів глобалізації. <i>Уміння</i> виявляти взаємозв'язок між розміщенням населення, господарства, природними умовами та екологічною ситуацією на конкретних територіях, застосовувати географічні знання для аналізу сучасних демографічних проблем.</p>
<p><i>Методи географії і джерела географічної інформації</i> Географічна картина світу. Антропофера як об'єкт вивчення географії. Традиційні і нові методи географічних досліджень. Види географічної та картографічної інформації, їх роль в житті людини.</p>	<p><i>Уявлення</i> про сучасну природничо-наукову картину світу та антропоферу як об'єкт вивчення географії. <i>Знання</i> методів географічних досліджень. <i>Уміння</i> застосовувати методи географічних досліджень для характеристики сучасної географічної картини світу.</p>
<p><i>Географічні аспекти взаємодії людини і природи</i> Антропофера. Сучасний стан географічної оболонки. Геоекологічні проблеми та шляхи їх розв'язання.</p>	<p><i>Уявлення</i> про виникнення і розвиток антропофери як результат взаємодії суспільства і природи, глобальні геоекологічні проблеми. <i>Знання</i> причин загострення стосунків у системі «людина – суспільство – природа»; сучасного стану антропофери та шляхів розв'язання геоекологічних проблем. <i>Уміння</i> здійснювати прогноз прояву геоекологічних проблем на різних рівнях (локальному, регіональному, глобальному); проводити нескладні моніторингові спостереження за станом географічного середовища.</p>

ДОДАТОК Д**Прийоми роботи з засобами навчання****Склад прийому роботи з підручником**

1. Знайти за змістом підручника потрібний параграф.
2. Прочитати й відповісти на розташовані перед параграфом питання на повторення раніше вивчених знань.
3. Прочитати текст параграфу.
4. Усі, виділені в параграфі іншим шрифтом, терміни й поняття прочитати декілька раз.
5. Визначення основних понять параграфу вписати в робочий зошит або географічний словник.
6. Усі, висвітлені в тексті географічні об'єкти й території, знайти на відповідних картах атласу.
7. При читанні тексту обов'язково звертатися до словника понять і термінів, до малюнків і схем параграфу.
8. Після вивчення параграфу перевірити себе, відповівши на питання для самоконтролю наприкінці параграфу.
9. Ознайомитися з додатковою інформацією (при наявності такої).

Склад прийому читання карти

1. Прочитати назву карти, визначити її масштаб.
2. Вивчити легенду карти.
3. За допомогою легенди визначити зміст карти.
4. Знайти на карті задану територію і, використовуючи легенду й номенклатуру, розповісти про те, що показане на карті.

Склад прийому зіставлення карт

1. Познайомитися зі змістом карт, визначити їх масштаб.
2. Знайти на картах задану територію, використовуючи орієнтири (градусну сітку, контури берегової лінії, річкову мережу та ін.).
3. Розглянути задану територію на кожній з карт і зробити висновок про особливості її природи (господарства).
4. Зіставити зміст даних карт і встановити взаємозв'язки окремих компонентів.

5. Зробити висновок про причини виявлених особливостей.

Склад прийому характеристики компоненту природи за допомогою карти

1. Знайти й показати заданий об'єкт на карті.
2. Дати за планом характеристику його географічного положення.
3. За допомогою прийомів читання й зіставлення карт дати характеристику компоненту природи, пояснити його особливості, зв'язки з іншими компонентами, вплив на життя і діяльність людини.

Склад прийому роботи з контурною картою

1. За змістом знайти потрібну контурну карту.
2. Чітко й лаконічно підписати назву роботи в лівому верхньому кутку контурної карти.
3. Для виконання практичної роботи на контурній карті використовувати необхідні карти атласу. Карти атласу не копіюювати, а точно виконувати запропоновані завдання, уникаючи нанесення зайвої інформації.
4. На контурній карті виконувати підписи й позначення простими напівтвердими (при необхідності кольоровими) олівцями. Географічні назви об'єктів підписувати з заглавної літери.
5. Позначити назви океанів і материків розташованих у полі карти.
6. Знайти потрібний об'єкт в атласі і, використовуючи орієнтири (градусну сітку, контури берегової лінії, річкову мережу тощо), відшукати його на контурній карті. Використовуючи як зразок підписи в атласі, позначити назву об'єкту на контурній карті.
7. Назви площадних об'єктів підписати так, щоб вони не виходили за межі об'єкту.
8. Географічні назви об'єктів, не прив'язані строго до об'єкту, підписати паралельно верхній і нижній межі контурної карти.

9. Назви, які не поміщаються в межах географічних об'єктів позначити крапкою, біля якої підписати цифру (1), винести її в графу „Умовні знаки” й підписати відповідну назву (1 – г. Мак-Кінлі).

10. Карта обов'язково має бути читабельною – всі використані позначення (умовні знаки, лінії, штрихування, кольори тощо) розшифрувати в легенді (в ній тексти й назви географічних об'єктів можна виконати ручкою).

11. Після закінчення роботи перевірити її виконання, при необхідності виправити помилки або скорегувати отриманий результат та здати контурну карту вчителю на перевірку.

Склад прийому показу об'єкту на настінній карті

1. Стати з правого боку карти, показувати об'єкти указкою, не затуляючи зображення.

2. При показі ставити указку на умовний знак, а не на його надпис.

3. Площадкові об'єкти (материка, океани, форми рельєфу та ін.) обводити за контурами, а лінійні (дороги, річки та ін.) показувати рухом указки в певному напрямі.

Склад прийому роботи з побудови стовпчикової діаграми

1. Побудувати осі координат, відзначаючи місце перетину осей.

2. Крапкою „О” позначити початок відліку.

3. Уздовж осі Х і осі У (у відповідності з вибраним масштабом) підписати необхідні показники.

4. На осі Х через рівні проміжки відкласти необхідну кількість рівних відрізків (основа діаграми).

5. На осі У в залежності зі зміною досліджуваного показника позначити необхідні крапки у відповідності з вибраним масштабом.

6. З крапок на осі Х звести перпендикуляри до відповідних позначок на осі У. Точки перетину осей Х і У, у відповідних основі діаграми ділянках, з'єднати лінією.

7. Підписати назву діаграми, винести її умовні позначення.

Склад прийому аналізу профілю

1. Прочитати назву профілю, назви його початкового й кінцевого пунктів.
2. Знайти ці пункти на карті атласу, представити, як проходить профіль.
3. Вивчити умовні позначення профілю, щоб уміти прочитати все, що на ньому показано.
4. Зіставити профіль з картою, встановити особливості компонентів природи, зображених на профілі.

Склад прийому розбору картини

1. Прочитати (дати) назву картині, з'ясувати, що на ній зображено.
2. З'ясувати зміст картини, якому явищу, об'єкту надається більш всього уваги, що зображено на передньому плані, справа, зліва, на дальньому плані та ін.
3. Показати на карті, де в межах планети або країни зустрічаються подібні ландшафти, географічні об'єкти або явища.
4. Визначити, який час доби, року зображено на картині. Для визначення часу доби звернути увагу на колір неба, його безхмарність або характер хмар, довжину тіні.
5. Зупинити увагу на красі, величі, своєрідності географічних об'єктів і явищ.
6. Указати, які саме рослини, тварини зображені на картині, виділити переважаючі. З'ясувати причини, що обумовили їх переважання у тому або іншому природному середовищі.
7. Звернути увагу на господарську діяльність людини й зміну нею природного середовища.

Склад прийому розбору порівняння об'єктів

1. З'ясувати мету порівняння (виділення ознак спільності або відмінності).
2. Визначити ознаки для порівняння.
3. Встановити риси спільності й відмінності.
4. Зробити висновок, в якому пояснити причини спільності й відмінності об'єктів.

ПЛАНИ-ХАРАКТЕРИСТИКИ

План характеристики карти

1. Вид карти за змістом.
2. Вид карти за охопленням території.
3. Вид карти за масштабом.
4. Вид карти за призначенням.

План характеристики гір

1. Географічне положення (на якому материку, в якій країні знаходяться, положення відносно інших крупних географічних об'єктів (рівнин, гір, морів, річок тощо)).
2. Напрямок гірських хребтів.
3. Протяжність гірської системи в кілометрах.
4. Переважаюча висота.
5. Найбільша висота, назва й координати вершини.
6. Вид гірської системи за висотою.
7. Вид гірської системи за віком.

План характеристики рівнин

1. Географічне положення (на якому материку, в якій країні знаходиться, положення відносно інших крупних географічних об'єктів (рівнин, гір, морів, річок тощо)).
2. Протяжність рівнини (з заходу на схід, з півночі на південь).
3. Переважаюча висота.
4. Найбільша висота.
5. Вид рівнини за висотою.
6. Вид рівнини за утворенням.

План характеристики океану

1. Географічне положення (в яких півкулях знаходиться, які материки омиває).
2. Загальна площа, місце за розміром серед інших океанів.
3. Переважаючі та найбільші глибини.
4. Особливості рельєфу дна.
5. Океанічні течії.
6. Органічний світ.
7. Господарське значення.
8. Екологічні проблеми.

План характеристики моря

1. Географічне положення (відносно екватору, полюсів, до складу якого океану відноситься, які материки омиває).
2. Тип моря (океанічне, внутрішнє, міжострівне).
3. Розміри й контури. Острови й півострови, заливи, проливи.
4. Основні параметри (площа, середні й максимальні глибини, температурний режим, солоність вод).
5. Рух води (течії, припливи й відливи).
6. Органічний світ.
7. Господарське значення.
8. Екологічні проблеми.

План характеристики материка

1. Конфігурація, площа материка та його місце за розмірами серед інших материків.
2. Розташування материка відносно екватора, тропіків, полярних кіл, нульового й 180-го меридіанів, інших материків.
3. Крайні точки материка, координати, протяжність материка в градусах і кілометрах з півночі на південь, з заходу на схід.
4. Океани й моря, що омивають материк.
5. Розчленованість берегової лінії.

6. Особливості тектонічної будови, рельєфу, закономірності розміщення корисних копалин.
7. Розташування в кліматичних поясах.
8. Поверхові води.
9. Природні зони.
10. Заселення материка. Вплив антропогенної діяльності на природні умови.

План характеристики ріки

1. Географічне положення (на якому материку, в якій його частині знаходиться, по території яких країн протікає).
2. Місцезнаходження верхів'я.
3. Напрямок течії.
4. Місцезнаходження гирла.
5. До басейну якого океану відноситься.
6. Довжина ріки.
7. Залежність напрямку й характеру течії від рельєфу.
8. Основні притоки.
9. Переважаючий тип живлення.
10. Особливості водного режиму.
11. Головні населені пункти на річці.
12. Господарське значення.
13. Екологічні проблеми.

План характеристики озера

1. Географічне положення (на якому материку, в якій його частині, країні знаходиться).
2. Конфігурація і розміри озера.
3. Вид озера за утворенням котловини.
4. Найбільша глибина.
5. Солоність.
6. Стічне або безстічне (які ріки впадають у озеро, витікають з нього).
7. Господарське використання.

План характеристики погоди

1. Дата спостереження (число, назва місяця, рік).
2. Сезон року.
3. Висота сонця над горизонтом.
4. Тривалість дня.
5. Середня температура, амплітуда температур.
6. Атмосферний тиск.
7. Вітер (напрямок, сила, швидкість).
8. Відносна вологість повітря.
9. Хмарність.
10. Кількість і види опадів.

План характеристики кліматичного поясу

1. Географічне положення.
2. Кліматичні області.
3. Переважаючі повітряні маси за сезонами.
4. Середня температура найбільш холодного місяця.
5. Середня температура найбільш теплого місяця.
6. Річна кількість опадів.
7. Режим випадання опадів.

План характеристики природної зони

1. Географічне положення, кордони.
2. Рельєф.
3. Кліматичні умови ($t^{\circ}\text{C}$ січня, $t^{\circ}\text{C}$ липня, річна кількість опадів, режим випадання опадів).
4. Внутрішні води.
5. Ґрунт.
6. Рослинність.
7. Тваринний світ.
8. Господарське використання.
9. Екологічні проблеми.

План характеристики рельєфу материка

1. Загальний характер поверхні.
2. Закономірності розташування форм рельєфу по поверхні материка відносно тектонічних структур.
3. Розташування основних типів рельєфу.
4. Найбільші, найменші й переважаючі висоти.

План характеристики населення материка

1. Народи, що населяють дану територію.
2. Розподіл населення по материкау (щільно заселені території й менш заселені території, причини).
3. Середня щільність (загалом для материка й по окремих регіонах).

ДОДАТОК 3

Типові переліки навчально-наочних посібників, технічних засобів навчання та обладнання загального призначення для загальноосвітніх навчальних закладів

(2-е видання, доповнене)

Затверджені наказом міністра освіти і науки України від 20.06.2002 р. № 367

Географія

Назва	Кількість
Об'єкти натуральні	
<i>Колекції</i>	
Гірські породи та мінерали	1 наб.
Корисні копалини	1 наб.
Кам'яне вугілля та продукти його переробки	1 наб.
Торф та продукти його переробки	1 наб.
Залізна руда та продукти його переробки	1 наб.
Граніт та його складові частини	1 наб.
Пісок, глина та продукти їх переробки	1 наб.
Ґрунт та його склад	1 наб.
Органічні та мінеральні добрива	1 наб.

<i>Гербарії</i>	
Основні групи рослин	1 компл.
Нижчі рослини: водорості, лишайники, мохи, папороті	1 компл.
Вищі рослини: голонасінні, покритонасінні	1 компл.
Листяні дерева та кущі	1 компл.
Хвойні дерева та кущі	1 компл.
Рослини природних зон	1 компл.
Дикорослі рослини	1 компл.
Культурні рослини	1 компл.
Моделі	
Глобус Землі фізичний ГФ М 1:30 млн.	15 шт.
Глобус Землі фізичний ГФ М 1:50 млн.	1 шт.
Глобус Землі політичний ГФ М 1:30 млн.	15 шт.
Глобус чорний ГЧ М 1:50 млн.	1 шт.
Комплект макетів форм поверхні суходолу: <ul style="list-style-type: none"> • будова вулкану • порівняння рівнин за висотою над рівнем океану • профіль дна Світового океану • сталагміти • сталактити • водоспад • льодовик • артезіанський колодязь 	1 компл.
Макети	
Форми поверхні суходолу	1 компл.
Гори в розрізі	1 компл.
Прилади та пристосування	
<i>Демонстраційні</i>	
Прилади для вимірювання опадів: дощомір, снігомір	1 компл.
Анемометр чашковий МС-13	1 шт.
Снігомірна рейка	1 шт.
Термометр зовнішній ТЗ-4	1 шт.
Термометр кімнатний	1 шт.
Термометр метеорологічний максимальний ТМ-1 № 1	1 шт.
Термометр метеорологічний максимальний ТМ-2 № 4	1 шт.
Термометр колінний	1 шт.

Термограф	1 шт.
Гідрограф	1 шт.
Барограф	1 шт.
Гігрометр М-19	1 шт.
Флюгер	1 шт.
Гномон	1 шт.
Телурій	1 шт.
Компас	1 шт.
Барометр-анероїд БА-52	1 шт.
Бінокль	1 шт.
Психрометр	1 шт.
<i>Лабораторні</i>	
Секундомір	15 шт.
Астролябія АШк	15 шт.
Далекомір	15 шт.
Компас шкільний	
Прилади та інструменти топографічні	5 компл.
Лінійка нарізна	15 шт.
Мензули з планшетом МНл	15 шт.
Нівелір шкільний	15 шт.
Рулетка 10 м	5 шт.
Кутомір шкільний ШУ-VI.I	15 шт.
Штативи для астролябій і мензул	15 шт.
Транспортер	15 шт.
Циркуль мірний (крон)	15 шт.
Циркуль землемірний	15 шт.
Лупа ручна	15 шт.
Планшет для плану місцевості	15 шт.
Друковані	
<i>Карти стінні</i>	
Політична карта світу	1 шт.
Фізична карта світу	1 шт.
Західна півкуля. Східна півкуля	1 шт.
Будова земної кори	1 шт.
Географічні пояси та природні зони світу	1 шт.
Кліматичні пояси та області світу	1 шт.
Екологічні проблеми світу	1 шт.
Зоогеографічна карта світу	1 шт.
Тектонічна карта світу та корисні копалини	1 шт.

Густота населення та народи країн світу	1 шт.
Карта океанів	1 шт.
Африка (кліматична)	1 шт.
Африка (природні зони)	1 шт.
Африка (рослинність)	1 шт.
Африка (зоогеографічна)	1 шт.
Африка (густина населення і народи)	1 шт.
Африка (комплексна)	1 шт.
Африка (фізична)	1 шт.
Африка (політична)	1 шт.
Південна Америка (кліматична)	1 шт.
Південна Америка (політична)	1 шт.
Південна Америка (фізична)	1 шт.
Південна Америка (тектонічна і корисні копалини)	1 шт.
Південна Америка (внутрішні води)	1 шт.
Південна Америка (кліматичні пояси та області)	1 шт.
Південна Америка (природні зони)	1 шт.
Південна Америка (рослинність)	1 шт.
Південна Америка (зоогеографічна)	1 шт.
Південна Америка (густина населення і народи)	1 шт.
Південна Америка (комплексна)	1 шт.
Північна Америка (фізична)	1 шт.
Північна Америка (політична)	1 шт.
Північна Америка (тектонічна)	1 шт.
Північна Америка (внутрішні води)	1 шт.
Північна Америка (кліматична)	1 шт.
Північна Америка (кліматичні пояси та області)	1 шт.
Північна Америка (природні зони)	1 шт.
Північна Америка (рослинність)	1 шт.
Північна Америка (зоогеографічна)	1 шт.
Північна Америка (густина населення і народи)	1 шт.
Північна Америка (комплексна)	1 шт.
Європа (фізична)	1 шт.
Європа (політична)	1 шт.
Європа (густина населення і народи)	1 шт.
Європа (комплексна)	1 шт.
Азія (фізична)	1 шт.
Азія (політична)	1 шт.
Азія (густина населення і народи)	1 шт.
Євразія (фізична)	1 шт.

Євразія (тектонічна)	1 шт.
Євразія (внутрішні води)	1 шт.
Євразія (кліматична)	1 шт.
Євразія (кліматичні пояси та області)	1 шт.
Євразія (природні зони)	1 шт.
Євразія (рослинність)	1 шт.
Євразія (зоогеографічна)	1 шт.
Євразія (заповідники та національні парки)	1 шт.
Євразія (густота населення і народи)	1 шт.
Євразія (комплексна)	1 шт.
Євразія (економічна)	1 шт.
Австралія (фізична)	1 шт.
Австралія (політична)	1 шт.
Австралія (тектонічна і корисні копалини)	1 шт.
Австралія (внутрішні води)	1 шт.
Австралія (кліматична)	1 шт.
Австралія (кліматичні пояси та області)	1 шт.
Австралія (природні зони)	1 шт.
Австралія (рослинність)	1 шт.
Австралія (зоогеографічна)	1 шт.
Австралія (густота населення і народи)	1 шт.
Австралія (комплексна)	1 шт.
Австралія (економічна)	1 шт.
Антарктида (кліматична)	1 шт.
Антарктида (зоогеографічна)	1 шт.
Океанія (фізична)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (фізична)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (тектонічна і корисні копалини)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (внутрішні води)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (кліматична)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (кліматичні пояси та області)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (рослинність)	1 шт.
Східна Європа, Північна та Середня Азія (економічна)	1 шт.
Росія (економічна)	1 шт.
Казахстан (економічна)	1 шт.
Держави Середньої Азії (економічна)	1 шт.
Держави Закавказзя (економічна)	1 шт.

Білорусь (економічна)	1 шт.
Держави Балтії (економічна)	1 шт.
Молдова (економічна)	1 шт.
Польща, Угорщина, Словаччина (економічна)	1 шт.
Західна Європа (фізична)	1 шт.
Держави Західної Європи (економічна)	1 шт.
Франція, Німеччина, Великобританія (економічна)	1 шт.
Франція, Німеччина, Великобританія (фізична)	1 шт.
Південна Європа (фізична)	1 шт.
Південна Європа (економічна)	1 шт.
Італія (фізична)	1 шт.
Італія (економічна)	1 шт.
Північна Європа (фізична)	1 шт.
Північна Європа (фізична)	1 шт.
Азія (крім Північної та Середньої) (фізична)	1 шт.
Азія (крім Північної та Середньої) (фізична)	1 шт.
Японія (фізична)	1 шт.
Південно-Східна Азія (фізична)	1 шт.
Південна Азія (фізична)	1 шт.
США (фізична)	1 шт.
Канада (фізична)	1 шт.
Україна. Екологічна ситуація	1 шт.
Україна. Клімат	1 шт.
Україна. Рослинний та тваринний світ	1 шт.
Україна. Клімат	1 шт.
Україна. Легка промисловість	1 шт.
Україна. Лісопромисловий комплекс	1 шт.
Україна. Охорона природи	1 шт.
Україна. Паливно-енергетичний комплекс	1 шт.
Україна. Транспортна система	1 шт.
Україна. Ландшафти	1 шт.
Україна. Промисловість	1 шт.
Україна. Населення	1 шт.
Україна. Ґрунти	1 шт.
Україна. Сільське господарство	1 шт.
Україна. Природні води	1 шт.
Україна. Хімічна, нафтохімічна та хіміко-фармацевтична промисловість	1 шт.
Україна. Металургійний комплекс	1 шт.
Україна. Машинобудування та металообробка	1 шт.

Україна. Геологічна будова та корисні копалини	1 шт.
Україна. Господарство	1 шт.
Україна. Виробництво непродовольчих товарів народного споживання	1 шт.
Україна. Політико-адміністративна карта	1 шт.
Україна. Фізична карта	1 шт.
Київська область	1 шт.
План місцевості	1 шт.
Карта своєї області та району	1 шт.
Адміністративна карта України	1 шт.
<i>Карти атласів</i>	
Наша планета	30 шт.
Атласи областей	30 шт.
Загальна географія	30 шт.
Географія материків і океанів	30 шт.
Географія України	30 шт.
Економічна і соціальна географія світу	30 шт.
Екологія України	30 шт.
<i>Контурні карти</i>	
Загальна географія	30 шт.
Географія материків і океанів	30 шт.
Географія України	30 шт.
Економічна і соціальна географія світу	30 шт.
<i>Рельєфні карти</i>	
Україна. Фізична карта	1 шт.
Карпати	1 шт.
Крим	1 шт.
Топографічна стінна	1 шт.
Карта півкуль	1 шт.
<i>Портрети</i>	
Мандрівники й дослідники	1 компл.
<i>Таблиці</i>	
Внутрішні води суходолу	1 компл.
Тваринний світ материків	1 компл.
Календар спостережень погоди	1 компл.
Космічні дослідження та їх народногосподарське значення	1 компл.
Основні загальні типи ґрунтів земної кулі	1 компл.
Природні зони	1 компл.

Рослинний світ материків	1 компл.
Таблиці з топографії	1 компл.
Типи кліматів земної кулі	1 компл.
Класифікація гірських порід (за походженням)	1 компл.
Елементи річкової сітки	1 компл.
Основні форми рельєфу суходолу	1 компл.
Календар погоди	1 компл.
Обчислення висоти Сонця над горизонтом	1 компл.
План місцевості, малюнок, аерофотознімок. Умовні позначення плану місцевості	1 компл.
Умовні позначення географічних карт	1 компл.
Обчислення відстаней і напрямків на плані й карті	1 компл.
Форма та розміри Землі	1 компл.
Градусна сітка Землі, географічні координати точки	1 компл.
Внутрішня будова Землі	1 компл.
Рухи земної кори (літосфера)	1 компл.
Вулкани та їх будова	1 компл.
Землетруси	1 компл.
Гейзери та гарячі джерела	1 компл.
Основні форми рельєфу Землі	1 компл.
Україна – суверенна держава Європи й світу	1 компл.
Тектонічна будова території України	1 компл.
Геологічна будова території України	1 компл.
Рельєф України	1 компл.
Несприятливі фізико-географічні процеси	1 компл.
Поверхневі води і водні ресурси України	1 компл.
Ґрунти і земельні ресурси України	1 компл.
Рослинний світ України	1 компл.
Тваринний світ України	1 компл.
Фізико-географічне районування України	1 компл.
Зона мішаних лісів	1 компл.
Лісостепова зона	1 компл.
Степова зона	1 компл.
Українські Карпати	1 компл.
Кримські гори	1 компл.
Природоохоронні території	1 компл.
Геоecологічна ситуація в Україні	1 компл.
Населення і трудові ресурси в Україні	1 компл.
Соціальна і виробнича інфраструктура	1 компл.
Міжгалузеві комплекси	1 компл.

Структура промисловості	1 компл.
Територіальна структура господарства	1 компл.
Паливно-енергетичний комплекс	1 компл.
Металургійний комплекс	1 компл.
Кольорова металургія	1 компл.
Машинобудівельний комплекс	1 компл.
Лісова промисловість	1 компл.
Хімічний комплекс	1 компл.
Будівельний комплекс	1 компл.
Соціальний комплекс	1 компл.
Галузевий склад і фактори розміщення легкої промисловості	1 компл.
Агропромисловий комплекс	1 компл.
Структура рослинництва	1 компл.
Структура тваринництва	1 компл.
Спеціалізовані сільськогосподарські зони	1 компл.
Галузевий склад і принципи розміщення харчової промисловості	1 компл.
Транспортний комплекс	1 компл.
Зовнішньоекономічні зв'язки	1 компл.
Інтеграція України в ЄС	1 компл.
Екранно-звукові	
<i>Діапозитиви</i>	
Води суходолу	1 наб.
Географічна оболонка	1 наб.
Міське і сільське поселення	1 наб.
Загальні географічні закономірності	1 наб.
Поняття про раси	1 наб.
Ґрунти, рослинність, тваринний світ України (серія з двох частин)	1 наб.
План і карта	1 наб.
Літосфера	1 наб.
Гідросфера	1 наб.
Атмосфера	1 наб.
Біосфера	1 наб.
Населення Землі	1 наб.
Природні комплекси Землі	1 наб.
Заповідники України	1 наб.
Червона книга України	1 наб.

<i>Транспаранти</i>	
Бризи	1 шт.
Повітряні маси та їх рух	1 шт.
Висотна поясність на прикладі Анд	1 шт.
Горизонталі	1 шт.
Залежність нагрівання земної поверхні від висоти Сонця	1 шт.
Заростання озер	1 шт.
Утворення глибових гір	1 шт.
Утворення вулканів і куполоподібних гір	1 шт.
Утворення лавових покривів	1 шт.
Утворення наносних рівнин	1 шт.
Утворення опадів	1 шт.
Утворення останцевих гір	1 шт.
Утворення остаточних рівнин	1 шт.
Утворення первинних рівнин	1 шт.
Утворення платформ	1 шт.
Утворення підземних вод	1 шт.
Утворення порогів	1 шт.
Утворення складчасто-брилових гір	1 шт.
Утворення складчастих гір	1 шт.
Визначення на карті кутів положення, географічних і прямокутних координат точок і крутизни схилів	1 шт.
Визначення широти й довготи	1 шт.
Відносна й абсолютна висота	1 шт.
Переміщення областей високого й низького тиску залежно від пори року	1 шт.
Поняття про азимут	1 шт.
Поняття про природний комплекс	1 шт.
Будова геологічного розрізу на карті	1 шт.
Будова гіпсометричного профілю на карті	1 шт.
Розвиток геосинкліналі	1 шт.
Річкова система й річковий басейн	1 шт.
Теплові, кліматичні й повітряні маси	1 шт.
Тропіки і полярні кола	1 шт.
Формування земної кори (на прикладі Африканського материка)	1 шт.
Формування поперечного профілю річкової долини	1 шт.
Формування поздовжнього профілю річкової долини	1 шт.
Склад галузей промисловості	1 шт.

Схеми машинобудівного заводу і його виробничих зв'язків	1 шт.
<i>Кіно- (відео-) фільми</i>	
Як скласти план місцевості	1 шт.
Створення та типи хмар	1 шт.
Сучасні географічні дослідження	1 шт.
Картографічні проєкції	1 шт.
Рослинний і тваринний світ материків	1 шт.
Атмосфера Землі	1 шт.
Способи вивчення атмосфери	1 шт.
Погода та її прогнозування	1 шт.
Сучасні способи вивчення океанів і морів	1 шт.
Циклони	1 шт.
Антициклони	1 шт.
Пасати	1 шт.
Пороги і водоспади	1 шт.
Формування поверхні суходолу	1 шт.
Господарське використання вод і суходолу	1 шт.
Географічна оболонка	1 шт.
Рухи літосфери	1 шт.
Вулкани	1 шт.
Землетруси	1 шт.
Кругообіг води в природі	1 шт.
Айсберги	1 шт.
Льодові пустелі	1 шт.
Льодовики в горах	1 шт.
Мусони	1 шт.
Тундра	1 шт.
Лісова зона	1 шт.
Степ та лісостеп	1 шт.
Пустелі та напівпустелі	1 шт.
Пустеля Сахара	1 шт.
Савани	1 шт.
Вологі екваторіальні ліси	1 шт.
Висотна зональність	1 шт.
Значення морів та океанів	1 шт.
Як скласти план місцевості	1 шт.
Світовий океан	1 шт.
Багатства Світового океану та їх охорона	1 шт.
Утворення і типи хмар	1 шт.

Утворення складчасто-брилових гір	1 шт.
Утворення складчастих гір	1 шт.
Вивітрювання	1 шт.
Висотна пояsnість	1 шт.
Гори	1 шт.
Кримські гори	1 шт.
Карпати	1 шт.
Памір	1 шт.
Альпи	1 шт.
Кордильєри	1 шт.
Моря	1 шт.
Аральське море	1 шт.
Каспійське море	1 шт.
Балтійське море	1 шт.
Берингове море	1 шт.
Чорне море	1 шт.
Азовське море	1 шт.
Японське море	1 шт.
Рівнини	1 шт.
Річки	1 шт.
Гірська річка	1 шт.
Рівнинна річка	1 шт.
Дунай	1 шт.
Амазонка	1 шт.
Річки Африки	1 шт.
Ніл	1 шт.
Озера	1 шт.
Байкал	1 шт.
Ладозьке озеро	1 шт.
Онезьке озеро	1 шт.
Озеро Севан	1 шт.
Озера Африки	1 шт.
Охорона атмосфери	1 шт.
Земля у нас одна (про природно-територіальні комплекси й охорону природи)	1 шт.
Охорона природи й раціональне використання її ресурсів	1 шт.
Охорона внутрішніх вод	1 шт.
Охорона навколишнього середовища в містах	1 шт.
Природні комплекси	1 шт.

Комплексна екскурсія в природу	1 шт.
Україна (економіко-географічний нарис)	1 шт.
Природні зони України	1 шт.
Річки України	1 шт.
Дніпро	1 шт.
Крим	1 шт.
Донецький кряж	1 шт.
Волинська й Подільська височина	1 шт.
Причорноморська низовина	1 шт.
Геологічна будова, рельєф і корисні копалини України	1 шт.
Природні ресурси України	1 шт.
Паливна промисловість України	1 шт.
Енергетика України	1 шт.
Металургія України	1 шт.
Машинобудування України	1 шт.
Хімічна промисловість України	1 шт.
Лісова промисловість України	1 шт.
Харчова промисловість України	1 шт.
Легка промисловість України	1 шт.
Землеробство України	1 шт.
Тваринництво України	1 шт.
Садівництво та виноградарство України	1 шт.
В Асканійському степу	1 шт.
Містами України	1 шт.
Київ	1 шт.
Одеса	1 шт.
Львів	1 шт.
Харків	1 шт.
Тривоги Чорнобиля	1 шт.
Екологічні проблеми світу та України	1 шт.
Червона книга України	1 шт.
Білорусь	1 шт.
Біловезька Пуща	1 шт.
Австралія (загальний огляд)	1 шт.
Південна Америка (загальний огляд)	1 шт.
Північна Америка (загальний огляд)	1 шт.
Африка (загальний огляд)	1 шт.
Євразія (загальний огляд)	1 шт.
Антарктида (загальний огляд)	1 шт.
Геологічна будова, рельєф і корисні копалини Африки,	1 шт.

Австралії, Північної Америки, Південної Америки, Антарктиди, Євразії	
Особливості клімату Африки, Австралії, Північної Америки, Південної Америки, Антарктиди, Євразії	1 шт.
Населення Африки, Австралії, Північної Америки, Південної Америки, Антарктиди, Євразії	1 шт.
У Північноамериканській тайзі	1 шт.
У тундрі Північної Америки	1 шт.
Рослинний і тваринний світ пустель і напівпустель Африки	1 шт.
Рослинний і тваринний світ савани Африки	1 шт.
Рослинний і тваринний світ сухих субтропиків Африки	
Рослинний і тваринний світ екваторіальних лісів Африки	1 шт.
Вологі екваторіальні ліси Африки	1 шт.
Субтропіки Північної Африки	1 шт.
Субтропіки Середземномор'я	1 шт.
Савани й рідколісся Африки	1 шт.
Східноєвропейська рівнина	1 шт.
Західносибірська рівнина	1 шт.
Гірська Середня Азія	1 шт.
Пустелі і рівнини Середньої Азії	1 шт.
Далекий Схід (природа)	1 шт.
Камчатка	1 шт.
Курильські острови	1 шт.
Тваринний світ Американської Півночі	1 шт.
Природа Антарктиди	1 шт.
Природа Південної Америки	1 шт.
Природа окремих материків	1 шт.
Природні зони світу	1 шт.
Держави Закавказзя (економіко-географічний нарис)	1 шт.
Держави Прибалтики (економіко-географічний нарис)	1 шт.
Держави Середньої Азії (економіко-географічний нарис)	1 шт.
Північна Європа	1 шт.
Ісландія	1 шт.
Угорщина	1 шт.
Німеччина	1 шт.
Болгарія	1 шт.
Містами світу	1 шт.

Белград	1 шт.
Берлін	1 шт.
Варшава	1 шт.
Будапешт	1 шт.
Бухарест	1 шт.
Гавана	1 шт.
Лондон	1 шт.
Париж	1 шт.
Рим	1 шт.
Делі	1 шт.
Вашингтон	1 шт.
Монреаль	1 шт.
Прага	1 шт.
Пхеньян	1 шт.
Сідней	1 шт.
Софія	1 шт.
Румунія	1 шт.
Польща	1 шт.
Монголія	1 шт.
Куба	1 шт.
Індія (економіко-географічний нарис)	1 шт.
Японія (економіко-географічний нарис)	1 шт.
<i>Комп'ютерні навчальні програми</i>	
Тектонічна будова земної кори	1 шт.
Геоморфологічна будова й розвиток різноманітних форм рельєфу	1 шт.
Формування родовищ корисних копалин	1 шт.
Загальна циркуляція атмосфери (формування областей високого тиску) постійних вітрів, циклонів, антициклонів	1 шт.
Несприятливі кліматичні явища	1 шт.
Несприятливі екзогенні й ендегенні процеси	1 шт.
Процес ґрунтоутворення	1 шт.
Формування поверхневих вод (річкова долина, тераси, басейн)	1 шт.
Підземні води та їх формування	1 шт.
Висотна пояси́сть у горах	1 шт.
Природно-історичні процеси розподілу суходолу й моря	1 шт.
Розвиток і зміна ландшафтів	1 шт.

ДОДАТОК И**Основні типи уроків географії**Урок-вступ

1. Організаційний момент.
2. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
3. Вивчення нового матеріалу
4. Закріплення вивченого матеріалу.
5. Узагальнення й систематизація знань.
6. Підсумок уроку.
7. Домашнє завдання.

Урок засвоєння нових знань

1. Організаційний момент.
2. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
3. Вивчення нового матеріалу (сприйняття й первинне усвідомлення нового матеріалу, осмислення зв'язків і відносин в об'єктах вивчення).
4. Закріплення вивченого матеріалу.
5. Узагальнення й систематизація знань.
6. Підсумок уроку.
7. Домашнє завдання.

Урок засвоєння умінь і навичок

1. Організаційний момент.
2. Перевірка домашнього завдання, актуалізація й корекція опорних знань.
3. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
4. Вивчення нового матеріалу (ввідні вправи).
5. Первинне застосування придбаних знань (пробні вправи).
6. Застосування знань і дій в стандартних умовах (тренувальні вправи).

7. Творче перенесення знань у нові умови з метою формування умінь (творчі вправи).
8. Підсумок уроку.
9. Домашнє завдання.

Урок застосування знань, умінь і навичок

1. Організаційний момент.
2. Перевірка домашнього завдання, актуалізація й корекція опорних знань.
3. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
4. Актуалізація й корекція опорних знань, умінь і навичок, необхідних для виконання роботи.
5. Аналіз змісту й послідовності виконання практичних дій.
6. Самостійне виконання завдань під контролем і за допомогою вчителя (при необхідності).
7. Узагальнення й систематизація знань.
8. Звіт учнів (про способи і результати виконаної роботи і теоретична інтерпретація отриманих результатів)
9. Підсумок уроку.
10. Домашнє завдання.

Урок узагальнення й систематизації знань

1. Організаційний момент.
2. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
3. Відтворення і корекція опорних знань.
4. Повторення й аналіз основного матеріалу.
5. Узагальнення і систематизація знань і їх застосування (для пояснення нових фактів, для виконання практичних завдань).
6. Засвоєння причинно-наслідкових зв'язків, основних географічних закономірностей, провідних ідей і теорій на основі широкої систематизації знань.
7. Підсумок уроку.
8. Домашнє завдання.

Урок перевірки й корекції знань, умінь і навичок

1. Організаційний момент.
2. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
3. Перевірка знань учнів.
4. Підсумок уроку.
5. Домашнє завдання.

Комбінований урок

1. Організаційний момент.
2. Перевірка домашнього завдання, актуалізація й корекція опорних знань.
3. Повідомлення теми, мети, задач уроку й мотивація навчальної діяльності.
4. Вивчення нового матеріалу (сприйняття й первинне усвідомлення нового матеріалу, осмислення зв'язків і відносин в об'єктах вивчення).
5. Закріплення вивченого матеріалу.
6. Узагальнення й систематизація знань.
7. Підсумок уроку.
8. Домашнє завдання.

ДОДАТОК К**Орієнтовна тематика екскурсій у природу, практичних занять на місцевості згідно методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів [ ]**

1 клас: Екскурсії: „Спостереження за явищами природи. Правила поведінки в природі”; „Ознайомлення з народними обрядами”.

2 клас: Екскурсія до лісу, парку „Природа навколо нас”.

3 клас: Екскурсія „Спостереження за природою і працею людей своєї місцевості”. Відображення вражень у різних видах і формах мистецтва. Екскурсія „Рельєфний дизайн місцевості рідного краю. Штучний та природний дизайни”. Робота на пришкольній ділянці.

4 клас: Екскурсія „Спостереження за рослинами, тваринами, погодними умовами свого краю, організація посиленої допомоги дорослим з питань охорони природи своєї місцевості”. Робота на пришкольній ділянці. Заготівлення у лісі, парку, полі природних матеріалів для художніх виробів на уроках трудового навчання.

5 клас: Екскурсії: „Умови існування рослин і тварин нашого краю”, „Вода в природі, її стани й значення”. Практичні заняття: „Природа рідного краю” (творча робота – живопис), „Природні явища навколо нас”, „Вивчення і відтворення елементів обрядових свят (пісень, хороводів, вертепів тощо) з урахуванням регіональних особливостей; місцевих традицій”.

6 клас: Екскурсії: „Осінні явища в житті рослин. Пристосованість рослин до середовища існування”, „Зимові явища в житті рослин”, „Весняні явища в житті рослин. Пристосованість рослин до середовища існування”,

„Фенологічні спостереження за ранньоквітучими рослинами”, „Розпізнання найпоширеніших бур'янів, кормових і лікарських рослин. Складання гербарію з бур'янових і кормових рослин”. Практичні заняття: „Ознайомлення з компонентами природи своєї місцевості”, „Грунт і рослини”, „Орієнтування на місцевості”, „Окомірна зйомка з планшетом невеликої території”, „Спостереження за погодою й опрацювання зібраних матеріалів”.

7 клас: Екскурсії: „Квітково-декоративні рослини”, „Бур'яни, їх морфолого-біологічні особливості”, „Рослини водойм і прибережжя”, „Водорості, мохи, гриби, лишайники вашої місцевості”, „Різноманітність рослинного світу”. Екскурсія в ліс „Ознайомлення з різноманітністю комах, знайомство з голосами птахів, вивчення слідів ссавців. Вивчення взаємозв'язків компонентів природи”. Екскурсія на луки або в степ „Ознайомлення з різноманітністю комах та хребетних тварин”. Екскурсія на поле „Ознайомлення з комахами-шкідниками сільськогосподарських рослин. Вивчення впливу людської діяльності на природу”. Екскурсія-похід з метою ознайомлення з природою рідного краю.

8 клас: Екскурсія з метою збирання колекції місцевих гірських порід або вивчення особливостей їх видобутку у місцевому кар'єрі. Практичне заняття (ділова гра) „Прогноз погоди на наступні три дні”. Практичне заняття (ділова гра) „Проблеми раціонального природокористування в Україні”. Оформлення шкільних навчальних кабінетів, музеїв.

10 клас

Екскурсії: „Сезонні зміни в біогеоценозі (ліс, луки, ставок тощо)”, „Різноманітність і пристосованість організмів”. Обладнання навчальних кабінетів.

ДОДАТОК Л

Тематичний тиждень „Кохаю тебе, рідна Батьківщина”

Заходи, запропоновані учням шостих – восьмих класів

День тижня	Назва заходу
1 день	Відкриття тижня. Ознайомлення з планом заходів. Конкурс стіннівок „Калейдоскоп добрих справ”.
2 день	Екскурсія „Унікальні природні об'єкти краю”.
3 день	Вікторина „Чи знаєш ти свій край?”. Конкурс рукописних краєзнавчих творів „Одного разу я спостерігав таку картину...”.
4 день	Усний часопис „Тривожний репортаж”.
5 день	Виставка оберегів, зроблених з природних матеріалів „Бажаємо всім добра та миру”. Закриття тижня. Підведення підсумків конкурсів стіннівок, рукописних краєзнавчих творів, вікторини.

Заходи, запропоновані учням дев'ятих – десятих класів

День тижня	Назва заходу
1 день	Відкриття тижня. Ознайомлення з планом заходів. Проведення акції „Зелена школа”.
2 день	Екскурсія на промислове або сільськогосподарське підприємство краю.
3 день	Вікторина „Чи знаєш ти свій край?”.
4 день	Конкурс читців „Природу краю я оспівую у віршах”. Конкурс, розроблених учнями, екскурсійних маршрутів „Стежками рідної землі”.
5 день	Фотовиставка „Краса та біль рідної землі”. Закриття тижня. Підведення підсумків конкурсів екскурсійних маршрутів, читців, вікторини.

ДОДАТОК М

**КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ
ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ У СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ З ГЕОГРАФІЇ [19]**

Оцінюючи навчальні досягнення учнів з географії, необхідно враховувати:

- правильність і науковість викладення матеріалу, повноту розкриття понять і закономірностей, точність вживання географічної та картографічної термінології;
- ступінь самостійності відповіді;
- логічність, доказовість у викладенні матеріалу;
- ступінь сформованості інтелектуальних, загальноосвітніх, специфічних умінь (робота з картографічними, статистичними та іншими додатковими матеріалами).

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
І. Початковий	1	Учень (учениця) розрізняє окремі географічні явища чи об'єкти (гори і рівнини, суша і океан, село і місто, галузь і т.ін.) та з допомогою вчителя знаходить їх на карті
	2	Учень (учениця) за допомогою вчителя відтворює окремі факти на елементарному рівні, розрізняє один або декілька запропонованих географічних об'єктів та з допомогою вчителя намагається знайти їх на карті
	3	Учень (учениця) дає нечіткі характеристики географічних об'єктів; за допомогою вчителя знаходить їх на карті, може самостійно розрізнити окремі географічні поняття

Продовж. Додатку М

II. Середній	4	Учень (учениця) частково відтворює текст підручника, дає нечітке визначення основних понять і термінів за допомогою вчителя. Називає, відповідно до теми конкретного уроку, компоненти географічної оболонки та складові господарства; повторює за зразком практичну роботу; під час відповіді намагається користуватися географічною картою
	5	Учень (учениця) відтворює частину навчального матеріалу без розкриття причинно-наслідкових зв'язків, описує географічні об'єкти чи явища за типовим планом. Намагається робити висновки без підтвердження їх прикладами; частково володіє обов'язковою географічною номенклатурою
	6	Учень (учениця) самостійно дає більшість визначень, передбачених темою уроку, відтворює значну частину вивченого матеріалу відповідно до його викладу у підручнику. На середньому рівні володіє географічною номенклатурою та картою
III. Достатній	7	Учень (учениця) має достатні географічні знання і застосовує їх для вирішення стандартних ситуацій. Має цілісне уявлення про природні та суспільні явища, вміє вести спостереження за навколишнім середовищем; достатньо володіє картографічним матеріалом
	8	Учень (учениця) засвоїв основні уявлення, поняття і категорії географічної науки про Землю та господарську діяльність людини. Застосовує здобуті знання на практиці, використовуючи прийоми аналізу статистичних даних про господарство і населення, показує їх зміну у часі. Вміє наводити приклади взаємодії людини і природи; знає обов'язкову географічну

		номенклатуру
	9	Учень (учениця) на достатньому рівні володіє навчальним матеріалом, може застосовувати його для виконання практичних робіт; має чіткі уявлення про компоненти природи і просторову організацію господарства; пояснює причинно-наслідкові зв'язки в природі і господарстві; майже безпомилково працює з картографічним матеріалом
IV. Високий	10	Учень (учениця) усвідомлює сучасну географічну картину світу, здійснює оцінку певних процесів та явищ, передбачених навчальною програмою; пояснює прикладне значення географічних знань, дає розгорнуту відповідь, відбирає необхідні знання; вільно застосовує більшість географічних понять та може їх класифікувати; добре володіє картографічним матеріалом
	11	Учень (учениця) має глибокі знання про об'єкт вивчення, застосовує наукову термінологію, аргументує свої твердження і висновки, вміє працювати з рекомендованими вчителем джерелами географічної інформації; на високому рівні аналізує та використовує картографічну інформацію
	12	Учень (учениця) володіє ґрунтовними географічними знаннями у межах вимог навчальної програми, висловлює та аргументує власне ставлення до різних поглядів на об'єкт вивчення; самостійно аналізує природні та суспільні явища, робить відповідні висновки і узагальнення; здатний розв'язувати проблемні завдання; вільно володіє картографічною інформацією та творчо її використовує

План навчального проекту з географії

Автор навчального проекту: Трегубенко Олена Миколаївна, вчитель географії КЗ СЗШ № 26, м. Луганськ.

Назва проекту: „Чи може минуле змінити сьогодення й майбутнє? ”

Мета проекту:

- сформувати в учнів цілісні уявлення про матеріальний склад земної кори; розширити знання учнів про мінерали, гірські породи, їх класифікацію за походженням; закріпити вміння розрізняти гірські породи різного типу за зовнішніми ознаками; поглибити знання дітей про корисні копалини свого краю та їх використання в господарській діяльності та повсякденному житті людини; розкрити природничонаукові й соціально-економічні основи охорони природи й раціонального природокористування;
- розвивати в учнів конструктивне критичне мислення, уміння самостійно засвоювати та застосовувати географічні знання, навчати їх мислити комплексно й просторово, вирішувати доступні їм географічні проблеми, орієнтувати дітей на творче пізнання довкілля; формувати навички комунікативного спілкування, уміння працювати в команді, нести відповідальність за прийняте рішення;
- виховувати патріота, дбайливого господаря, формувати особистісну установку кожної дитини на дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

Клас, в якому буде виконуватися проект: 6 клас КЗ СЗШ № 26, м. Луганськ.

Форма виконання проекту: групова.

Обладнання: підручники з географії для 6 класу, колекції мінералів і гірських порід, навчальний посібник „Мій рідний край – Луганщина”, атлас Луганської області, додаткові джерела знань (науково-популярна література, періодика, Інтернет).

Опис навчального проекту

Тема навчальної програми з географії, засвоєння й закріплення якої буде відбуватися під час виконання проекту: „Літосфера” (курс „Загальна географія”).

Опорні знання та навички: елементарні уявлення про мінерали, гірські породи й корисні копалини, їх класифікацію (курс „Природознавство” 5 клас).

Основні поняття теми: літосфера, склад земної кори, мінерали, гірські породи, їх відмінності за зовнішніми властивостями, походження магматичних, осадових і метаморфічних гірських порід, їх властивості, уявлення про корисні копалини своєї місцевості, їх використання.

Проблемні тематичні питання й плановані результати роботи: Учні об'єднуються в групи:

- 1 група – учні мають відповісти на питання: „*Чи залежить життя твоєї родини від мінералів і гірських порід?*”. Виконують дослідницьку діяльність із з'ясування залежності членів своїх сімей від мінералів і гірських порід. **Результат роботи:** презентація з поетапною демонстрацією результатів дослідження.
- 2 група – учні мають відповісти на питання: „*Чи може зникнення однієї рослини в минулому привести до зникнення цілого міста в майбутньому?*”. Працюють з різними джерелами інформації (літературними, картографічними, Інтернетом), з'ясовуючи відсутність якої рослини в минулому могла змінити історію Луганська. **Результат роботи:** випуск інформаційного буклету для учнів школи з висвітленням і аргументацією результатів дослідження.
- 3 група– учні мають відповісти на питання: „*Чи може сучасне нераціональне використання надр на території Луганської області привести до проблем у забезпеченні природними ресурсами наших дітей і онуків?*”. **Результати вирішення проблеми** учні висвітлюють у

тематичній газеті, супроводжуючи їх малюнками, схемами, цікавою інформацією за темою дослідження.

Загальний результат проекту: створення фотоальбому корисних копалин Луганської області з докладним описом можливостей їх використання й пропозиціями щодо раціонального користування мінеральними ресурсами свого краю.

Змістовні питання:

- Що таке мінерали?
- Що таке гірські породи?
- Як класифікують гірські породи за походженням?
- Чим відрізняються мінерали від гірських порід?
- Що розуміють під корисними копалинами?
- На які групи можна поділити корисні копалини в залежності від їх застосування в господарській діяльності людини?

Приблизний час для реалізації проекту: 6 тижнів (12 годин на вивчення теми „Літосфера” 2 години на тиждень).

Форми контролю й оцінювання діяльності учнів: спостереження за роботою учнів, ведення журналу спостережень, опитування учнів, оцінювання створених ними кінцевих продуктів дослідницької діяльності (презентації, інформаційного буклету, тематичної газети, фотоальбому). Оцінювання проводиться вчителем і учнями (самооцінка, колективна оцінка).

Критерії оцінювання учнів:

Що оцінюємо	На що звертаємо увагу	Учитель	Учні
<u>Зміст</u> (за кожним критерієм максимально 3 бали)	1. Основні поняття теми встановлені й отримали пояснення (частково отримали, не отримали). 2. Головна тема обговорення пов'язана з проблемним питанням (частково пов'язана, не		

	<p>пов'язана).</p> <p>3. Формулювання гіпотези (гіпотеза сформульована чітко, нечітко, не сформульована).</p> <p>4. Науковість матеріалу (науково, ненауково).</p> <p>5. Розуміння матеріалу (повне, часткове, відсутнє).</p> <p>6. Структура побудови матеріалу (логічна, незавжди логічна, нелогічна).</p> <p>7. Міжпредметний характер дослідження (охоплює знання з кількох навчальних дисциплін, висвітлює внутрішньопредметні зв'язки, обмежений лише однією темою).</p> <p>8. Матеріал цікавий (незавжди цікавий, нецікавий).</p> <p>9. Доказ гіпотези (доказана, не доказана).</p> <p>10. Висновок (обґрунтований, пов'язаний з ключовим питанням; слабо пов'язаний з ключовим питанням; висновок відсутній).</p> <p>11. Значущість результатів дослідження – вимагають роздумів, стимулюють до діалогу, мають практичне значення</p> <p>12. Використані джерела інформації (використано більше п'яти джерел інформації, використано одне джерело інформації, не має посилань на джерела інформації).</p>		
Оформлення	13. Раціональність використання		

<p>(за кожним критерієм максимально 3 бали)</p>	<p>місця для подання матеріалу (раціонально, незавжди раціонально, нераціонально).</p> <p>14. Наявність орфографічних і граматичних помилок (тексти не мають орфографічних і граматичних помилок, мають незначну кількість орфографічних і граматичних помилок, мають велику кількість орфографічних і граматичних помилок).</p> <p>15. Вплив оформлення на сприйняття змісту – читабельність шрифтів, якість фонового забарвлення (оформлення матеріалу підкреслює його зміст; частково заважає сприймати матеріал; повністю відволікає від сприйняття змісту).</p> <p>16. Підбір ілюстрацій – малюнки, фото, схеми (ретельно підібрані й допомагають змістом; їх занадто багато (або занадто мало) або вони не відповідають змісту; ілюстративний матеріал відсутній).</p> <p>17. Використання звукового фону (звуки доповнюють зміст, не заважають його сприйняттю; звуки не відволікають від сприйняття змісту; звуки дратують, відволікають від змісту).</p>		
<p><u>Презентація матеріалу</u></p>	<p>18. Підготовка (відмінно підготовлена, підготовлена на</p>		

(за кожним критерієм максимально 3 бали)	достатньому рівні, не підготовлена). 19. Подання матеріалу (відмінне подання матеріалу, є контакт із слухачами; подання матеріалу змінюється в ході презентації, слабкий контакт із слухачами; важко слухати, стежити за ходом викладу, контакт із слухачами відсутній). 20. Мова (мова грамотна, у міру емоційна; допускаються мовні помилки, виступ слабо емоційний; мова безграмотна, не емоційна).		
--	--	--	--

Максимальна кількість балів – 60.

Перевод балів у відмітку:

1 – 5 балів – 1	21 – 25 балів – 5	41 – 45 балів – 9
6 – 10 балів – 2	26 – 30 балів – 6	46 – 50 балів – 10
11 – 15 балів – 3	31 – 35 балів – 7	51 – 55 балів – 11
16 – 20 балів – 4	36 – 40 балів – 8	56 – 60 балів – 12

Трегубенко О. М. Методика викладання географії

У навчальному посібнику розкрито теоретичні та прикладні питання методики викладання географії. Посібник містить теоретичний виклад матеріалу, питання і завдання для самоконтролю, орієнтовну тематику курсових робіт, список літератури, додатки. Навчальний посібник стане в нагоді і майбутнім учителям географії, і досвідченим педагогам-практикам.

Трегубенко Е. Н. Методика преподавания географии

В учебном пособии раскрываются теоретические и прикладные вопросы методики преподавания географии. Пособие содержит теоретическое изложение материалов, вопросы и задания для самоконтроля, ориентировочную тематику курсовых работ, список литературы, приложения. Учебное пособие пригодится как будущим учителям географии, так и опытным педагогам-практикам.

Tregubenko E. N. Methods of teaching Geography

Theoretical and applied questions of teaching Geography are investigated in the educational aid. The aid contains theoretical exposition of the material, questions and tests for self-control, the tentative subject matter of the yearly projects, the list of the literature, appendixes. The educational aid will come in handy both for future teachers and for experienced teachers.

Навчальне видання

ТРЕГУБЕНКО Олена Миколаївна

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

За редакцією автора

Комп'ютерне макетування – О. М. Трегубенко

Здано до складання 28.02.2013 р. Підписано до друку 29.03.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Умов.друк.арк. 19,76. Наклад 300 прим. Зам № 69.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.